

Munkáslét a 20. századi Magyarországon

Alabán Péter, Bartha Eszter, Murányi István, Nagy Péter,
Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2013. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2013-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 51. *Zene és társadalom*
- 52. *Közlekedés, térszerkezet, társadalom*
- 53. *Környezettörténet*
- 54. *Gazdasági válságok*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Munkáslét a 20. századi Magyarországon” című blokkunkat
Koltai Gábor és Valuch Tibor szerkesztette.

Olasószerkesztő: Jung Eszter

Nemzeti
Kulturális
Alap

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: „Nyersvascsapolás. Ózd, 1970-es évek.”
Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum gyűjteményéből
(fotótári szám: ÓMIVM/digitfot.03KOHÓ-03210-03)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

MUNKÁSLÉT A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Valuch Tibor	Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések	5
Nagy Péter	„Ahol a vállalatvezetés volt az úr...” A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon	17
Varga Zsuzsanna	Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban	37
Bartha Eszter	„Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen”. Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban	58
Alabán Péter	„Siktából” az utcára. Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain	82
Murányi István	A munkások lokális identitásának jellemzői Borsodnádason	106

KÖNYVEK

Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban.	128
– Laczó Ferenc	
Az államtól az államosított társadalomig Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.	132
– Püski Levente	
Achtung, Habsburg! Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.	137
– Csunderlik Péter	
Az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmának történetisége Kay Junge – Kirill Postoutenko (eds.): Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck: Historical Semantics and Beyond.	145
– Simon Zoltán Boldizsár	
Immanuel Wallerstein: Bevezetés a világrendszer-elméletbe.	153
– Mészáros Tamás	
Ablonczy Balázs: Trianon-legendák.	161
– Vezsenyi Péter	
Szerzőink	166
Contents	168
Abstracts	170

Valuch Tibor

Munkás – társadalom – történet

Közelítések és fogalmi kérdések

A mai magyar (társadalom)történetírás időről időre, számos vonatkozásban sajátosan szelektív természetű, ami részben a kutatói érdeklődés változásainak, sajátosságainak, részben a „korszellem” hatásának, következményének tekinthető. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy vannak témakörök, amelyek előtérbe kerülnek, nagy figyelmet kapnak, bizonyos értelemben népszerűvé válnak, s vannak olyanok, amelyek kétségbe vonhatatlan jelentőségük mellett kikerülnek a tudományos érdeklődés homlokteréből, és többé-kevésbé marginális témákká válnak. Ez többé-kevésbé igaz az ipari munkásság társadalomtörténetére is. A modern kori magyar nagyüzemi munkásság kutatására sajátos kettősség, vagy másként fogalmazva hullámvázis jellemző. Az 1989 előtt kiemelten kezelt és ideologikus szempontok szerint – változó erősséggel – cenzúrázott kutatási téma a rendszerváltást követően átmenetileg elvesztette relevanciáját, a kilencvenes években háttérbe szorult, kikerült a mainstream kutatási témák köréből, vagy pontosabban fogalmazva, nem került be ide, annak ellenére, hogy a szocialista korszakban erősen szelektív és politikai-ideológiai meghatározottsággal terhelt volt a kérdéssel kapcsolatos kutatási eredmények nyilvánossága. A kilencvenes években – annak ellenére, hogy a levéltári kutatási korlátozások a politikai átalakulás következtében megszűntek – csak elvétve és meglehetősen esetlegesen folytak kutatások e tárgy körében. A munkásság kérdése jószerével csak 1956, pontosabban fogalmazva a munkástanácsok kapcsán került elő.¹ Ez a helyzet az ezredforduló időszakában kezdett valamelyest megváltozni, hiszen ekkor a témakörben több figyelemre méltó kutatás kezdődött meg.

A kutatási előzmények rövid áttekintése után nyilvánvalóan választ kell adni arra a kérdésre, miért fontos a munkásság társadalomtörténetének tudományos kutatása, elemzése, illetve értelmezése? Elsődlegesen azért, mert annak ellenére, hogy a magyar gazdaság és társadalom modernizálódása az elmúlt százötven év során olyan volt, amilyen (az ezzel kapcsolatos áttekintés most nem feladatom), e folyamatnak a 19. század közepétől egyre meghatározóbb tényezője volt az iparosodás és az ipari társadalom kialakulása, aminek következtében a 20. század második harmadára/harmadában a(z ipari/városi) munkásság a magyar társadalom legnagyobb létszámú csoportjává vált. S ezt a helyzetet csak a rendszerváltás és a vele időben együtt járó posztindusztrializálódás változtatta meg. A hagyományos nagyipar/nehézipar felszámolódása, a fizikai munka átértékelődése és részleges intellektualizálódása, a kereskedelem, a szolgáltató ágazatok,

¹ A kérdéshez lásd Kozák – Molnár (szerk.) 1993; Horváth 1999.

a kommunikáció és az információtechnológia előtérbe kerülése radikálisan átalakította a foglalkoztatási viszonyokat, valamint a társadalmi struktúrát is az ezredfordulón. Ebből következett az is, hogy a hagyományos értelemben vett munkásság egyre inkább múlttá, a történelem részévé vált. Másként fogalmazva: az ipari, nagyüzemi munkásság összetétele, tagoltsága, társadalmi és gazdasági szerepe, életmódja egyre inkább történelmi kérdéssé vált, aminek elemzése és értelmezése nélkül nem érthetőek meg a modern kori magyar társadalom változásai. S ez önmagában is indokolttá teszi a témakör tudományos vizsgálatát.

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Munkások a magyar történelmi, társadalomtudományi irodalomban a rendszerváltás előtt

Az 1970–1980-as évek történelmi irodalmában meglehetősen kevés, érdemi információt is tartalmazó munkát lehet találni a magyar ipari munkásság társadalomtörténetéről.² Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 20. század magyar társadalomtörténetének egyik legkevésbé feldolgozott területe – némiképp paradox módon – a nem mezőgazdasági foglalkozású, iparban, építőiparban, közlekedésben, kereskedelemben és a szolgáltatási területeken alkalmazott munkásság története. Az 1949 és 1989 közötti időszakban a marxista–leninista ideológiai kötöttségek erősen korlátozták a társadalomtudományok mozgásterét e témakör vizsgálatában. Amíg 1945 előtt a városi bérmunkás státus sem a társadalmi szerkezetben, sem a foglalkozási struktúrában nem volt meghatározó jelentőségű, addig a városhoz, illetve az iparhoz kötődő munkáslet/proletárlét 1950 után a magyar társadalom egyik legtömegesebben megélt társadalmi tapasztalattá vált.³ Azt, hogy az (ipari) munkássá válás Magyarországon – különösen az 1950-es és az 1960-as években – elsősorban nem társadalmi emelkedést, hanem igen gyakran státusvesztést jelentett, a témával foglalkozó feldolgozások meglehetősen egyértelműen támasztják alá.⁴

Az 1989 előtti hivatalos történettudományi diskurzus politikai-ideológiai és identitásképző, identitás erősítő okok miatt is munkásmozgalom-centrikus volt,⁵ s jelentősen túlértékelte ezt a mozzanatot a munkásság történetének vizsgálata

² Tény- és adatszerűségével kiemelkedtek a korszakra jellemző leegyszerűsítő trendből Lackó Miklós hatvanas években írott munkái: Lackó 1961, 1968.

³ Gyáni 1995: 553.

⁴ Kemény 1972; Belényi 2000.

⁵ A munkásmozgalom-történetek, amelyek bemutatásától tartalmi és terjedelmi okok miatt eltekintek, erősen eltorzították a különböző politikai pártok és ideológiák befolyását, szerepét, különösen a két háború közötti munkásszerveződések vonatkozásában. A kommunista párt a ténylegesnél és a lehetségesnél nagyobb szerepet kapott e munkákban, ugyanakkor a szociáldemokrácia és a szakszervezetek kapcsolatáról kevesebb szó esett. Szintúgy alig nyert említést, s ha igen akkor is negatív formában a keresztényszocializmus, s az elhallgatott tények között

során. Ezen túlmenően a korszak során megjelentetett történeti munkáknak sajátos legitimációs funkciót is be kellett tölteniük, nevezetesen meg kellett rajzolniuk azt az öntudatos, kommunista eszmények iránt elkötelezett munkás(ság) képet, aminek létezésével utólagosan is igazolhatóvá vált a kommunista hatalomátvétel és mindaz, ami 1945 után Magyarországon történt. Ebből következően a történeti munkák szinte kivétel nélkül a meglehetősen dogmatikusan értelmezett marxi osztályfelfogás elméleti alapján, erősen mitizált módon rajzolták meg a modern magyar ipari-nagyüzemi munkásság történetét, társadalmi viszonyait.⁶ Tették ezt annak ellenére, hogy „tömegeiben a munkásság nem állt folyton az osztályharc talaján, s a szervezett munkásság is erős kritikával szemlélte saját szervezeti és politikai vezetőit. Az ipari munkásság szervezetlen tömegeit pedig nem a kívülről érkező ideológiák, nem a mozgalom érdekelte és formálta. Gondolkodását saját léthelyzete, életkörülményei és hagyományai, apáitól örökölt magatartásformái határozták meg elsősorban.”⁷ Arról nem is beszélve, hogy akár a 19. század utolsó harmadát, akár a 20. század első felét nézzük, a magyar ipari munkásság igen tagolt, erősen rétegzett társadalmi csoport volt, amiben a megélhetési gondokkal küszködő, létbizonytalanság határán egyensúlyozó alkalmi és segédmunkásoktól, a biztosabb egzisztenciával rendelkező, félig képzett munkáscsoportokon, a kolonializált, kispolgári életnívóval rendelkező szakmunkásokon át az alsóközéposztály életszínvonalán élő előmunkásokig, művezetőikig terjedően számos csoport volt jelen egyidejűleg. Ezeknek a társadalmi magatartására, viselkedésére egyszerre volt jellemző többek között a belső távolságtartás, a tekintélyelvűség, a paternalizmus, a szolidaritás, illetve annak hiánya. A szocialista korszak hivatalos, az erősen leegyszerűsített marxi osztályelmélet alapján álló történettudományi diskurzusa minderről nem vett tudomást, s az ennek jegyében keletkezett munkák meglehetősen sematikusak voltak, messze álltak a történelmi realitásoktól, így nem is keltettek különösebb érdeklődést. Ezt a meglehetősen egyoldalú diskurzust árnyalták az olyan vállalkozások, mint például a Litván György által szerkesztett, a 20. század első felének munkásszociográfiáit tartalmazó gyűjtemény.⁸

A történeti elemzésekkel ellentétben a szociológiai kutatások már realisabb képet adtak a munkásság társadalmi helyzetéről, konfliktusairól az 1970-es és az 1980-as években. Kemény István számos munkájában⁹ foglalkozott a munkásság kialakulásával, rétegződésével, tagolódásával, életkörülményeivel, jövedelmi helyzetével, élet- és munkastratégiáival. Tanítványai közül szintén sokan

maradt a baloldali befolyás gyengülése, illetve az erősödő szélsőjobb térnyerése a munkásságon belül a harmincas években.

⁶ Ez jellemző még a „tízkötetes” *Magyarország Története* sorozat dualizmuskori és Horthy-kort tárgyaló kötetének társadalmi viszonyokkal foglalkozó fejezeteire is.

⁷ Paládi-Kovács 2000: 307.

⁸ Litván (szerk.) 1974.

⁹ Kemény – Kozák 1971; Kemény 1972. Kemény István *A csillagbegyi téglagyár munkásai, Futószalag a Motorkerékpárgyárban, Munkakultúra és életforma* című írásait lásd Kemény 1990.

szenteltek kiemelt figyelmet e kérdésnek.¹⁰ Szintén nagy feltűnést keltett egy-egy szociográfia – például Haraszi Miklós *Darabbér* és Berkovits György *Világváros határában* című könyve –, amelyek a meglehetősen merev hivatalos felfogással szemben felvillantottak néhány pillanatképet a szocialista korszakbeli munkáslét természetéről és nehézségeiről. A rendszerváltás előtti kortárs szociológián belül a mobilitásvizsgálatok, az életmódelemzések, a munkaszervezéssel, az érdekképviselettel és az ingázással kapcsolatos kutatások voltak még azok, amelyek gyakran a hivatalos felfogással – részben – szembe menve, elemezték a munkásság helyzetét, valamint a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján indított rétegződésmodell-vizsgálat is foglalkozott e társadalmi csoport helyzetével, elsősorban a marginális helyzetűek viszonyait elemezve.¹¹

A magyar munkásság az elmúlt két évtized történeti, szociológiai, néprajzi és kulturális antropológiai irodalmában

A rendszerváltást követően a kutatók némi fáziskéséssel reagáltak arra, hogy a munkásság (társadalom)történetének kutatása immár tabuktól mentessé vált. Számomra úgy tűnik, hogy a dokumentumfilmek, elsősorban Almási Tamás és Schiffer Pál, gyorsabban ismerték fel a megváltozott helyzetet, mint a társadalomkutatók és a történészek.¹² A viszonyokra jellemző módon a klasszikus szocialista korszak munkástársadalmának viszonyairól, átalakulásának és működésének jellegzetességeiről az első – igen tárgyyszerű – monografikus munkát a 2010-ben tragikusan fiatalon elhunyt kiváló angol történész, Mark Pittaway tette közzé.¹³ Néhány évvel később Belényi Gyula készített ehhez hasonló, összefoglaló jellegű részmonográfiát. Belényi 2004-ben zárta le közel évtizedes kutatásait, amelyek során feldolgozta az ipari munkásság társadalmi átalakulását a II. világháború befejeződésétől az 1960-as évek közepéig.¹⁴ A 2009-ben önálló kötetként is megjelentetett munka nagy erénye a szintézisteremtő törekvés, ami azonban sem az akadémiai doktori értekezésben, sem annak kiadásra átdolgozott változatában nem vált igazán teljessé, elsősorban azért, mert a szerző – némiképp egyoldalúan – kizárólag a hagyományos történeti elemzési és feldolgozási módszerekre támaszkodott. Ugyanakkor a kötetnek a munkásság életmódjával, fogyasztásával foglalkozó mikroelemzései kitűnőek.

Az ezredforduló időszakában több fontos társadalomtörténeti kutatás is megindult, amelyek ismételten rávilágítottak a kérdéskör tudományos jelentőségére.

¹⁰ Lásd például az *Isten éltesen, Pista* címmel 1985-ben szamizdatként kiadott tanulmánykötetet: Havas – Kenedi – Kozák (szerk.) 1985.

¹¹ Ferge et al. 1966; Ladányi 1977; Láng – Nyilas 1987; Héthy – Makó 1972, 1978; Hunyadi 1984, 1987; Bóhm – Pál 1979, 1985.

¹² Lásd Almási Tamás 1987 és 2004 között forgatott Ózd-sorozatát, illetve Schiffer Pál Videoton-sztoriját.

¹³ Pittaway 1988.

¹⁴ Belényi 2009.

Horváth Sándor az ideáltipikusnak tekintett magyar szocialista város, Sztálinváros/Dunaújváros társadalmának 1951 és 1961 közötti mindennapjait vizsgálta történeti, antropológiai megközelítésben, és részletesen bemutatta az újonnan létesített nagyüzem, a Dunai Vasmű munkástársadalmának jellegzetességeit és életviszonyait.¹⁵ Az ugyancsak a fiatalabb történészgeneráció soraiba tartozó Tóth Eszter Zsófia oral history interjúkra alapozott kutatása tárta fel a szocialista korszak munkásnőinek világát egy állami díjas, a Budapesti Harisnyagyárban dolgozó szocialista brigád tagjainak életútjait feldolgozva.¹⁶ Mindkettőjük munkájának nagy erénye, hogy a komplex módszertani megközelítésnek köszönhetően igen árnyalt és teljes képet adtak a szocialista korszak munkástársadalmáról. A kilencvenes évekre felhalmozódott ismeretek összefoglalásán és értékelő elemzésén alapult Paládi-Kovács Attila ipari munkásságról szóló tanulmánya a Magyar Néprajz sorozat *Társadalom* tematikájú kötetében, ami gyakorlatilag máig az egyetlen korszerű és szisztematikus összefoglalása a magyar ipari munkásság társadalmi viszonyainak.¹⁷ Paládi-Kovács a hagyományos kronológiai elvet a problémacentrikus megközelítéssel ötvözte, így nyújtva lényegre törő áttekintést a 19–20. századi magyar munkástársadalomról a kialakulástól kezdve, a tagoltságon, a demográfiai viszonyok bemutatásán át a munka világáig, az életmód és a kommunikáció kérdéskörének elemzéséig. Írását az ipari munkásság mentalitásának és magyar társadalmon belüli helyének összefoglalásával zárja. Szintén az ezredforduló időszakában készültek az első magyar társadalomtörténeti összefoglalások, amelyek mindegyike érintette a munkásság kérdését, elemezve és értelmezve az iparosodás társadalmi hatásait, a munkásság kialakulásának társadalmi sajátosságait, a városi munkásság összetételét és tagoltságát.¹⁸ Az összegző jellegű munkák sorába tartozik Paládi-Kovács Attila 2007-ben kiadott tanulmánykötete is, amelyben a szerző a munkássággal kapcsolatos írásait gyűjtötte egybe, átfogó képet rajzolva az ipari munkássággal kapcsolatos társadalomnéprajzi kutatásokról, a munkásság kultúrájáról, a kisiparosok és az ipari munkások társadalmi viszonyairól, az egyházak és a munkásság kapcsolatáról, a tágabb értelemben vett századforduló (1870–1920) munkáslakásairól.¹⁹

A munkásság történetével kapcsolatos forrásközlések a rendszerváltást követően eltűntek a tudományos palettáról. Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos 2000-ben kiadott forrásgyűjteménye talán az egyetlen kivétel: a szerkesztők 1948 és 1956 között keletkezett iratokból tettek közzé egy elsősorban a jövedelmi viszonyokkal, életkörülményekkel, munkafeltételekkel, a munka szigorúan ellenőrzött világával kapcsolatos, sokrétű és hiánypótló tematikus dokumentumkötetet.²⁰

¹⁵ Horváth 2004.

¹⁶ A kutatás eredményeit lásd Tóth 2007.

¹⁷ Paládi-Kovács 2000.

¹⁸ Gyáni – Kövér 1998; Valuch 2001.

¹⁹ Paládi-Kovács 2007.

²⁰ Belényi – Sz. Varga (szerk.) 2000.

Az ezredforduló időszakában folyó kutatásokról adott áttekintést a *Munkástörténet – munkásantropológia* című kötet, ami egy 2002-ben megrendezett konferencia anyagát tette hozzáférhetővé.²¹ Az antropológiai szemléletet előtérbe helyező könyv egyfajta reprezentatív körképet adott a munkássággal kapcsolatos magyar kutatásokról, kitekintve az európai elemzésekre is. Az itt szereplő szerzők közül többen – Bódy Zsombor, Dobák Judit, Havellant Orsolya, Horváth Sándor, R. Nagy József, Tóth Eszter Zsófia – folytatták, illetve azóta már befejezték kutatásaikat, és eredményeiket tanulmányokban, önálló kötetekben, doktori értekezésekben, tanulmánykötetekben tették közzé. A kéziratban maradt munkák közül mindenképpen említésre méltó Dobák Judit 2008-ban elkészült PhD-értekezése, amiben a diósgyőri vasgyári kolóniákon élők életmódját dolgozta fel néprajzi és történeti antropológiai megközelítésben.²²

A szocialista korszak munkástársadalmának jellegzetességei és a rendszerváltásnak a nagyipari munkásságra gyakorolt hatása áll Bartha Eszter magyar-német összehasonlító kutatásainak középpontjában, aki kutatási eredményeit számos tanulmányban és két nagyobb összefoglaló munkában tette közzé az elmúlt évek során.²³ A kapcsolódó elméleti kérdések áttekintése mellett esettanulmány-szerűen elemezte két szocialista nagyüzem, a győri Rába és a jénai Carl Zeiss Művek munkástársadalmát, 1968-nak a munkásságra gyakorolt hatását, illetve a munkások és a hatalom viszonyát a késői szocializmus időszakában. Ugyancsak választ igyekezett adni arra a kérdésre, mi történt az államszocialista korszak legnagyobb létszámú társadalmi csoportjával a rendszerváltozás időszakában. Hogyan alkalmazkodtak és boldogultak a szocialista rendszerben szocializálódott munkások az új, alapvetően piaci viszonyok által meghatározott gazdasági és társadalmi rendszerben?

Az elmúlt két-három év munkássággal kapcsolatos elemzéseivel közül fontos megemlíteni R. Nagy József könyvét, amiben a szerző az északkelet-magyarországi munkáskolóniákon 1996 és 2004 között végzett – kulturális antropológiai – vizsgálat eredményeit foglalta össze.²⁴ R. Nagy írásának első részében kiemelt figyelmet szentelt a magyarországi munkásság kialakulásának, választ keresett arra a kérdésre: ki a munkás? Interjúk, levéltári dokumentumok és fotók elemzése révén mutatta be a régió munkáskolóniáinak épített környezetét, a munkáslakások típusait, azok tárgyi kultúráját, a hétköznapi élet rendjét, a regionális munkástársadalom jellegzetességeit, különös tekintettel a vallási, közösségi, családi viszonyokra.

A modern kori magyar munkásság létfeltételeit alapvető módon befolyásoló szociális, biztosítási kérdésekről, a munka világának intézményrendszeréről, kialakulásának történetéről Bódy Zsombor írt alapos összefoglalást.²⁵ Ebben

²¹ Horváth – Pethő – Tóth (szerk.) 2003.

²² Dobák 2008.

²³ Bartha 2009, 2011.

²⁴ R. Nagy 2010.

²⁵ Bódy 2010.

áttekintést ad a munkabérekről és a munkaidőről, a munkaerőpiac működéséről, a felvétel és az elbocsátás módjairól, a munkaadókkal szembeni jogokról, a sztrájkok lehetőségéről és a munkaviszony nyomán élvezett szociális juttatásokról (egészségügyi ellátás, nyugdíj), mindarról, ami a munkásság hétköznapjainak legfontosabb meghatározói közé tartozik.

A munka világáról szóló egyik legfrissebb elemzést Kuczi Tibor tette közzé 2011-ben megjelent *Munkásprés* című kötetével.²⁶ A szociológus szerző a munka kikényszerítésének történetét dolgozta fel igen sokoldalúan. Egészen pontosan azt, miként változott a munka kikényszerítésének rendje az ipari forradalomtól egészen napjainkig. A munka világának kérdéseit szisztematikusan áttekintő szerző részletesen elemzi a munkavégzés és a teljesítmény problémáit is. Kuczi Tibor szociológiai, közgazdasági, történeti, antropológiai és filozófiai megközelítéseket, szempontokat egyaránt alkalmazó elemzése a munka, a munkáslét gyakorlatilag valamennyi érdemi társadalmi és gazdasági összefüggését sorra veszi.

Az ezredforduló után az ország északi régiójában több munkáskutatás kezdődött meg. Ezeknek a keretében Borsodnádason, Miskolc–Diósgyőrben és Ózdon próbálták meg feldolgozni a regionális, illetve lokális munkástársadalmak történetét.²⁷ A kutatási eredményeket részben már publikálták, részben pedig még megjelentetésre várnak. Talán a legnagyobb szabású munka ezek közül az úgynevezett Acélváros-projekt volt, aminek keretében a diósgyőri nagyüzem és társadalma 20. századi történetét dolgozták fel.²⁸ Borsodnádason interjúkészítésre alapozott kutatások folytak a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszéke és a Jelenkutató Alapítvány együttműködésében; Ózdon pedig 2008-ban több generációs családtörténetek rekonstruálására alapozott szociológiai és történeti megközelítéseket együttesen alkalmazó anyaggyűjtés és kutatás vette kezdetét, ami jelenleg is tart.²⁹

KI A MUNKÁS? – FOGALMI KÖZELÍTÉSEK, ÉRTELMEZÉSEK

Arra a kérdésre, hogy ki a munkás, első megközelítésben viszonylag könnyű választ adni: az, aki a munkaerejét fizikai munkavállalóként értékesíti, és megélhetését ebből biztosítja. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* meghatározása szerint a munkás „ipari termelőmunkát végző dolgozó, egyéb fizikai dolgozó”.³⁰ Ugyanitt a munkásosztály fogalmáról a következő olvasható: „a kapitalizmusban termelőeszközök híján munkaerejének eladásából élő, a kizsákmányolás

²⁶ Kuczi 2011.

²⁷ Jelen kötetben is megtalálhatóak olyan tanulmányok, amelyek e kutatások eredményeit foglalják össze, lásd Alabán Péter, Murányi István és Nagy Péter írását.

²⁸ Darázs 2009.

²⁹ A kutatás az 1956-os Intézet támogatásával indult, majd az MTA PTI és a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének égisze alatt folytatódott. Az első eredményeket lásd Valuch 2009; Bihari et al. 2012.

³⁰ Juhász et al. (szerk.) 1999: 974.

megszüntetéséért forradalmi harcot vívó, a szocializmusban uralkodó osztállyá váló osztály, proletariátus”.³¹ Az értelmező kéziszótár 2003-as kiadásának meghatározása már mentes az egyoldalú osztályszempontú értelmezéstől. A szótár meghatározása szerint munkás az „(ipari) termelőmunkát végző dolgozó”.³² A *Magyar Nagylexikon* szerint a „munkás: bérből élő, fizikai munkát végző dolgozó. Sokáig vagy leszűkítő (nagyüzemben dolgozó proletár) vagy túl tágas jelentése volt (a szellemi munkát végzőkkel szemben, a társadalom alacsony fokán álló, bérből és fizetésből élő, rutinszerű tevékenységet folytató személy)”.³³ Társadalomtörténeti megközelítésben azonban nyilvánvalóan ennél árnyaltabb meghatározásra van szükség. A nehézségek rögtön a munkásfogalom meghatározásánál kezdődnek. Ki tartozik ide? Csak az ipari munkás? A nagyüzemi munkás? A városi munkás? Milyen fogalommal lehet a lehető legpontosabban körülírni ezt a társadalmi csoportot? Társadalmi státusát tekintve pontosan ki sorolható ide? Azonos, illetve egységes társadalmi csoportot (osztályt? réteget?) alkot-e a segédmunkás, a képzett szakmunkás, illetve a művezető pusztán azon az alapon, hogy fizikai foglalkozásúak és bérből élnek? Mi a szerepe a lokális és a gyári-üzemi identitásnak a munkásság tagolódásában, csoportszerveződéseiben?

Az nyilvánvaló, hogy a munkásságot nem célszerű leszűkíteni az iparban, építőiparban foglalkoztatottak csoportjára, hiszen a közlekedésben, a kereskedelemben, az egyre dinamikusabb mértékben bővülő szolgáltató szektorban beosztott fizikai munkát végző szakképzett és képzetlen alkalmazottak is a munkásság körébe tartoztak/tartoznak. Ha csak a nagyüzemekben dolgozókat sorolnánk ide, akkor az mindenféleképpen szűkítést jelentene, miként az ipari munkás meghatározás is, hiszen a nem a nagyüzemekben, nem az iparban dolgozókat automatikusan kizárná ebből a társadalmi csoportból. E fogalmak helyett tehát célszerűbbnek látszik a *városi munkás* fogalmát alkalmazni. A városi munkás fogalmán a különböző ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltató ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett, illetve képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalók csoportját értem. Ezzel a megközelítéssel szemben ellenérvként önkéntelenül felmerül, hogy a 20. században a városi munkások nagy része nem a városokban, hanem a falvakban lakott, s a városi – munkás – életformához csak a munkavégzés révén kötődött. Identitását, önképét azonban meghatározóbb módon befolyásolta a munkahely, a végzett munka jellege, mint a lakóhely. S ennek az sem mond ellent, hogy a munkáscsaládok jelentős része a II. világháború előtt és után is élt a jövedelem-kiegészítés lehetőségével, lényeges különbség azonban, hogy a 20. század második felében a városi munkások dinamikus létszámnövekedésével párhuzamosan tömegessé vált azok száma, akik ipari munkásként mezőgazdasági kistermelők is voltak, és így tettek szert jövedelem-kiegészítésre. A szocialista korszak társadalomtudományi szakirodalmá és statisztikai adatgyűjtése

³¹ Juhász et al. (szerk.) 1999: 974.

³² Pusztai (főszerk.) 2003: 950.

³³ Élesztős (főszerk.) 2001: 369.

pedig elsősorban ideológiai-politikai okokból kezelte időről-időre külön munkáskétekként az úgynevezett kétlakiakat vagy kettős-jövedelműeket.

A klasszifikáció során jogosan merül fel az a kérdés is, hová kerüljenek a mezőgazdaságban ipari jellegű munkát végzők csoportjába tartozók. A végzett munka jellege szerint a városi munkások közé kellene kerülniük. A statisztikai adatgyűjtés a mezőgazdaságban dolgozó munkások körében azonban nem, vagy csak elvétve tett különbséget a mezőgazdasági ismereteket – gyalogmunka, állattenyésztés – és az ipari jellegű szaktudást igénylő munkák – például gépszerezés – között, arról nem is beszélve, hogy a kollektivizálás után a téveszék ipari melléküzemágaiban dolgozók is szinte kivétel nélkül a mezőgazdasági foglalkoztatottak közé lettek besorolva. A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtései során a hetvenes évektől kezdve rendszerint azt tekintette munkásnak, aki fizikai munkát végzett, de azt nem a mezőgazdaságban tette. A kilencvenes évek gazdasági átalakulásai, a fizikai munka változásai mindenesetre előbb-utóbb felvetik majd a munkásfogalom újragondolásának szükségességét.

Az adott keretek között nincs lehetőségem a szociológiában, a társadalomtörténetben, a társadalomfilozófiában használt munkásfogalom teljes körű áttekintésére, ezért végezetül csak néhány markáns, illetve általánosan használt meghatározást, valamint az ezek háttérében esetenként fellelhető közös pontokat emelem ki. A történeti és szociológiai megközelítésekben mindenhol közös definíciós pont a végzett munka jellege, az ipari jellemzőkkel leírható foglalkozás, a géppel való kapcsolat. Minden újabb elemzés kiemeli továbbá, hogy a modern kori munkásság nem kezelhető egységes társadalmi osztályként, hanem meglehetősen fragmentált, egymástól rekrutáció, képzettség, iskolázottság, életmód és életstílus alapján jól elkülöníthető csoportokra tagolódó társadalmi réteg.³⁴ Kövér György a dualizmuskori társadalomtörténetben az ipari népesség, ipari munkás fogalmát használja, ezeket kevésbé határozottan definiálja, elsősorban a korszak népszámlálási felvételeinek fogalomhasználatát nyomon követve ad közvetett meghatározást. Gyáni Gábor a Horthy-korszak kapcsán városi munkásságról beszél, akik esetében a fent említett tényezők mellett fontos jellemző, hogy munkavállalói státusuk mennyiben felelt meg a szabad munkaerő jogi fikciójának, illetve az is, milyen formában kapták meg a munkabérüket. Ez megkülönbözteti e csoportot a mezőgazdasági munkásoktól. 2003-ban megjelent írásában mindezt E. P. Thompson és Patrick Joyce nyomán az osztályfogalom részleges újragondolásával egészítette ki.³⁵ Hangsúlyozva, hogy az „osztály fogalma már a piaci alapú társadalmakban sem számít oly magától értetődő, egyértelmű, az időben (valamint a térben) folytonosan rögzített jelentéssel bíró strukturális entitásnak. [...] félrevezető a foglalkozások szerinti társadalmi tagoltságból fakadó vagy a nyelvhasználat formális állandósága által sejtetni engedett folytonosság feltételezése

³⁴ Sajátos módon Andorka Rudolf kézikönyve (Andorka 1997), amit ma is széles körben használnak, nem vállalkozik az egyértelmű munkásfogalom meghatározásra.

³⁵ Gyáni 2003.

a társadalmi struktúra kapcsán.³⁶ Egyben rámutatott az öntudat, az önérzékelés és az önmeghatározás csoportképző szerepére is.

R. Nagy József szerint „általános értelemben azok a munkabérért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik elsősorban az ipar valamelyik ágához, s ezzel a legfejlettebb termelőeszközökhöz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészetiileg lehatárolt, általában zárt helyen, üzemben végzik a munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak.”³⁷ Emellett fontosnak tartja a gondolatok, az életmód, a kultúra, a szolidaritás társadalmi csoportszervező szerepét, valamint a munkához való viszonyt is. Belényi Gyula írásában elvetette a munkásosztály fogalmát, éppen a sokszoros tagoltságra, az egyes csoportok különbözőségére hivatkozva, és helyette a munkásság fogalmát használja, amit elsődlegesen az iparban dolgozó fizikai foglalkozásúak csoportjaként értelmez. Törekedett ugyan Anthony Giddens³⁸ nyomán az alsó- és a felsőmunkásság kategóriájának bevezetésére, ám ezeknek elsősorban egyfajta szociodemográfiai leírására vállalkozott.

A nyilvánvalóan korántsem teljes áttekintésből talán látható, hogy az elmúlt egy-másfél évtized (társadalom)történeti kutatásaiban, elsősorban az új kutatási eredményeknek köszönhetően megindult egyfajta tisztázó párbeszéd mind a munkásfogalom, mind az ipari-városi munkásság modern kori magyar társadalmi tagolódásban, rétegződésben betöltött szerepe kapcsán. Meggyőződésem, hogy a *Korall* jelen összeállításában szereplő tanulmányok szintén fontos hozzájárulást jelentenek ehhez a közös tudományos gondolkodáshoz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1997: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.

Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Bartha Eszter 2011: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Belényi Gyula 2000: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Napvilág, Budapest, 161–181.

Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos (szerk.) 2000: *Munkások Magyarországon. Dokumentumok*. Napvilág Kiadó, Budapest.

³⁶ Gyáni 2003: 10–11.

³⁷ R. Nagy 2010: 44–45.

³⁸ Giddens 2000.

- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Belvedere Meridionale, Szeged.
- Bihari Sára – Csernaburczky Zsófia – Dobos Mária – Farkas Attila – Kósa Rita Diána – Szeder Dóra Valéria 2012: A munkáslét és emlékezete Ózdon. *Metszetek* (1.) 1. 67–84. http://metszetek.unideb.hu/files/2012_1_07_0.pdf (Utolsó letöltés: 2012. október 3.)
- Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Argumentum, Budapest.
- Böhm Antal – Pál László 1979: *Bejáró munkások. Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése. Műhelytanulmány.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Böhm Antal – Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* Kossuth, Budapest.
- Darázs Richárd (szerk.) 2009: *A Célváros. Egyszer volt, hol nem volt... Acélváros? Hét-köznapiak Miskolc rendszerváltozás előtti évtizedeiből.* Észak-Keleti Átjáró Egyesület, Miskolc.
- Dobák Judit 2008: *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában. Néprajzi-antropológiai tanulmány.* (PhD-értekezés.) Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Élesztős László (főszerk.) 2001: *Magyar Nagylexikon.* 13. kötet. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- Ferge Sándorné – Kemény István – Láng Györgyné – Mód Aladárné 1966: *Társadalmi rétegződés Magyarországon. 15 000 háztartás 1963. évi adatai.* KSH, Budapest.
- Giddens, Anthony 2000: *Szociológia.* Osiris, Budapest.
- Gyáni Gábor 1995: A városi munkásság szerkezete Magyarországon 1910–1941 között. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Osiris – 1956-os Intézet, Budapest, 553–558.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest.
- Gyáni Gábor 2003: Előszó. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténelem – munkásantropológia. Tanulmányok.* Napvilág, Budapest, 7–14.
- Havas Gábor – Kenedi János – Kozák Gyula (szerk.) 1985: *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára.* K. n., h. n.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1972: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Akadémiai, Budapest.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.* Gondolat, Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Horváth Sándor 1999: A Központi Munkástanács története. In: Váradi Péter (szerk.): *Első század. A Tudományos Ösztöndíj Pályázat kiemelkedő dolgozatainak szemléje. 1998/I.* ELTE BTK HÖK, Budapest, 113–209.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténelem – munkásantropológia. Tanulmányok.* Napvilág, Budapest.
- Hunyadi Zsuzsa 1984: A munkások rétegződéséről. In: Kovách Imre (szerk.): *Gazdaság és rétegződés.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 80–109.

- Hunyadi Zsuzsa 1987: Egy marginális réteg esélyei. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 9–32.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1999: *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 9. kiad. Akadémiai, Budapest.
- Kemény István 1972: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1.) 1. 36–48.
- Kemény István 1990: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok*. Vita, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula 1971: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Kozák Gyula – Molnár Adrienne (szerk.) 1993: „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. 1956-os Intézet – Századvég, Budapest.
- Kuczi Tibor 2011: *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. L'Harmattan – Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- Lackó Miklós 1961: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Kossuth, Budapest.
- Lackó Miklós 1968: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Kossuth, Budapest.
- Ladányi János 1977: Községekben élő munkások. *Szociológia* (6.) 1. 28–41.
- Láng Katalin – Nyilas György 1987: Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 33–100.
- Litván György (szerk.) 1974: *Magyar munkásszociográfiák*. Kossuth, Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 2000: Az ipari munkásság. In: Uő. (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest, 239–308.
- Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pittaway, Mark 1998: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary 1948–1958*. (PhD-értekezés.) University of Liverpool, Liverpool.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003: *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai, Budapest.
- R. Nagy József 2010: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolci Galéria, Miskolc.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak.” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág, Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest.
- Valuch Tibor 2009: Enni és lakni is kellene... A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a II. világháborút követő évtizedekben. In: Tischler János (szerk.): *Kádárizmus, mélyfúrások. Az 1956-os Intézet évkönyve XVI. 2009*. 1956-os Intézet, Budapest, 75–114.

Nagy Péter

„Ahol a vállalatvezetés volt az úr...”

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon

Az 1881-ben az ózdi, salgótarjáni és borsodnádasi vasipari üzemek fúziójával megalakult Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. (egykorú rövid nevén: Rima) a következő évtizedekben hazánk egyik legmeghatározóbb iparvállalatává fejlődött. Magyarország iparában való jelentős részesedése mellett alkalmazottai számára kiterjedt szociális és kulturális intézményhálózatot létesített. Dolgozatomban az állami és vállalati szociálpolitika vázlatos ismertetése mellett területi okokból kizárólag a Rima ózdi gyáregységére vonatkozó ismerveket tárom fel részleteiben a II. világháborút megelőző évekkel bezárólag. A cég minden telephelyén kiépítette létesítményeit, amelyek kisebb módosulásokat kivéve ugyanazon rendszer szerint épültek fel. Az ózdi egységnek a vállalat életében betöltött stratégiai szerepe miatt különösen fontos jelentősége volt, ez irányú vizsgálata alapján megismerhetjük az iparvállalat szociálpolitikájának legfőbb mozgatórugóit.

A jóléti hálózat céljainak megítélése korántsem volt egységes. Egyesek szerint a vállalatvezetés jó gazdaként segítette munkásai és tisztviselői boldogulását, lehetőséget adott a szórakozásra és a művelődésre is. Nem meglepő, hogy a cégvezetők írásai, a gyár tevékenységéről beszámoló vállalati prospektusok, a vezetés által kiadott helyi újságok, valamint a korszak hivatalos állami propagandája idilli színben tüntetik fel az ózdi vasüzem dolgozóinak életét. Mások azonban úgy vélik, hogy ezen intézkedések mögött a gyár előljárói napi politikai céljainak megvalósítása, valamint az ellenkező véleményen levők teljes ellehetetlenítése állott. A szociáldemokrata irányultságú sajtó, a baloldali pártok és szakszervezetek prominenseinek irományai és visszaemlékezései, valamint Szabó Zoltán szociográfiai munkái általában a „Rima rabszolgáinak” keserves helyzetéről tanúskodnak. Tanulmányomban tehát eme szociális és kulturális vívmányok ismertetése során különösen ügyelek az eltérő látásmódok bemutatására, amelyek okainak feltárásával, a különböző megállapítások ütköztetésével árnyaltabb, realitásabb kép rajzolódhat ki az olvasóban a korabeli ózdi munkáséletéről.

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociálpolitikájáról a rendszerváltás után átfogó szakirodalom nem született, s az előtt is inkább csak részterületeit kutatták. A vállalatról Berend T. Iván szerkesztett ugyan egy monográfiát,¹ ez azonban az általam vizsgált problémakörrel nem foglalkozik behatóan,

¹ Berend T. (főszerk.) 1980.

valamint egyes megállapításai napjainkban már nem is állják meg a helyüket. Kiemelendő Csontos Györgyi és Vass Tibor *Ózdi munkáskolóniák* című könyve, amely részletesen bemutatja a vállalat által a községben létrehozott lakótelepeket, és következtetni tudunk belőle az ott élők életmódjára is.² Az Ózdról készült – zömmel helytörténeti jellegű – munkák témámmal csak érintőlegesen foglalkoznak. A Lajos Árpád Honismereti Kör évente meghirdetett pályázataira számos dolgozat érkezett, amelyek a két világháború közötti időszak életmódjának részterületeit vizsgálták, ezek közül munkámban többet fel is használtam. Kutatásomban az említett művek eredményeinek kritikai vizsgálata mellett a korabeli sajtótermékeket is áttekintettem. A vállalatvezetés érdekszférájába tartozó *Ózdi Nemzeti Újság* cikkeinek tanulmányozása során a gyárigazgatóság szempontjait ismerhettem meg. Ezzel szemben a szociáldemokrata *Népszava*, valamint a *Vas- és Fémmunkások Lapja* a baloldali mozgalmak és érdekszervezetek álláspontját képviselte.

Nagy hangsúlyt helyeztem a levéltári források feltárására. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi telephelyének iratanyagát a Magyar Országos Levéltárban tekintettem át. A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban a Szociáldemokrata Párt, a szakszervezetek anyagait, valamint a gyári alkalmazottak visszaemlékezéseit vettem górcső alá. Ezenkívül az Ózdi Városi Múzeum Történeti Adattárának iratait elemeztem, dolgozatom képanyagát is a múzeum munkatársainak segítségével állítottam össze. Az írott és vizuális források mellett idősebb, a korszakot átélte üzemi alkalmazottakkal készítettem interjúkat, amelyek különösen a kutatás kezdetén nyújtottak nagy segítséget.

SZOCIÁLPOLITIKA MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉTŐL A II. VILÁGHÁBORÚIG

Hazánkban – a nemzetközi tendenciákhoz illeszkedve – a 19. század második felétől kezdve épültek ki fokozatosan a modern szociálpolitika intézményei. Az 1890-es évekig az egyesületi alapon álló önszegélyezés volt a társadalombiztosítás egyedüli formája. 1878-ban a társadalmi egyesületek mintegy háromötöde volt önszegélyező szervezet, az egyleti tagok kétharmada e szervezetekben tevékenykedett.³ Az állami szociális gondoskodás első mérföldköve az 1891. évi XIV. törvénycikk volt, amely a nagyobb ipari vertikumok munkásságának kötelező betegbiztosítását mondta ki. A törvény értelmében az ipari fizikai alkalmazottak húsz hétig ingyenes orvosi segílyt, szülés esetén ingyenes szülészeti ellátást, keresőképtelenség esetén húsz héten át táppénzt, valamint temetkezési segílyt kaphattak. A járulékokat kétharmad részben a biztosított, egyharmad részben a munkaadó fizette.⁴ 1907-ben

² Csontos – Vass 2001.

³ E témáról bővebben: Bódy 2010.

⁴ A törvény végrehajtásáról lásd Szikra 2004.

a meglévő állapotokat főként szervezeti téren újraszabályozták (1907. évi XIX. törvénycikk), valamint bevezették a közép- és nagyüzemben tevékenykedő ipari dolgozók, illetve a kereskedelmi alkalmazottak számára a kötelező baleseti biztosítást. Az új társadalombiztosítási forma tíz héten át ingyenes orvosi ellátást, munkaképtelenség esetén a balesetet követő 11. héttől a kereset 60%-ának megfelelő járadékot biztosított.

A nyugdíjak terén eleinte kizárólag speciális programok léteztek, amelyek például a katonákat, valamint a közigazgatási és a vasúti dolgozókat érintették. 1928-tól, viszonylag későn vezették be a nem állami alkalmazottak öregségi nyugdíjazását (1928. évi XL. törvénycikk). A tagok öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági ellátásban részesülhettek. A nyugdíjkorhatár 65 év volt, amelyet csak 1944-ben szállítottak le 60 évre. A járulékot a munkaadónak kellett befizetnie.⁵

A közegészségügyet állami feladattá az 1876. évi XIV. törvénycikk nyilvánította, amely a lehetőségek bővülését hozta az ágazat számára. 1938-ban már 304 kórház működött 50 ezer férőhellyel, így minden 10 ezer lakosra 54 ágy esett. Az intézmények azonban a mennyiségi növekedés ellenére túlszűfoltak voltak, mert a biztosítási reformok nyomán jelentősen kiszélesedett a kórházi ápolást igénybe vevők köre. Szegénygondozással főként a társadalmi egyesületek foglalkoztak, amelyek jelentős része felekezeti alapon jött létre. A munkavédelem terén az 1872. évi VIII. és főként az 1884. évi XVII. törvénycikk hozott jelentős változásokat. Az úgynevezett ipartörvény kimondta, hogy minden tulajdonos köteles biztosítani gyárában a biztonságos és egészséges munkavégzés, a munkavédelem feltételeit. Az 1891. évi XIII. törvénycikk előírta az ipari munka szüneteltetését vasárnapokon és a nemzeti ünnepen, augusztus 20-án. Az egészségvédelemmel azonban korszakunkban törvényalkotói szinten nem foglalkoztak, egy intézkedést kivéve, ami a gyufagyári foszformérgezések elleni védelemről szólt. Összességében elmondható, hogy a magyarországi szociálpolitika a nyugat-európai szinthez képest jóval fejletlenebb szinten állt. Gyáni Gábor véleménye szerint ennek az volt az oka, hogy a magyarországi társadalom szegényebb volt a fejlettebb országokénál, és ez volt a magasabb szintű ipari munkásvédelem legfőbb gátja a liberális körülmények között. Emellett az államot nem hajtotta semmiféle kényszer, sem lehetőségei, sem adottságai nem készítették paternalista szociális gyámkodásra. A politikai feltételrendszer sem volt adott a szociális körülmények nagymértvű javításához. Az alsóbb társadalmi rétegekre csupán mint segélyezendő csoportokra gondoltak, a szociálpolitika is ezen a szinten maradt. A szemléletváltáshoz nem utolsósorban a pénzügyi alap is hiányzott. A szociális kérdés átpolitizálása ugyanakkor hatalmi érdekeket is szolgált, ami a rendszer kohézióját segítette elő.⁶ Tomka Béla megállapítása szerint a 20. század első felére Európában, így Magyarországon is – bár a fejlettebb

⁵ Gyáni 1994: 5–14.

⁶ Gyáni 1994: 14–23.

országokéhoz képest szerényebb színvonalon, de – kiépültek a szociálpolitika alappillérei, amelyek a korábbi kezdetleges intézményekhez képest a társadalom széles körét érintették. Az új biztosítási programok kezdetben nem voltak ugyan nagyvonalúak, de magukban hordozták a dinamikus növekedés lehetőségét.⁷

Az állam mellett számos magánvállalat is kiemelt figyelmet szentelt a szociálpolitikának Magyarországon. Ennek alapja, hogy a vállalatvezetés patriarchális viszonyban volt dolgozóival, ennek szellemében különféle juttatásokat adott munkásainak. Egyes nagyobb vállalatok kiterjedt szociális intézményhálózattal rendelkeztek, tagjaik számára segélyeket, biztosításokat és nyugdíjakat nyújtottak. Számos ipari cég kulturális létesítményeket, olvasóköroket működtetett, valamint különféle sportegyesületeket hozott létre.

A vállalati társpénztár az önszegélyezés egyik formája volt hazánkban. Az 1884. évi ipartörvény tette lehetővé, hogy a segédek önkéntes alapon betegsegélyező pénztárt hozzanak létre munkahelyükön, ezeket az ipartestületek ellenőrizték. A 200 ipartestületből 87, az ipartársulatokból 52 létesített betegsegélyező intézményt. Működésük főként a tagok befizetésein, kisebb részben a munkaadók hozzájárulásán alapult. Különösen a bányászatban és a kohászatban volt elterjedt a *társládá* (más néven társpénztár) intézménye. Szervezeteik egyszerre töltötték be a beteg- és nyugdíjbiztosító feladatait, de 1907-ig baleset esetén ezek tagjai sem részesülhettek juttatásokban.⁸

A RIMAMURÁNY–SALGÓTARJÁNI VASMŰ RT. SZOCIÁLPOLITIKÁJA

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. – mint említettem – országos viszonylatban is kiterjedtnek számító szociális intézményrendszerrel rendelkezett, amelynek kezdeményei már a 19. század első felében megjelentek. Egyik elődszervezete, a Murányi Unio már 1809-ben megalapította munkásai számára a *társládát*, a példát aztán több vasipari társulat is követte a térségben.⁹

A fúzió után az egységek társpénztárai 1882-ben a Rima égisze alatt egyesültek, így kiterjedt jóléti intézményhálózat jött létre.¹⁰ A vállalat 1898-ban hozta létre a balesetbiztosítási alapot, amelynek 1918-ban már 17 000 tagja volt, szinte a teljes munkáslétszámot lefedte. 1919-től a baleseti, 1925-től pedig a nyugdíjügyek kerültek állami felügyelet alá, előbb az Országos Munkásbiztosító Pénztár, majd az 1928-ban létrejött Országos Társadalombiztosító Intézet felügyelete alá. A társpénztár hatáskörében így ezután már csak a betegsegélyezés maradt, amely 1927-ben 10 922 tag és 17 000 családtag egészségének javítását

⁷ Tomka 2008: 9–16.

⁸ Gyáni 1994: 5–16.

⁹ Dullien 1928: 2–3.

¹⁰ A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság bányatárspénztárának alapszabálya (1929).

szolgált. 1928-ban a társpénztárt három fiókszervezet: az ózd–nadasdi, a salgótarjáni és a rudabányai kerület alkotta.

Dullien Ferenc, az óriásvállalat igazgatóhelyettese tanulmányában részletesen bemutatja a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociálpolitikai intézményeit.¹¹ Az írás természetesen nem tekinthető elfogulatlannak és erős forráskritikával kezelendő, mivel a cégvezetés szempontjából íródott, így kizárólag a Rima szociális gondoskodásának példamutató jellegét hangsúlyozza. Munkája azonban egyedülálló és megkerülhetetlen, mivel a korszakból nincs más kiadvány, ami ilyen átfogóan bemutatná a vállalat szociális intézményrendszerét.

Dullien beszámolója szerint a Rima minden telephelyén *élelmezési üzleteket* hozott létre, abból a célból, hogy munkásai viszonylag olcsó és jó minőségű élelmiszert vásárolhassanak a gyári és bányatelepeken. Ezek az üzletek a beszerzett termékeket jóformán haszon nélkül továbbították a fogyasztókhoz, s a csekély profitot is a munkásjóléti egyesületekhez juttatták.

Egy 1928-as adat szerint a beteg társpénztári tagok és azok családtagjainak gyógykezelését a vállalat négy kórházában és több bányatelepi rendelőjében összesen tizenegy orvos látta el. Az ápolási feladatokat Ózdon irgalmas rendi apácák, máshol világi személyzet végezte. A négy társpénztári kórházban összesen 33 kórterem állt 158 ágygal a gyógyulni kívánók rendelkezésére. A Rima egyes telepein alkalmazottai számára fürdőket létesített, amelyeket egész évben lehetett látogatni, a nyári időszakban pedig uszodák és strandok álltak a dolgozók rendelkezésére.

A vállalat kiemelten fontosnak tartotta alkalmazottai műveltségét, így gyár- és bányatelepein elemi, nép- és iparostanonc-iskolákat állított fel. Dullien Ferenc szerint ezek – a felügyeleti hatóságok bírálata alapján – a fővárosi tanintézeteket is beleértve az ország legjobb felszerelt és legjobb eredményt felmutató iskolái közé tartoztak. A társulati iskolák az országos nevelésügyi kiállításokon és kongresszusokon is magukra vonták a szakmai egyesületek figyelmét, és számos szakember látogatta meg az intézményeket, hogy tanulmányozza a Rima tanítási rendszerét és szervezetét. Az első iskolát még az 1870/71-es tanévben indította a Rima elődszervezete. Az elemi oktatás nyolc osztályra való átállítását még az erre vonatkozó törvény előtt megkezdte a vállalat. 1928-ban a Rima tíz elemi és iparostanonc-iskolát működtetett 49 tanítóval, 17 hitoktatóval, 8 kézimunka-tanítónővel és 2564 tanulóval. A számokból az is nyilvánvalónak tűnik, hogy a vállalat kiemelten kezelte a vallásoktatást. Fontosnak tartották a tanórákon kívüli foglalkozásokat is, ezért nagy hangsúlyt helyeztek a leány-, a levante- és a cserkészegyesületekre.

Az iskolák mellett a vasipari cég a dolgozók kulturális szükségleteinek kielégítését is nagymértékben támogatta. A tisztviselői réteg szórakozási igényeit a tisztí kaszinók elégítették ki, amelyek 1928-ban összesen 321 taggal rendelkeztek. Minden telephelyen alakultak munkáskaszinók, más néven

¹¹ A fejezetben ismertetett adatokat Dullien Ferencről vettem át: Dullien 1928.

olvasóegyletek. A nagyobb létesítményekben tánc- és színháztermek is voltak, amelyekben főként vidéki, de sok esetben országos hírű művészek közreműködésével rendeztek hangversenyeket és színi előadásokat. A tagok művelődését szolgálták az egyleti könyvtárak is. Az olvasóegyletek ezen felül önhibájukon kívül bajba jutott tagjaikat, illetve azok halála esetén hozzátartozóikat is támogatták. Az összes telepen működtek továbbá nőegyletek, dalárdák, munkászenekarok, tűzoltó egyesületek és sportszervezetek is.

A Rima már a kezdetektől fogva épített munkáskolóniákat dolgozói részére, emellett támogatta a házépítő szövetkezeteket is. A vállalat a házak komfortfokozatát folyamatosan növelte, később a lakások mellé már gazdasági helyiség és kert is járult. 1928-ban a cég lakótelepein 2758 lakásban 13 177 fő élt, a szövetkezeti alapon épült 212 házban 1422 személy lakott. Az alkalmazottak körülbelül 30-40%-a élt családtagjaival együtt társulati lakásban. A közműveket nemcsak a gyár által létrehozott, hanem a szövetkezeti lakótelepeken is a Rima építette ki saját költségén. A vállalat telephelyeire jellemző volt, hogy a munkáskolóniákkal egy tömbben helyezkedtek el az iskolák, az ételmezési üzletek, a kórházak, az olvasóegyleti székházak, a kaszinók és a fürdők.

A RIMAMURÁNY-SALGÓTARJÁNI VASMŰ RT. SZOCIÁLIS ÉS KULTURÁLIS INTÉZMÉNYEI ÓZDON

A fentiekből következik, hogy a Rima ózdi vasgyára is széles körű szociális és jóléti intézményhálózattal rendelkezett, amelynek jótékony hatását mindenki elismeri, azonban céljaikat illetően már megoszlanak a vélemények. A vállalati kiadványok és a cég által fenntartott orgánumok azt szemléltetik, hogy a cégvezetés az országos viszonyokhoz képest több gondot fordított tisztviselői és munkásai megfelelő életkörülményeire, a magas színvonalú oktatásra, valamint a megfelelő szórakozási és sportolási lehetőségekre. A munkásmozgalom szereplői, a korabeli baloldali gondolkodók viszont azt gondolták, hogy e rendszerre túlzott mértékben rakódott rá a konzervatív ideológia, amelynek révén igyekeztek megakadályozni a vezetőség szándékaival ellenkező elképzelések elterjedését. Az alábbiakban az ózdi példa nyomán a rendszer alkotórészeit szeretném bemutatni, az eltérő álláspontokat is figyelembe véve.

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdon is kiépítette biztosítási rendszerét, amely szinte minden alkalmazottját érintette. A gondoskodás e formájának kialakulása mindenképp pozitív változás volt a korábbi időszakhoz képest, hiszen a dolgozó immár nem volt teljesen kiszolgáltatva a balesetek, halálesetek okozta anyagi problémáknak, valamint a már munkaképtelen idősök is bizton számíthattak pénzbeli ellátásra. A Dullien által vázolt, tökéletességet sugalló képet azonban a korabeli munkások emlékezete és a baloldali orgánumok tudósításai árnyalják. Jócsák Kálmán nyugdíjas ózdi munkás például részletesen vall visszaemlékezésében a vállalat biztosításpolitikájának negatívabb oldalairól is.

Jócsák emlékei szerint a munkások bruttó keresetének 2%-át nyugdíj-, 2%-át beteg-, 1%-át balesetbiztosítás céljára vonták le. A rokkantségély minimális volt, abból nem lehetett megélni, a dolgozó családtagok segítségnyújtása nélkülözhetetlen volt a munkaképtelen személy számára. Akit nem támogatott családja, sok esetben koldulásra kényszerült.¹² A *Népszava* által megkérdezett fizikai munkások a vállalatvezetés által biztosított nyugdíjat, az özvegyi és az árvaellátást is kirívóan kevésnek tartották.¹³ A társpezntár vezetőségi tagjaira az igazgatóság tett javaslatot, a javasoltak közül a tagságnak kellett választania. A munkásokban így kétségeket ébresztett, hogy a megfelelő helyre kerülnek-e a levonások.¹⁴

A kohászatban a kimerítő és veszélyes munkatevékenység számos balesetet, betegséget okozott. A gyárban a rossz munkakörülmények következtében már sok fiatal, 35-40 éves munkás rendelkezett valamilyen egészségkárosodással.¹⁵ A *Népszava* több cikkben is foglalkozott az ózdi munkások életével. A lap fő megállapítása Jócsák véleményéhez hasonlóan szintén az, hogy Ózdon a korszakban a munka- és életkörülmények nem voltak kielégítőek. Az orgánum egyenesen a Rima „ózdi rabszolgái”-nak nevezi az itt dolgozókat. Az újságírók véleménye szerint nem beszélhetünk munkásvédelemről sem. A Martin-kemencéknél uralkodó nagy hőség miatt gyakoriak voltak a rosszulletek, főleg nyáron. Az öregkort nagyon kevesen érték meg, s közülük is sokan szemidegsorvadásban szenvedtek, aminek következtében elveszítették látásukat. A hengerműveknél nagyon rossz volt a helyzet, a *Népszava* szerint az ott dolgozók „minden pillanatban szembenéznek a halállal egy kiló kenyér áráért”.¹⁶ A vasgyárban nagyon óvatosan, körültekintően kellett dolgozni, a munkásokat ugyanis akármelyik pillanatban felnyársalhatta a tüzes vas. Kiegethette a szemüket, ráfolyhatott a lábukra, belesaphatott a fejükbe, ha csak egy pillanatra nem figyeltek oda. Egy szédülés, elővigyázatlanúság a halálukat jelenthette. A nagy hőség miatt félmeztelenül dolgoztak, ami kimondottan balesetveszélyes volt az izzó acél miatt.¹⁷ A cikkekből kiderült, hogy a gyár területén nem volt mosakodási lehetőség, így a kormos, olajos dolgozók a gyári fürdőbe jártak tisztálkodni. A műszak végeztével azonban nem fértek be mindannyian az épületbe, így nem tudta magát mindenki tiszta vízzel lemosni. A nem megfelelő higiéniai viszonyok így aztán persze betegségeket eredményeztek.¹⁸ A gyári munkások között a rossz életkörülmények miatt jelentős pusztítást végeztek a betegségek, különösen a tüdőbaj az 1920-as években. Hiába betegedett meg egy fizikai alkalmazott, a műszakok vezetői

¹² Az interjú az akkori Párttörténeti Intézet munkatársai rögzítették, a szöveg rövid – pár oldalas – terjedelme ellenére számos fontos információt tartalmaz témánkat illetően. PIL VI.686. 212. Interjú Jócsák Kálmánnal.

¹³ u. gy. 1925. július 8. 5.

¹⁴ PIL VI.686. 212. Interjú Jócsák Kálmánnal.

¹⁵ PIL VI.686. 212. Interjú Jócsák Kálmánnal.

¹⁶ b. gy. 1928. október 7. 9.

¹⁷ b. gy. 1928. október 7. 9.

¹⁸ b. gy. 1928. október 10. 3.

1. kép

Az ózdi Gyári Kórház. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum, Fotóarchívum.)

egyáltalán nem, vagy csak már nagyon válságos helyzetben engedték el táppénzre a dolgozókat.¹⁹

Az eltérő forrástípusok egyértelműen pozitívumnak tartották a kohászati üzem egészségügyi ellátórendszerét, ez a baloldali orgánumoknál sem volt kritika tárgya. A négy társulati kórház közül az ózdi volt a legnagyobb, ahol – mint már említettem – az ápolási feladatokat irgalmas rendi apácák látták el.²⁰

Az 1882-ben létesített ózdi Gyári Kórház sebészeti, belgyógyászati, szülészeti, szemészeti, fogászati és gyermekosztállyal is rendelkezett. A sebészeti részleg röntgenlaboratóriummal is fel volt szerelve, s alkalmas volt komplikáltabb műtétek elvégzésére is. 1927-ben 1338 sikeres operációt végeztek el az intézményben, míg ez a szám a társulat többi kórházában együttesen csak 455 volt. A korabeli források szerint ezeknek az egészségügyi szolgáltatásoknak nagy szerepe volt a csecsemőhalandóság jelentős csökkenésében. A szülészeti feladatokat elősegítendő 1922-ben alakult meg a Stefánia Szövetség ózdi fiókszervezete. Fenntartását a vállalat és a társulati alkalmazottak tagjai tették lehetővé, helyiséget és felszerelést is a Rima biztosított számukra. Az otthoni környezetet megszokott terhes anyák kezdetben idegenkedtek attól, hogy vizsgálatra és szülni a klinikára menjenek, de a szövetség munkájának eredményeképpen az évek során ez jelentősen megváltozott. Ismeretterjesztő tevékenységüknek köszönhetően a nők egyre nagyobb arányban bízták az

¹⁹ u. gy. 1925. július 8. 5.

²⁰ Interjú Kovács Zoltánnéval.

2. kép

*Az ózdi gyári népiskola épülete.
(Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum, Fotóarchívum.)*

orvosokra és a szakszerűbb személyzetre gyermekük világra segítségét. Korszakunk végére a kórházi születések száma elérte az évi ezer főt is. A cég tejkonyhát is létesített, ahol pót- és mesterséges táplálékot készítettek a csecsemők számára, valamint oktatást és főzőgyakorlatot is tartottak a fiatal anyáknak. A Rima Ózdon minden újszülött után 7 méter pelenkavásznat adott, a sokgyermekes szülőket pénzzel és élelmiszercsomagokkal is segítette.²¹

Ózdon társpénztári fürdőt is létesítettek, amelyben 14 kádfürdő, korszakunkban modernnek számító gőzfürdő, hideg-, langyos- és melegvízű medence, uszoda és zuhanyzók is javították az alkalmazottak komfortérzetét. Az ózdi Gyári Uszoda volt Magyarország második fedett uszodaépülete.²² Mint korábban már említettem, ez a fürdő- és zuhanyzószám is kevésnek bizonyult azonban a gyári munkások tisztálkodásának biztosításához.

Dr. Kovách Antal gyári főtisztviselő tanulmánya szerint a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdon különösen nagy gondot fordított az oktatásra és a gyermeknevelésre. A gyárvezetés óvodát is létesített, amit az 1885-ben alakult Nőegylet tartott fenn. Az Önkéntes Női Honvédelmi Munkaszolgálat szervezésében napközi gyermekotthonokat is alapítottak a nyári iskolaszünetek idejére. Ezen intézmény védőernyője alá azok a fiatalok kerülhettek be, akik elárvultak, vagy szüleik betegek voltak, vagy egész nap dolgoztak és keveset voltak otthon, vagy akiknek édesapjuk katonának vonult be, édesanyjuk pedig a legtöbb

²¹ A kórházról szóló részt Kovách Antal írása alapján ismerttettem: Kovách 1942: 23.

²² Dullien 1928: 2–3.

idejét munkában töltötte. Az üzemvezetés kizárólag a bérlakásokban élők csemetái számára tette ezt lehetővé, mivel ők éltek a legsanyarúbb körülmények között.²³ Nem volt kizáró ok az sem, hogy a szülők nem voltak a gyár munkásai, hanem esetleg a mezőgazdaságban vagy a közigazgatás alkalmazásában dolgoztak. A gyerekek naponta reggelit, ebédet, uzsonnát és vacsorát kaptak, ami kimondottan jó hatással volt a szegény, rosszul táplált ifjakra.²⁴

Az ózdi gyári népiskola felszereltségét és a tanulók eredményeit figyelembe véve az ország legjobbjai közé tartozott. Az ifúsági és tanítói könyvtárak is jelentős mennyiségű szakmai és egyéb olvasmányt tartalmaztak. Az oktatás teljesen térítésmentes volt, sőt, a szegényebb szülők gyermekei ingyen könyvekben és tanszerekben részesültek. Az alacsony életszínvonalon élő és távolabb lakó diákokat a déli szünet alatt napközi otthonban helyezték el, ahol a társulat költségén ingyenes meleg ebédben is részesültek.²⁵ Korszakunk utolsó éveire az óvodákban és az iskolákban nemcsak a déli, hanem az egész napos étkeztetés is térítésmentes lett a szegények számára. Az ingyentej-akció keretében a vállalat társadalmi egyesületei évi több mint 30 000 liter tejet osztottak ki. Az iskolások hasznos elfoglaltságát tanórán kívüli szakkörökkel próbálták biztosítani az oktatási szünetek idején is: számukra gyakran nyaralásokat és táborozásokat szerveztek. A szerényebb körülmények között élők fizetési kedvezményekben részesültek, hogy részt vehessenek ezen időtöltéseken, tanulmányi kirándulásokon.²⁶

Mauks Miklós, a szociáldemokraták helyi vezetője azonban – elismerve az iskola érdemeit – kifejezetten hátrányosnak tartotta, hogy a konzervatív értékrendet már az iskolákban megpróbálták belepalántálni a gyermekekbe.²⁷ Ezt Szabó Zoltán szociográfus is a helyi oktatás káros vonásának tartotta. Ennek látványos jeleként értelmezte, hogy az egyházak is jelentős szerepet játszottak az intézményekben azzal, hogy a vállalat tekintélyes számú hitoktatót alkalmazott.²⁸ Nagy gondot fordítottak továbbá a cserkész- és leventeegyesületek működésére. A kormányzathoz közelálló körök szerint viszont az ellenzéki mozgalmak próbálták az említett egyesületeket gyengíteni kisebb-nagyobb sikerrel. 1929-ben például a leventeköteles ifjúság túlnyomó többsége nem csatlakozott a szervezethez, ami mögött a hatóságok kommunista agitációt sejtettek.²⁹

A vállalat dolgozói számára munkáskolóniákat létesített az üzem közelében. Az ingatlanok a korszak viszonyaihoz képest általában jó felszereltségűek voltak, habár a régebbi építésű, általában szegényebb munkások által lakott ingatlanoknál már problémák mutatkoztak. A telepeken élőkre a vállalat

²³ Kovách 1942: 23.

²⁴ Interjú Hangonyi Lajosnéval.

²⁵ Bánfalvi 2007: 44–83.

²⁶ Kovách 1942: 23.

²⁷ PIL I. 658. 6/270.

²⁸ Szabó 1937.

²⁹ Idézi Mauks: PIL I. 658. 6/270.

igazgatósága kiemelten nagy figyelmet fordított, többek szerint részben ideológiai szempontok miatt. A gyár által adott természetbeni juttatások nagyobb arányban illették meg a kolóniai lakosságot, mint a máshol élőket. A béren kívüli jövedelmek a fizetés 2–5%-át tették ki. A lakások elosztása az alkalmazottak szolgálati idejének, munkateljesítményének, családi állapotának figyelembevételével történt. Lakbért nem kértek tőlük, csak a fenntartási költségek bizonyos hányadát kellett megtéríteniük, amelyekbe a személyszállítás és a kéményseprés díja is beletartozott. A szobaszámmal arányosan 1, 2 vagy 3 pengőt kellett fizetniük a lakhatásért. A világítás és az elektromos áram teljesen ingyen volt, viszont lakásonként csak két 40 wattos égőt használhattak. Az épületek mellett ingyenes földhasználatot is biztosítottak számukra átlagosan 77 négyzetméternyi területen. A lakótelepeken élők jelentősen több szemetet kaptak, mint a más községekben élő társaik. A tüzelőanyag lakásra való szállításáért – a gyártól való távolság függvényében – 60 fillértől 2–3 pengőig terjedő fuvarmegtérítést fizettek minden hat mázsa szén után. A tűzifát beszerzési áron kapták, abból azonban kivételesen nem csak a kolónián élő munkások részesülhettek. A vasolvasztóknál dolgozó alkalmazottak évente átlagban tíz kg oltott meszet kaptak díjtalanul, amit kizárólag konyhameszelés céljára használhattak fel.³⁰

A lakótelepeken belül (is) látványos volt a tisztviselői kar, a szakmunkások és a betanított dolgozók elkülönülése, a munkáskolóniák elhelyezkedése egyértelműen az üzem hierarchikus felépítését szemlélteti. A gyár közvetlen közelében helyezkedett el az 1895–1897 között létesült „Tisztisor”, ahol a gyár- és bányagazdátok, valamint az üzem főtisztviselői, főmérnökei laktak. Ebben az utcában volt Ózd egyértelműen legszínvonalasabb és legreprezentatívabb épületegyüttese.³¹ A minden kényelmet biztosító lakásokat parkszerű udvarok és gyümölcsöskertek vették körül, a városrészben állandóan cirkált egy csendőrzárőr. A gyár felőli bejáraton tábla hirdette, hogy az utca magántulajdon és azt idegeneknek tilos használni, így a munkások egyáltalán nem közlekedhettek rajta. A fizikai alkalmazottak féltek attól, hogy ha csak rálépnék az útestre, kiutasíthatják őket a gyárból.

A tisztviselők és a szakmunkások is általában egészséges otthonokban, kielégítő életviszonyok között élhettek.³² A segéd- és betanított dolgozók által lakott telepeket azonban általában egyszerű építészeti kivitelezés, valamint alacsony komfortfokozat jellemezte.³³ A *Népszava* szerint a telepeken lakó dolgozók közegészségügyi- és lakásviszonyai, s általában az életkörülményeik nagyon rosszak voltak. Számos esetben befolyt a víz a szegényesen berendezett otthonokba. A lakások kívül-belül leromlott állapotúak voltak, falaik vizesen álltak, a szemetes és sáros udvarokon szennyvíz hömpölygött. Az épületek

³⁰ A témáról lásd MOL Z 383. 67. 107.

³¹ Csontos – Vass 2011.

³² u. gy. 1925. július 8. 5.

³³ Csontos – Vass 2011.

általában szoba-konyhás lakásokat tartalmaztak, így a tisztálkodást csak a gyári fürdőben végezhatték el. A gyermekeknek gyakran nem volt lábbelijük, és általában csak csupasz szalmzásákon hajthatták álomra fejüket.³⁴

A századforduló után jelentős számú bevándorló érkezett a településre, akiknek a vállalat már nem tudott lakást biztosítani. A Rima vezetése a nyomornegyedeket alkotó csoporttal csak minimálisan törődött, mivel azok fizetőképes kereslet híján nem tudták volna a gyár létesítményeit igénybe venni.³⁵

A gyártól távolabb élő, a mezőgazdasági tevékenységet kiegészítő jelleggel tovább űző munkásokra a gyár kevésbé számított, lakóhelyük távolsága miatt csak ritkán vehették igénybe a jóléti és kulturális szolgáltatásokat. Az agráriumból a biztosabb kereset reményében egyre többen szegődtek az üzem munkásai közé, akik napszámos és segédmunkákat vállaltak ott. Gazdasági válságok idején azonban ettől a rétegtől szabadult meg leghamarabb a cég, alacsony képzettségük miatt a vezetés kevésbé ragaszkodott hozzájuk.³⁶

A Rima, mint minden telephelyén, így Ózdon is létesített ételmezési üzletet (más néven *provizorátot*) az 1884-ben felépült Tiszti Kaszinó épületében, ahol a vállalat alkalmazottai kedvezményesen tudtak vásárolni. Az üzletben csak a gyári dolgozók vásárolhattak, habár ez számukra nem volt kötelező. Az a személy, aki igénybe akarta venni a szolgáltatást, keresetének megfelelő könyvhitelt kapott, amelyre szabadon költekezhetett. A fizetés alkalmával levonásra kerülő hitelezett összeg nem lehetett több a kereset kétharmadánál, amit külön könyvecskébe jegyeztek be. A közszükségleti cikkek mellett forgalmaztak ruházati árukat is, később pedig zöldség-, gyümölcs- és gabonaféléket is bevontak üzletkörükbe, melyeket Dullien leírása alapján a legjobb forrásból, kiváló minőségben szereztek be.³⁷ A hússal való ellátásra mészárosokkal szerződtek. A kenyér- és süteményszükségletet a részvénytársaság gőzsütődéi elégítették ki. Az élelmiszerek tartósítását és az italok hűtését, valamint a kórház jéggel való ellátását az úgynevezett jéggyárak biztosították.³⁸ Dullien írása alapján tudható, hogy a munkások a nagy melegben hűsítő italokat kaptak, amiket a gyári szikvízüzem készített gyümölcsszörpökből. A munkások a jelentősebb ünnepek előtt nagyobb választékból szerezhatték be élelmiszer-szükségletüket. A vállalat vezetése ezt azzal magyarázta, hogy így erőt gyűjthetnek a későbbi fizikai munkához.³⁹ Az üzletben a családok nagysága szerint fejadagok voltak kiszámítva, amit le lehetett vásárolni. Lisztből 15, 13,5 vagy 8 kg-ot, zsiradékából 2,5, 2 vagy 0,5 kg-ot vehetett egy háztartás havonta. Minden hónapban átlagosan 41 vagon lisztet és kenyeret, valamint négy vagon zsírt osztottak ki Ózdon. A távolabb lakó dolgozóknak az olyan falvakba, ahol legalább

³⁴ u. gy. 1925. július 8. 5.

³⁵ u. gy. 1925. július 8. 5.

³⁶ Csontos – Vass 2011.

³⁷ Dullien 1928: 3–4.

³⁸ MOL Z 383. 67. 110.

³⁹ Dullien 1928: 3–4.

száz gyári munkás lakott, havonta teherautóval szállították ki a termékeket. A boltvezető a mennyiségekkel előre kalkulált, így nem fordulhatott elő, hogy hiány legyen az alapvető élelmiszerekből.⁴⁰ Dullien Ferenc szerint azért volt minderre szükség, mert csak így tudták kiküszöbölni „az egészséges verseny túlkapásait” a munkáskolóniákon. Az intézményben a beszerzett élelmiszereket a vállalatvezetés szerint minimális haszonnal továbbították a fogyasztókhoz, s a csekély profitot is a munkásjóléti intézményekhez juttatták.⁴¹ A Rima ugyanakkor a munkáskolóniák építésénél ólakat is létrehozott a lakások mellett, hogy a gyári alkalmazottak állatokat tarthassanak, és így kevésbé legyenek kiszolgáltatva az esetleges élelmiszerhiánynak. A vasgyárban a reggeli szalonnasütés már a 19. században is hagyomány volt, ezért is ragaszkodtak a munkások a lakótelepen is a sertéstartáshoz és -hizlaláshoz. Ez a szokás egészen a gyár bezárásáig megmaradt az alkalmazottak körében. A vállalat az I. és a II. világháború időszakában, de olykor békeévekben is vagonszámra hozatott burgonyát dolgozói részére. A termőhelyről érkező vasúti szállítmányok a gyár területén, az élelemraktárhoz vezető iparvágányokon állomásoztak, amíg kimérték a lakóknak a rakományt.⁴²

A szociáldemokrata írások azonban e téren is más képet festenek a rimai helyzetről. Véleményük szerint az élelmezési üzlet a dolgozók bérezéséhez képest drága volt.⁴³ A konkurenciát jelentő helyi kereskedők is állandóan kifogásolták az intézmény létét, ennek okát Dullien az árak leszorítása következtében kialakult egyenlőtlen versenyhelyzetben látta. A gyárvezetés szerint azonban a munkások méltányolták az üzemigazgatóság törekvéseit, és a forgalom a külső piaci szereplők rosszallása ellenére folyamatosan emelkedett.⁴⁴

Az élelmezési üzlettel egy épületben kialakított Tiszti Kaszinó a gyári tisztviselői kar szórakozását, művelődését szolgálta. Tagjai a Rima ózdi lakótelepein élő igazgatói, üzemfőnökei, mérnökei, számvetetői, raktárnokai, számtisztjei, gyakornokai, valamint az orvosok és a gyártelepi iskola tanítói lehettek. A nem gyári alkalmazottak közül a helyhatósági vezetők (a főszolgabíró, a szolgabírák, a községi jegyző) és a római katolikus, református, evangélikus felekezet papjai vehettek részt az egyesület tevékenységében. A vezető állásban levők azonban a szervezet életében szigorúan elkülönültek a beosztott tisztviselőktől, amiben a gyári hierarchia is tükröződött. A vasgyár munkásai csak valamilyen karbantartási feladat elvégzése esetén léphettek be az épületbe, rendezvények esetén soha.⁴⁵ A kezdeti 25–30 fős tagság 1924-re a műszaki és adminisztratív értelmiségiek számának növekedésével arányosan 132 főre emelkedett. 1937-ben a kaszinónak már százötven tagja volt és

⁴⁰ Kovách 1942: 24.

⁴¹ Dullien 1928: 3–4.

⁴² Paládi-Kovács 2007: 205–208.

⁴³ PIL I. 658. 6/122.

⁴⁴ Dullien 1928: 3–4.

⁴⁵ Pálmai 1970: 33.

3. kép

*Az ózdi Tiszti Kaszinó épülete.
(Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum, Fotóarchívum.)*

hatezer pengős költségvetésből gazdálkodott. A kaszinó szolgáltatásait igénybe venni szándékozók keresetüknek megfelelő könyvhitelt kaptak, amely összeg a fizetésükből levonásra került.⁴⁶ A szervezet egyik megfogalmazott célja az volt, hogy felkeltse tagjai közügyek iránti érdeklődését, és a műveltség színvonalát emelje a hírlapok és egyéb irodalmi művek használatának biztosításával. Másrészt nyilvános és társasági játékok – a hazardjátékok az alapszabályban tiltva voltak, de ez a valóságban másképp működött –, szórakozási lehetőségek rendezésével kellemes időtöltést próbáltak biztosítani az ózdi vasgyár tisztviselőinek. Az egyesület tagjai szigorúan zártkörű táncmulatságokat is szerveztek, de például – a folyóiratok olvasása mellett – a tiltás ellenére kártyáztak és sakkoztak is. Nyugodtan hódolhattak a szerencsejátékoknak, mivel a gyári vezetők a helyhatóságok azon képviselőivel együtt szórakoztak, akik elvileg a törvényességi felügyeletet gyakorolták a létesítmény működése felett.⁴⁷ Az interjúalanyok közléseiből tudjuk, hogy a Tiszti Kaszinó munkások előtti zártsága számukra rosszallást fejezett ki, s az épület a felsőbb társadalmi rétegek kiváltságos létének szimbólumává vált.⁴⁸

A fizikai dolgozóknak is volt szórakozási lehetőségük, amelynek legfontosabb intézménye, az 1884-ben megalakult Ózdi Vasgyári Olvasó Egylet

⁴⁶ Bánfalvi 2007: 107.

⁴⁷ Pálmai 1970: 33.

⁴⁸ Interjú Hangonyi Lajosnéval.

4. kép

*Az Ózdi Vasgyári Olvasó Egylet 1924-ben átadott székháza.
(Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum, Fotóarchívum.)*

számos programot kínált és elfoglaltságot nyújtott a számukra. A baloldali sajtótermékek sosem vitatták, hogy a művelődésben a lehetőségek széles skálája tárult a szegényebb rétegek elé is. Az egylet a kezdeti szűkös körülmények után 1924-ben saját székházat is kapott. Az épületben különféle szakkörök, egyesületek működtek, volt itt dalárda és munkászenekar is. Az 1920-as évek elején 700-800 tagja volt, amiből 140-150 tag volt aktívnak tekinthető, legalább ennyien jelentek meg a közgyűléseken. 1932-ben létszáma 1800 főre nőtt, ekkor egységesen 50 fillér havi díjat fizettek. Az Ózdi Vasgyári Olvasó Egylet elnöke ebben az évben Faragó Gyula gyárigazgató, valamint Czangár Lajos tanító volt.⁴⁹ A létesítmény rendelkezett táncteremmel és az ország hatodik legnagyobb színháztermével, amely 1200 ember befogadására volt alkalmas. Az épületet, pénzt nem kímélve, gazdagon rendeztette be a cégvezetés. A korabeli források szerint a legjobb vidéki kultúrtársulatok vetélkedtek azért, hogy itt felléphessenek.⁵⁰ A munkások a kulturális centrumban egy Színpartoló Egyesületet is alakítottak. A tagok minden hónapban egy jegy árát fizették be, ami a színháztermi hely minősége szerint 50, 70, 110 vagy 180 fillér lehetett. Amikor a színészek tavasszal és ősszel két-két hétre megérkeztek, a korábban helyjegyet váltók 6-6 utalványt kaptak, amelyeket tetszés szerinti előadásokra

⁴⁹ Bárdos – Kocsik 2008: 94–96.

⁵⁰ Pálmai 1970: 43–70.

válhattak be. Így kiegyensúlyozott volt a terem látogatottsága a színi szezonban is, nem kellett tartani attól, hogy túl kevesen vagy túl sokan lennének. Havonta egyszer pedig a Magyar–Holland Kultúregyesület filmjeit vetítették le.

Halál esetén az Olvasó Egylet önszegélyező társaságként is működött. 1932-ben az elhunyt hozzátartozója egyszeri 750 pengős segélyben részesülhetett. Kovách Antal leírása a vizsgált időszak utolsó éveit mutatja be. A tag halála esetén 1000 pengőt, a tag feleségének elhunytakor 250 pengő temetési hozzájárulást kapott a család. Az egyesületi résztvevők pedig csak akkor adták be a díjakat, ha szükség volt ilyen jellegű kifizetésekre. Ilyenkor a költségeket igazságosan elosztották egymás között, és mindenki ugyanakkora pénzüsszeget helyezett be a kasszába.⁵¹

Az ellenoldal képviselői azonban felróták, hogy a munka nélkül maradtakat nem szívesen látta a vezérigazgatóság az „Olvasó” kötelékében. Az épületben felhívást tettek közzé, miszerint azokat a volt tagokat, akik már nem tartoztak a gyár kötelébe, csak akkor tekintették az egylet résztvevőinek, ha járulékaikat, ami a tagdíjat és a haláleseti járadékot takarta, három hónapra előre befizették a pénztárosnak. A befizetés elmulasztása az egyleti tagok sorából való törlést vonta maga után. Az állástalanok azonban kereset híján általában nem tudtak ennek eleget tenni, s így még az épületből is kitiltották őket. Lehoczky Alfréd, az államszocializmus idején Ózddal foglalkozó kutató szerint e lépésnek az volt a célja, hogy a keresettel nem rendelkezőket politikai okokból teljesen elszigeteljék a vállalat kulturális és jóléti intézményrendszerétől. Ezt azonban egyszerűen az is indokolhatta, hogy aki már nem tekinthető az üzem alkalmazotjának, az egyúttal elveszti jogosultságát arra, hogy külön hozzájárulás nélkül igénybe vegye a cég által fenntartott létesítményeket, vagy kedvezményeket kapjon, és szórakozási lehetőségekkel élhessen.⁵²

Vass Tibor a hetvenes években idősebb munkásokkal interjúkat készítve más aspektusból is megközelítette a témát. Az olvasókör, a dalárda, a zenekar látszólag csak a fizikai alkalmazottak szervezetei voltak, de ezek működésébe, fontosabb lépéseibe a vezetőség jelentősen beleszólt. Példaként hozta fel, hogy a legjelentősebb intézmény, az Olvasó Egylet elnöke maga a gyár ózdi igazgatója volt, aki szavazatával, döntéseivel nagymértékben beleszólt az egyesületi intézkedésekbe. A vezetőség zöme is az üzem felső tisztviselőiből, tanítókból, lelkészekből, valamint a művezetők köréből került ki. Így irányításuk valójában a felsőbb társadalmi rétegek kezében volt, habár kisebb jogköröket megadtak a munkásságnak is.⁵³ Természetesen forráskritikával kell kezelni az államszocializmus korában készült munkát, azonban ha megnézzük az Olvasó Egylet vezetőinek listáján található emberek foglalkozását, valóban a gyár és a közigazgatás meghatározó szereplőit találjuk ott.⁵⁴

⁵¹ Kovách 1942: 24–25.

⁵² Lehoczky 1965: 116.

⁵³ Vass 1976.

⁵⁴ Adattár: Az ózdi vasgyár tisztviselőinek nyugdíjkönyve.

Korszakunk végén, a felvidéki területek visszacsatolása után a vállalat megvásárolta Rozsnyó fürdőjét, amit a szabadságukat töltő munkások mérsékelt díjazás fejében vehettek igénybe. A kikapcsolódni vágyó alkalmazottakat tíznapos turnusban utalták oda ötvenfős csoportokban. Hétfélig kirándulások céljára két nagy méretű autóbusz állt rendelkezésükre csekély térítésért cserébe.⁵⁵

Ózdon számos egyesület működött a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. égisze alatt. Az egyik legmeghatározóbb közöttük a Nőegylet volt, melynek elnöki posztját az 1930-as években a már említett tanító, Czangár Lajos töltötte be. A Nőegyletnek 1932-ben 1500 tagja volt, akik évente 7-8 pengőt fizettek be a közös kasszába. Az egyesület az özvegyek, árvák, betegek megsegítésében, valamint a szegény gyermekek ruházásában is jelentős szerepet vállalt. A tag férje halála esetén 200 pengőt, a hozzátartozók az asszony elhunytja után 100 pengő segílyt kaptak. Gyermekszülés esetén az anya 30 pengős szülési támogatást kapott. Az Ózdi Vasgyári Leányegyesület 1932-ben 60 tagot számlált, vezetői Farkas Teréz és Tand Irén tanítónők voltak. Heti két óra foglalkozást és havonta egy-egy előadást tartottak. A művezetők külön szervezetbe tömörültek, ami az 1930-as évek elején 136 taggal rendelkezett, akik havonta 6-7 pengővel járultak hozzá működéséhez. Rokkantság vagy nyugdíjazás esetén, ha már tíz éve részt vettek az egylet működésében, évi 300 pengős juttatásra tarthattak igényt.

Az ózdi vasgyár alkalmazottai szinte minden népszerű sportágban is versenyezhettek, amihez megfelelő épületek, sportpályák álltak rendelkezésre. A testgyakorlóknak, a vándorkerékpárosoknak és a labdarúgóknak is külön, színvonalas szervezete volt, amelyeket a Rima kiemelten támogatott. A vezetést számos esetben magas rangú gyári főtisztviselők látták el.

A korábbi összehasonlítások alapján elmondhatjuk, hogy a baloldali szervezetek véleménye természetesen itt is más volt, szerintük a kulturális és egyesületi tevékenységekbe a konzervatív ideológiát is nagymértékben belecsempészték.⁵⁶ Mauks Miklós, a szocdemek ózdi vezetője is elismerte azonban, hogy a Rima igyekezett minden olyan feltételt biztosítani dolgozói számára, ami az adott körülmények között kielégítő volt. Többek között ez okozta a baloldali szervezetek gyengeségét is, mivel szerinte a vállalat központi konzervatív ideológiát támogató törekvései ellen a viszonylag elfogadható körülmények között élő alkalmazottakat nehezen lehetett mozgósítani. A munkakörülmények a korábban ismertetett beszámolók alapján valóban nem lehettek megfelelőek, azonban az eddigiek alapján megállapítható, hogy az ózdi munkások a természetbeni juttatásoknak és a szociális, jóléti intézményeknek köszönhetően viszonylag magas színvonalon éltek a korszakban.⁵⁷

Szabó Zoltán, a neves népi szociográfus kortársként szemlélhette az általa „Rimamurányi birodalom”-nak nevezett ipari egységet. Véleménye szerint „a táj

⁵⁵ Kovách 1942: 24.

⁵⁶ Dobosy 2007: 130.

⁵⁷ PIL I. 658. 6/270.

az iparvállalat diktatúrája alatt van”.⁵⁸ Az üzem alkalmazottainak társadalmában nagy különbségek alakultak ki, amit maga a részvénytársaság hozott létre. Nemcsak a felsőbb tisztikar zárkózott el az alacsonyabb státusú rétegektől, hanem a stagnáló létszámú munkásság egyes rétegei között is nagy lett a távolság. Több esetben a polgárosult munkásság életmódja lényegesebb jobb volt, mint a kisebb tisztviselőké. Szabó Zoltán szerint annyi réteg volt a Rimában, ahányféle állás. A vállalat szerinte úgy akarta megosztani alkalmazottait, hogy átjárhatatlan határokat hozott létre az egyes rétegek között, mintegy kasztokat teremtett. Gondosan megtervezett szociálpolitikájával így tudhatta maga mögött a fizikai állományt is. Szabó véleménye az, hogy a dolgozókat atomizált társadalommá tette a vállalat, hogy ne tudjanak egységesen fellépni. A Rima hagyományos munkáspolitikájához tartozott az is, hogy alkalmazottai magánéletét is éber figyelemmel kísérte.⁵⁹

Kutatásaim alapján megállapítható, hogy Szabónak csak részben volt igaza. A fizikai dolgozók és a művezetők, tisztviselők között csekély volt az érintkezés. A munkásság alsóbb és felsőbb rétegei egymástól távol eső városrészekben laktak, külön-külön egyesületek tevékenységében vettek részt, valamint szabadidejüket is teljesen más módon töltötték el, a munkások az „Olvasóban”, a tisztviselők a kaszinóban. Ez azonban lehetett természetes állapot is, nem feltétlenül a megosztó ideológia következménye. A kiterjedt intézményhálózat természetesen az alkalmazottak egész napi tevékenységét áthatotta, gondoljunk csak az iskoláztatásra, a vásárlásra, a lakhatásra vagy a szórakozásra. El kell ismerni, hogy a konzervatív ideológia terjesztését is elő próbálta segíteni, de valószínűleg nem volt ez annyira kiemelt fontosságú a rendszer működésében, mint ahogy Szabó véli.

A Rima szociális rendszere következtében a korszakban az ózdi munkások jelentős része kielégítő körülmények között élt, habár a bevándorlók jelentős számú, nyomortelepeken tengődő tömege nem részesülhetett e lehetőségekből. Az érdekvédelem kritikái a munkakörülményeket, valamint főképp a körön kívül eső rétegek ellátatlanságát érintették, amit a vállalatvezetés részben képtelen volt, részben saját céljai érdekében nem is kívánt orvosolni. Összességében elmondható, hogy miközben a gyári vezetés igyekezett erőteljes kontroll alatt tartani a munkások társadalmi és politikai mozgalmait, addig szociálpolitikai téren komoly erőfeszítéseket tett, és az ózdi gyár dolgozóinak, különösen a szakmunkásságnak a helyzete viszonylag kedvező volt a korszak folyamán. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociálpolitikáját alapvetően a gazdasági racionalitás befolyásolta, mivel az elégedettebb dolgozók természetszerűleg jobb munkatevékenységre voltak képesek.

⁵⁸ Szabó 1937: 152.

⁵⁹ Szabó 1937: 152–164.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

MOL Z 383. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdi Vas- és Acélgyára iratai, 1844–1949.

Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Történeti Adattár (Adattár)

Az ózdi vasgyár tisztviselőinek nyugdíjkönyve, 1881–1945.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

I. 658.6/122; 270. Magyarországi Szociáldemokrata Párt Titkársága ózdi levelezései, 1918–1919; 1932–1944.

VI.686.212. Kis személyi gyűjtemények, 1868–1989.

A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság bányatársaspénztárának alapszabálya.

Budapest, 1929. <http://mek.oszk.hu/06100/06181/06181.pdf> – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 10.)

b. gy. 1928a: A Rima ózdi rabszolgái között. *Népszava* 1928. október 7. 9.

b. gy. 1928b: Lakás- és közegészségügyi képek Rimáék birodalmából. *Népszava* 1928. október 10. 3.

Dullien Ferenc 1928: *A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság szociális és kulturális intézményeinek ismertetése.* Különlenyomat a *Munkaiügyi Szemle* 1928. évi 11. számából. Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum, Történeti Adattár, 149-80.

u. gy. 1925: Képek az ózdi gyártelepről. *Népszava* 1925. július 8. 5.

Interjú Hangonyi Lajosnéval, 2012. szeptember 6-án, Ózdon. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Kovács Zoltánnéval, 2012. szeptember 10-én, Ózdon. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bánfalvi Lászlóné 2007: *Az ózdi könyvtárkultúra története* 1. II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc.

Bárdos Gyula – Kocsik László 2008: *A dalárdától az ózdi városi vegyeskarig.* Ózdi Művelődési Intézmények, Ózd.

Berend T. Iván (főszerk.) 1980: *Az Ózdi Kohászati Üzemek története.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Argumentum, Budapest.

Csontos Györgyi – Vass Tibor 2011: *Ózdi munkáskolóniák. Gyári lakótelepek és lakásbelsőik története a századfordulótól az ezredfordulóig.* Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.

Dobosy László, F. 2001: *Ózd a XXI. század küszöbén.* Ceba Kiadó, Budapest.

Dobosy László, F. 2007: *Ózdi kistérség.* Inka, Ózd.

- Gyáni Gábor 1994: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kovács Antal 1942: Egy vidéki gyártelep szabadidő-tevékenysége. In: Raggambi Fluck András (szerk.): *Szabadidő-tevékenység a magyar gyárparban*. Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége, Budapest, 20–25.
- Lehoczky Alfréd 1965: Gazdasági és politikai viszonyok Ózdon a fehérterror és az ellenforradalmi rendszer első éveiben. 1919–1922. *Párttörténeti Közlemények* (10.) 4. 112–130.
- Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pálmai Zoltán 1970: *Népművelés Ózdon*. Ózdi Népművelési Intézmények, Ózd.
- Szabó Zoltán 1937: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi, Budapest.
- Szikra Dorottya 2004: Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása. *Aetas* (19.) 1. 31–48.
- Tomka Béla 2008: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Corvina, Budapest.
- Vass Tibor 1976: Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. In: Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 9–30.

Varga Zsuzsanna

Mit ér a munkás, ha paraszt (is)?

A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban

Amikor az 1990-es évek második felében Nógrád és Pest megyében interjúzva arról kérdeztem az egykori egyéni gazdálkodókat, hogyan alakult az életük a kollektivizálás után, sokszor hallottam az alábbi mondatot: „Parasztok voltunk, de gyárba jártunk.” E tömör mondat mögött tömeges paraszti alkalmazkodási stratégia húzódott meg, ami jelentős mértékben átalakította a magyarországi munkásság összetételét.¹ A kollektivizálás ismétlődő hullámaival összefüggésben, 1949 és 1961 között megközelítőleg 600 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot, s helyezkedett el az ipar, építőipar, a közlekedés és a szolgáltató szektor területén.² Ez a váltás az esetek többségében nem járt együtt az addigi, falusi lakóhely végleges elhagyásával, tehát a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás az ingázó életformával kapcsolódott össze.

E jelenséget kezdetben *kétlakiságnak* nevezték, ami szó szerint a kettős lakást, valójában a lakóhely és a munkahely kettősségét, egymástól való elkülönülését jelentette. A Rákosi-korszakban ez a kifejezés erős negatív jelentéstartalmat kapott. A hivatalos ideológia szerint ugyanis a kétlaki munkások nem számítottak a szocialista munkásosztály teljes értékű tagjainak, hiszen ragaszkodtak a földmagántulajdonhoz és családjuk révén egyéni gazdálkodást folytattak. Rákosi Mátyás szerint az volt a legfőbb probléma:

„[Hogy] az ilyen munkás elmarad a proletariátus általános fejlődésétől. Nem jár iskolába, nem hallgatja meg a gyűléseket, nem megy a szemináriumra. Csak arra gondol, hogy minél hamarabb hazamenjen és túrhassa a földjét. Természetesen így maga sem fejlődik és visszahúzza az egész munkásosztály fejlődését.”³

A kétlakiság a későbbiekben is folyamatos problémák forrása maradt a hatalmat gyakorló állampárt számára. Elsősorban nem azokra a devianciákra

¹ Tekintettel arra, hogy a munkásság 1945 utáni története nem tartozik a kiemelt kutatási témák közé, nem meglepő, hogy a falusi munkásság helyzetében bekövetkező változásokról sem készült még összefoglaló munka. Az alábbi – nem teljes – felsorolás áttekinti azokat a szerzőket, akik kutatásaik során érintették e réteg munka- és életkörülményeinek valamely vonatkozását: Bartha Eszter, Belényi Gyula, Bóhm Antal, Galasi Péter, Hanák Katalin, Héthy Lajos, Horváth Réka, Horváth Sándor, Ispán Ágota, Kemény István, Lackó Miklós, Ladányi János, Makó Csaba, Paládi-Kovács Attila, Pál László, Mark Pittaway, R. Nagy József, Tóth Eszter Zsófia, Varga László.

² Oros (szerk.) 1994: 244.

³ Rákosi 1951: 169.

gondolok, amelyeket szokás volt az ingázó munkásokkal összekapcsolni (alkoholizmus, családi problémák, prostitúció stb.), hanem arra, hogy a falusi munkásoknak lakóhelyükön – a családtagjaikat megillető háztáji vagy kiegészítő gazdaság révén – lehetőségük volt bekapcsolódni a második gazdaságba, ami jelentős kiegészítő jövedelemhez juttatta őket. Éppen ez a tényező játszott döntő szerepet abban, hogy a kétlakiság nem tűnt el, hanem olyan tartós életformává vált, amely az 1970-es évek elején már a magyar munkásság felét jellemezte.⁴

A munkásosztállyal kapcsolatos ideológiai-hatalmi elvárások és a társadalmi valóság között feszülő ellentmondás változó intenzitással, de végig jelen volt a szocialista időszakban. Jelen tanulmány két olyan Kádár-korszakbeli konfliktusos szituációt tesz vizsgálat tárgyává, amelyekben jól megragadható a kommunista párt falusi munkássággal kapcsolatos politikájának változása. Az első a kollektivizálás befejezésével függ össze, a második pedig az új gazdasági mechanizmussal.

„IPAR VAGY MEZŐGAZDASÁG? VÁLASSZON A KÉTLAKI!”

A kétlakiság – abban az értelemben, hogy a városi munkás nem válik állandó jellegű városlakóvá – nem 1945 utáni jelenség, s nem is a nagy szocialista társadalom-átalakító programok következményeként alakult ki – világszerte megfigyelhető volt az iparosodással összefüggésben. Magyarországon a 19. század végétől kezdve kirajzolódtak azok a gazdasági ágak, szakmák, ahová a törpe- és kisbirtokos rétegek bejuthattak.⁵ Az ipar bizonyos ágazataiban, a bányászat és a vasút területén a két világháború közötti időszakban tartósan fennmaradt a kétlakiak magas aránya. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy az örökösödési rendszer miatt bekövetkező birtokaprózódás generációról generációra növelte azon kis- és törpebirtokosok számát, akik erre a kétlaki életformára kényszerültek. Másrészt pedig az iparosítás két világháború közötti üteme nem tudott lépést tartani a falusi munkaerő-kínálattal, ami ugyancsak e kétlaki életforma fennmaradása irányába hatott.⁶

A két világháború közötti tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1945-ös földreform során a kétlakiakat is megtaláljuk a földigénylők között.⁷ Ez jelzi, hogy a mezőgazdaságon kívüli munkavállalással még nem szakadtak el teljesen a földműveléstől, sőt, perspektivikusan is számoltak azzal. Ez a törekvésük az 1940-es évek végétől sok konfliktust okozott, hiszen a kommunista párt a szovjet példát követve vett irányt az egyéni gazdaságok felszámolására, hogy a helyükön kollektívan termelő gazdaságokat hozzon létre.⁸

⁴ Andorka 1979: 83.

⁵ Gyáni – Kövér 1998: 73–79.

⁶ Gyáni – Kövér 1998: 294–306.

⁷ Donáth 1977: 67–79; Orbán 1972: 40–45.

⁸ A sztálini agrárpolitika magyarországi alkalmazásáról lásd Farkas 2010; Magyar 1988; Nagy 2009; Ö. Kovács 2011; Szakács 1998: 330–343; Valuch 1988; Varga 2006: 223–239; Závada 1991.

Falun az első számú osztályellenségnek a kuláknak bélyegzett módos parasztság számított, hamar kiderült azonban, hogy a kétlakiak is makacsul ellenálltak a belépési nyilatkozat aláírásának. Emiatt nagy nyomás nehezedett rájuk. Nemcsak politikai agitációra kell itt gondolnunk, hanem adminisztratív kényszerre is, amellyel az agitátorok azt akarták elérni, hogy a kétlakiak ajánlják fel földjüket. Emellett 1949-től hatott rájuk a gazdasági kényszer is, amely a kétlakiakat kettős adóteherrel sújtotta.⁹

A probléma tömegességét mutatja, hogy az 1949-es népszámlálás szerint a 2 213 000 nem mezőgazdasági keresőből 270 000-nek volt földtulajdona vagy földbérlete.¹⁰ Ez a szám többszöröse volt a kulákként nyilvántartott gazdaságokénak. A kétlakiak aránya az 1950-es évek első felében Pest, Komárom, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben volt a legmagasabb. A sorrend a későbbiekben módosult.¹¹

A Rákosi-korszak sajátossága, hogy ekkor már nemcsak a szegényparaszti rétegekből bővült a kétlakiak köre, hanem azon birtokos paraszti rétegekből is, amelyek a Magyar Dolgozók Pártja agresszív, a kolhozrendszer kiépítését szolgáló agrárpolitikája miatt menekültek az ipar különböző területeire. Így fordulhatott elő például, hogy a falujában kuláklistán szereplő gazdából bányász lett, vagy éppen az építőiparban helyezkedett el. Ennél jóval gyakoribb volt az, hogy nem maga a családfő hagyta el a mezőgazdaságot, hanem a gyermekeit (elsősorban a fiát/fiat) küldte az iparba azért, hogy rendszeres havi keresményükkel segítsék családjukat az egyre súlyosabb adó- és begyűjtési terhek fizetésében. Egy interjúalanyom így emlékezett erre:

„Amikor 51-ben behajtották apámékat a téeszbe, én felmentem Pestre, és az egyik falubeli rokonunk segítségével a mélyépítő vállalatnál helyezkedtem el. Én havonta egyszer jártam haza, s amikor hazaértem mindig az volt az első kérdés: »Hoztál pénzt Lacikám? Mert a végrehajtó már megint elvitte.«¹²

A kétlakiak földhöz való erős ragaszkodását mutatja, hogy amikor 1953-ban a Nagy Imre-kormány intézkedései révén enyhült a kommunista párt politikája az egyéni gazdálkodás irányában, azonnal keresték a lehetőséget arra, hogy kishaszonbérlethez jussanak, vagy földet vásároljanak.¹³ Még inkább így volt ez 1956 után, amikor a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlésével nagymértékben javultak az egyéni gazdálkodók működési feltételei. Az 1957-ben lebonyolított földvásárlási ügyletekből a nem mezőgazdasági lakosság részesedése országos

⁹ Az 1949. évi 60 000. PM sz. rendelet értelmében a kettős foglalkozású rétegeket 1954. január 1-jéig kettős adóztatással terhelték. TRHGy II/1: 677–707.

¹⁰ Népszámlálás 1949: 37.

¹¹ Böhm – Pál 1985: 64–65.

¹² A szerző interjúja Sz. L.-lel, 2004. július 25-én.

¹³ MOL M-KS-276. f. 93. cs. 508. ő. e. A termelőszövetkezetek helyzetének értékelése. (1954. július 14.)

átlagban 16-18% volt. Ennél jóval magasabb volt az arány a tipikusan kétlaki megyékben. A vásárolt területek átlaga 1–1,4 katasztrális hold (kat. h.) volt.¹⁴

A felélénkült földvásárlási kedv 1958 második felében kezdett csitulni azzal párhuzamosan, hogy az írott sajtó és a rádió híradásaiban egyre több szó esett a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeiről és fölényéről a kisüzemi gazdálkodással szemben.¹⁵ A propagandakampányban az is nagy hangsúlyt kapott, hogy a többi szocialista ország már jóval megelőzte Magyarországot ezen az úton.

1958 folyamán a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) a színtalpak mögött megkezdte a készülődést az újabb, immár harmadik kollektivizálási kampányra. A két korábbi kudarc nagyfokú óvatosságra készítette a pártvezetést, ugyanakkor világos volt, hogy Moszkva felé bizonyítani kell. Ebben a kényes helyzetben Kádárék majd egy évet töltöttek azzal, hogy alaposan felkészüljenek erre a sok kockázatot rejtő akcióra.¹⁶

Igyekeztek sorra venni minden olyan tényezőt, amely a korábbi átszervezéseknél problémaként jelentkezett. Ezek között szerepelt a kétlakiság is, nevezetesen az, hogy a megyei, járási szervek tapasztalatai azt mutatták, hogy a kétlakiak – különösen, ha kisebb földterülettel rendelkezőkről volt szó – igen erősen ellenálltak a belépésnek. A magyar eset megcáfolni látszott tehát azt a lenini tételt, miszerint a parasztságon belül a kétlakiakat a legkönnyebb a munkásosztály mellé felsorakoztatni.

Az igazi gondot a kétlakiság tömegessé válása jelentette: az erőltetett ütemű iparfejlesztés nagy munkaerő-szükséglete révén a mezőgazdaságból nagy számban áramlottak be az iparba olyanok, akik a családjuk révén fenntartották a mezőgazdasági kistermelést is. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1957-es reprezentatív felvétele alapján 650 000-re becsülték azon egyéni gazdálkodó családok számát, ahol egy vagy több családtag a mezőgazdaságon kívül rendszeresen bér munkát vállalt.¹⁷ Ez az összes egyéni gazdálkodó család 35%-át jelentette. Fontos utalni arra is, hogy ez az arány a különböző birtokkategóriákban a következőképpen alakult: az 1 kat. h.-on aluli gazdaságok között 64%, az 1–3 kat. h. közti gazdaságoknál 34%, míg a 3–5 kat. h. közti gazdaságoknál 17%.¹⁸

A kétlakiság elemzésénél az MSZMP vezető szervei nagymértékben támaszkodtak az 1958-as úgynevezett munkásosztály-vizsgálat friss megállapításaira. Érdemes felidézni milyen hivatalos kép alakult ki ekkor a kétlakiakról. A korábbiakban említett negatív megítélés itt is erőteljesen érvényesült: a magyar munkásosztály 1945 után bekövetkező „jelentős felhígulását” egyértelműen összefüggésbe hozták a paraszti származásúak tömeges beáramlásával.

¹⁴ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1957. 8. ő. e. Feljegyzés az állami tartalékföldek hasznosításáról. (1957. szeptember 30.)

¹⁵ Varga 2001: 58–59.

¹⁶ Varga 2009a.

¹⁷ A különböző párt- és állami szerveknél egyidejűleg többféle definíció, s ennek megfelelően többféle számadat volt használatban a kétlakiakra vonatkozóan. Az 1958–1959-es dokumentumok alapján létszámuk 600 000 és 665 000 között valószínűsíthető.

¹⁸ A parasztság jövedelme és fogyasztása 1959: 7, 23–24, 39.

„A felszabadulást követő években lényegében új összetételű, zömében régebbi osztálytradícióval, munkatapasztalatokkal nem rendelkező munkásosztály alakult ki. Becslések szerint a mostani munkásoknak mintegy 40%-a származik munkáscsaládból, de ennél kisebb része dolgozott a felszabadulás előtt is munkásként. Kb. egyharmada csak néhány éve dolgozik az iparban. Mindez kihatott a munkásosztály öntudatára, szakmai képzettségére, a munkához és a szocialista tulajdonhoz való viszonyára. Megnőtt soraiban az átmeneti elemek száma, a segédmunkások, nők, átképzősök aránya. A legtöbb újmunkás a nehézipar különböző ágazataiba került.”¹⁹

Az üzemek legelmaradottabb rétegének – politikai és kulturális téren egyaránt – a kétlakiakat tartották.

„[...] sajátos helyzetüknél fogva a kistulajdonosi mentalitást képviselik az üzemben, gondolkodásuk, életmódjuk sokban elüt a városi és a telepeken élő munkásokétól. Többségük sem az üzem, sem a falu politikai és társadalmi életében nem vesz részt, részben mert sokat utazik, és mert földje is leköti. Politikai kérdésekben tájékozatlanok, az ellenséges propaganda könnyen hat rájuk.”²⁰

Az utóbbi mondatok egyértelműen jelezték mi is volt a baj velük: földtulajdonnal rendelkeztek, ebből adódó kistulajdonos mentalitásuk volt, s emiatt a hivatalos ideológia szerint politikailag megbízhatatlannak számítottak. Ha felidézzük, hogy az összes egyéni gazdaság akkori területének 1/10-ed része, körülbelül 1 millió kat. h. tartozott hozzájuk, akkor egyértelműen kiderül, hogy nem annyira a birtokolt földterület nagysága jelentette a gondot, hanem e réteg létszáma.

A kollektivizálás előestéjén a jelentés így összegezte a kétlakiakkal kapcsolatos probléma lényegét: „[...] azok a munkások és törpeparasztok, akik egyébként osztályhelyzetüknél fogva, a népi demokráciának, a szocialista építésnek a legszilárdabb bázisát kellene, hogy képezzék, a valóságban sok esetben nem támogatói, hanem ellenzői a falu szocialista építésének.”²¹

Az 1958–1959 telén indított kampány megerősítette az előzetes tapasztalatokat, azaz újra kiderült, hogy a válaszut elé állított „kétlaki” csak ritkán vált meg a földjétől, tehát sem ingyen, sem térítés ellenében nem adta

¹⁹ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

²⁰ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

²¹ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

át az államnak a földjét.²² A pártvezetés interpretációja szerint a kétlakiak hiába töltötték el éveket a munkásosztály körében, ez a közeg nem sokat hatott rájuk, továbbra is kitarítottak földmagántulajdonuk mellett, oly módon, hogy a munkásként dolgozó családfő megtartotta munkahelyét, s valamelyik családtag, például a feleség lépett be a földdel a termelőszövetkezetbe.

Ráadásul az újabb átszervezés során a hatalomnak azzal is szembesülnie kellett, hogy a nagyobb birtokú paraszti családok sok helyütt követni kezdték a kétlakiak példáját, azaz a család legértékesebb munkaereje nem a tsz-be lépett be, hanem olyan termelési ágban helyezkedett el, ahol biztos havi bérré számíthatott, s emellett megillették az egyéb (például társadalombiztosítási) juttatások is.

Ez az egyre inkább terjedő alkalmazkodási stratégia arra készítette az MSZMP vezetőit, hogy válaszlépéseket dolgozzanak ki. Ehhez legelőször is az adott helyzet ismeretére volt szükségük, ezért országos hatáskörű vizsgálatot rendeltek el a kétlakiság témakörében.²³ Ez már önmagában is fontos lépés volt, hiszen jelezte, hogy a pártvezetés nem elégedett meg a hivatalos ideológia által nyújtott útmutatással. Nagy jelentősége lett annak is, hogy a koordinálást a Központi Bizottság (KB) mellett működő osztályok közül a Fehér Lajos irányítása alatt álló Mezőgazdasági Osztályra bízta, s a nagy befolyással bíró Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) csak besegített a vizsgálat lebonyolításába. Ebből következően az előzetes vizsgálati koncepciót is a Mezőgazdasági Osztály készítette el, s neki volt döntő szerepe abban, hogy a munkába tudományos kutatóműhelyeket (MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet, MTA Közgazdaságtudományi Intézet) is bevontak. Az osztály segítséget kért még a KSH Közgazdasági Főosztályától, valamint a Pénzügyminisztériumtól is. A PTO feladata volt, hogy úgynevezett ipari (Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Komárom, Veszprém) és mezőgazdasági megyékben (Szabolcs-Szatmár, Csongrád) is készüljenek összefoglalók a kétlakiság témakörében, s ezen osztály reszortja volt, hogy a szakszervezeteket is bevonja a vizsgálatba.²⁴

A KB Mezőgazdasági Osztálya által koordinált vizsgálat megállapításai nem az ideálisnak tekintett munkásosztályképből indultak ki, hanem a valós szociális viszonyok, életkörülmények és társadalmi tagolódás bemutatására irányultak. Ezzel összefüggésben a kétlakiakkal szemben korábban folytatott politikát is kritikával kezelték. E téren legbátrabbnak a Pénzügyminisztérium által készített

²² MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 3. ő. e. A Központi Bizottság 1958. decemberi határozatának végrehajtása a megyékben. (1959. március.)

²³ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére” tárgyú vizsgálat eredményeiről. (1959. június 19.)

²⁴ Építő-, Fa- és Építőanyag-ipari Dolgozók Szakszervezete, Bányász Szakszervezeti Központ, Mező- és Erdőgazdasági Dolgozók Szakszervezete, Közlekedés- és Szállítási Dolgozók Szakszervezete, Vasutas Szakszervezet.

anyag bizonyult. „A múlt tapasztalatai alapján a kettősfoglalkoztatásúak megkülönböztetett adóztatásának bevezetése nem hozná meg a megoldást.”²⁵

Az Erdei Ferenc vezette munkacsoport a kétlakiságot nem politikai, hanem gazdasági szempontból közelítette meg. Ezt lehetővé tette, hogy a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet 200 parasztgazdaságra kiterjedő vizsgálatot folytatott. A kétlaki gazdaságok üzemi viszonyai alapján azzal magyarázták a szövetkezettel szembeni ellenállásukat, hogy „a kettős jövedelem a legtöbb esetben olyan életszínvonalat biztosít, ami falusi és városi viszonylatban is az átlagosnál magasabb, lényegében tehát a jobban élőkhöz csoportjába emeli a kétlakiakat”.²⁶

Azzal, hogy Erdeiek kimondták, miszerint a kétlakiság nem politikai, hanem jövedelmi kérdés, nagy támogatást adtak a realpolitikát képviselő Fehér Lajos-féle csoportnak. A vizsgálati anyagok alapján a Mezőgazdasági Osztály két irányban tett javaslatokat. Úgy vélték, hogy földfelajánlást az élethivatásszerűen nem földműveléssel foglalkozó személytől az év bármely időszakában el lehet fogadni, sőt, ezt azzal is lehet ösztönözni, hogy elengedik annak felgyülemlett adótartozását.²⁷ Erőteljesen támogatták az ügynevezett pártoló tagság bevezetését, amely lehetővé tette, hogy állami, szövetkezeti vagy társadalmi szervnél munkaviszonyban álló személyt is fel lehessen venni tsz-tagnak, úgy, hogy neki közös munkát nem kell végeznie. Ugyanakkor a föld, az állatállomány és a gazdasági felszerelés bevitelére vonatkozó kötelezettség ugyanúgy vonatkozna rá is, mint a többi belépőre.²⁸

Az osztály javaslatainak másik vonulata már egy hosszabb távú problémakezelés részét képezte. A kétlakiakat csak úgy lehet megnyerni, hogy a tsz-ből származó jövedelem eléri azt a szintet, amit addig a kis gazdaságukból nyertek. Ennek érdekében biztosítani kell a számukra a korábbinál nagyobb, maximum 1 kat. h. területű háztáji gazdaságot, továbbá a munkaegységrendszer kiegészítő természetbeni díjazás bevezetésével azt a lehetőséget, hogy év közben kapja meg azt a takarmánymennyiséget, ami az állattartáshoz szükséges.²⁹

Az utóbb említett javaslatok több ponton is eltértek a szovjet kolhozformától, ami rögtön csatasorba állította a keményvonalas minisztériumi vezetőket, élükön

²⁵ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére” tárgyú vizsgálat eredményeiről. (1959. június 19.)

²⁶ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére” tárgyú vizsgálat eredményeiről. (1959. június 19.)

²⁷ Lásd a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról szóló 1959. évi 24. sz. törvényerejű rendeletet és a végrehajtásáról rendelkező 16/1959. FM sz. rendeletet. TRHGy 1959: 145–148, 425–430.

²⁸ Lásd a termelőszövetkezeti pártoló tagságról szóló 1959. évi 22. sz. törvényerejű rendeletet. TRHGy 1959: 141.

²⁹ A háztáji gazdaság megengedett földterülete nem volt arányban a háztájiban tartható állatállomány nagyságával. Emiatt a tagság egy része arra törekedett, hogy a takarmányt a közös gazdaság terméséből szerezzék meg. Éppen ezért terjedt el a terményrészesedés főképp a takarmánynövények (kukorica, szalastakarmány) termelésében.

Dögei Imrével.³⁰ Nekik azonban 1959 őszére kevés adu maradt a kezükben, ugyanis az a politika, amit a kollektivizálás befejezésre javasoltak, formai sikert hozott ugyan, de közben rendkívül súlyos munkaerő és termelési problémákat okozott.

Fehér Lajos és csapata végül meg tudta győzni a legfelső politikai vezetést, hogy átmeneti engedményként engedélyezze a tsz-ekben a szovjet kolhozformától eltérő megoldásokat.³¹ Így sikerült bővíteni a háztáji gazdálkodás körét, s bevezetni olyan munkadíjazási formákat, amelyekkel a munkaegységrendszerrel sokkal jobban tudták motiválni a tsz-ekbe kényszerülő új tagságot. (Például: családi művelés, természetbeni premizálás stb.)³² A magyar kollektivizálás fontos sajátosságaként szokták kiemelni, hogy az a mezőgazdasági kistermelés integrálásával valósult meg.³³

KETTŐS FOGLALKOZÁS – HÁRMAS JÖVEDELEM

A kollektivizálás 1961-es befejezésével az addigi 1 600 000 egyéni gazdaság helyén 4200 termelőszövetkezet jött létre, s mindössze 160 000 egyéni gazdaság működött tovább.³⁴ Ez a nagy átrendeződés azt is jelentette, hogy nagyrészt megszűnt az a sokat bírált kétlakóság, amelynek keretében az iparban, építőiparban, közlekedésben stb. dolgozó falusiak egyéni gazdálkodást is folytattak. Ugyanakkor az ipari és mezőgazdasági kettős foglalkozás a család szintjén fennmaradt, sőt, széles körben tovább terjedt. A hatalom várakozásaitól eltérően az vált jellemzővé, hogy egy családból csak egy tag lépett be a tsz-be,³⁵ egy másik családtag pedig kilépett a mezőgazdaságból. Jól mutatja ezt, hogy az 1959–1961 közötti időszakban a mezőgazdasági keresők száma 350 000 fővel csökkent.³⁶

Milyen tényezőkkel magyarázható a falusi családok tömeges több lábra állása? Legelőször is azzal, hogy a tsz-ekből származó jövedelem olyan kevés

³⁰ Ez a vita 1957–1958 folyamán több felvonásban zajlott. Erről bővebben lásd Sipos 2006: 443–458.

³¹ Fehér Lajos korabeli tevékenységéről bővebben lásd Papp 2010: 273–279.

³² A sztálini kolhozalapszabály szerint a közös gazdaságban végzett munka mérésének és értékelésének egysége az úgynevezett munkaegység volt. Ez azonban csak az elvégzett munka mennyiségét fejezte ki, a minőségét nem. További problémát jelentett, hogy év közben a brigádvezető jóváírta a teljesített munkaegységek számát, de tényleges kifizetésre – némi előlegről eltekintve – csak a gazdasági év végén került sor. Az erőteljes állami jövedelemelvonás miatt gyakori volt, hogy a betervezett értéknél jóval kevesebbet ért egy munkaegység. Ez a munkadíjazási forma tehát kevésbé volt alkalmas a tagság érdekeltségének biztosítására. E probléma orvoslására a Mezőgazdasági Osztály olyan munkadíjazási megoldásokat javasolt, amelyek világos érdekeltséget teremtettek a több és jobb minőségű termelésben. Bővebben lásd Varga 2001: 35–38.

³³ Lampland 1995: 335–357; Swain 1985: 25–50.

³⁴ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962: 147.

³⁵ Egy tsz-családra országos átlagban 1,2 tsz-tag jutott, holott korábban ez az arány jóval nagyobb volt. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1964: 270.

³⁶ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962: 147.

és rendszertelen volt, hogy arra nem lehetett alapozni a család megélhetését. A tsz-ek jövedelemelosztásának maradék elvű rendszere hatékonyan biztosította az állami jövedelemelvonást, de teljesen bizonytalanra tette, hogy a tagok között év végén mennyit lehetett kiosztani. Tehát a tsz-tag nem tudta megtervezni, hogy éves munkája után mekkora jövedelemre számíthat, ráadásul év közben csak időnként számíthatott csekély előlegre. A tsz-jövedelmek 1960–1961-ben jelentős mértékben visszaestek 1959-hez képest is, ráadásul a csökkenés nagyrészt a közös gazdaságból származó jövedelmekben mutatkozott meg.³⁷ Ilyen jövedelmi kilátások mellett a családi munkaerőből nem volt értelme egyénél többet a tsz-be engedni.

Ezzel szemben az ipar, közlekedés, szolgáltató szektor bármely ágazatában való munkavállalás nemcsak rendszeres havi jövedelmet, hanem az egész családra kiterjedő kedvezményeket (SZTK, utazási kedvezmény stb.) biztosított.³⁸ Itt érdemes röviden utalni arra a különbségre, ami a munkavállalók különböző csoportjai között ebben az időszakban fennállt. 1949-től kezdve – a téeszek vonzerejét növelendő – több lépésben a tsz-tagságra is kiterjesztették a társadalombiztosítási rendszert, azonban az ellátottságuk szintje jelentősen elmaradt a munkás- és alkalmazotti rétegektől.³⁹ Így nézett ki ez a különbség: a társadalmi alapokból származó juttatás (táppénz, segélyek, családi pótlék, nyugdíj) 1964-ben egy munkásra 649 forint, egy alkalmazottra 844 forint, egy termelőszövetkezeti tagra pedig 331 forint volt. Ráadásul a társadalombiztosítási szolgáltatások többségének a feltételei is hátrányosabban alakultak a tsz-tagok esetében.⁴⁰

Adottak voltak tehát az előnyök és a hátrányok, ezeket mérlegelve alakították ki a családok az alkalmazkodási stratégiájukat.⁴¹ Az eddigi kutatási eredmények alapján a főbb típusok már felvázolhatók, annak megállapítása viszont, hogy az egyes alkalmazkodási, túlélési stratégiák milyen arányban jellemezték a falusi társadalom különböző csoportjait, még további munkát igényel.

Ahogy már említettem, a több lábra állás tömeges reakció és racionális lépés volt, azt azonban, hogy egy-egy családból ki lett tsz-tag, s ki vállalt mezőgazdaságon kívül munkát, sokféle tényező befolyásolta. Elsősorban a korábbi gazdálkodás típusa, s ezzel összefüggésben a családi vagyon nagysága. Ezen kívül a család kor és nem szerinti összetétele, továbbá az is, hogy a környéken milyen munkavállalási lehetőségek adódtak. Ugyancsak szerepet játszott, hogy rokoni, ismerősi körben voltak-e már városi munkavállalók.

³⁷ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962: 202.

³⁸ Belényi 2009: 255–266.

³⁹ A betegellátás 1949 áprilisától, a családi pótlék 1953 márciusától, az anyasági segélyezés 1953. októbertől, a baleseti kártalanítás 1957. júniustól, a kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosítás 1958. január 1-jétől, az öregségi-munkaképtelenségi járadék intézménye pedig 1960 februárjától állt a tagság rendelkezésére.

⁴⁰ MÖL M-KS-288. f. 28. cs. 1964. 2. ő. e. Előterjesztés a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosításának rendezésére. (1964. november 18.)

⁴¹ Varga 2009b.

Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy ha idősebb volt a családfő, akkor ő lépett be a tsz-be, s a keresőképes fia(i) vállalt(ak) mezőgazdaságon kívüli munkát, ha viszont a gyermekek még kicsik voltak, akkor többnyire a családfő vált munkássá vagy alkalmazottá, s ilyenkor általában a feleség vagy egy idősebb családtag lépett be a tsz-be.

Az új munkahely gyakran állami gazdaság vagy erdőgazdaság volt, hiszen ez a fajta munka nem állt túlságosan távol az addigi életformájuktól. Mind a két említett gazdasági terület dolgozói munkásnak számítottak, ezért megillette őket a mezőgazdaságinál jóval kedvezőbb nyugdíj- és társadalombiztosítási ellátás. De lehetett az új munkahely ipari üzem vagy építkezés is, amely egyúttal a napi vagy heti ingázás terheinek vállalását is maga után vonta.⁴² Ha a korábbi birtoknagyságot vesszük figyelembe, akkor azt mondhatjuk, hogy a kisebb földterülettel rendelkező családokban hamarabb megindult a mezőgazdaságból való kilépés, mint a módosabb gazdák esetén. Ebben az is szerepet játszott, hogy az ő családjaikban már adottak voltak a minták és a tapasztalatok. A több földdel rendelkezők döntését nagymértékben befolyásolta, hogy ők vitték be a legnagyobb értékű állatállományt, felszerelést és a legtöbb földet a tsz-be, így érthető módon a korábbi vagyonuk sorsának alakulását a tsz-ben is figyelemmel akarták kísérni. Annál is inkább, mert a megelőző évek tapasztalatai alapján erősen bíztak abban, hogy előbb-utóbb ezt a kollektivizálást is követi egy felozlási hullám. Legroszszabb esetben pedig úgy kalkuláltak, hogy kivárják a hároméves kilépési tilalom végét, s majd akkor lépnek ki. 1962–1963-ra azonban kiderült, hogy hiábavaló volt az évekig tartó kivárás, nem lesz esély az egyéni gazdálkodáshoz való visszatéréshez. A három év leteltével beadhatták ugyan kilépési kérelmüket, de a tsz-ek – a felsőbb szervek hallgatóságos támogatását élvezve – különböző ürügyekre hivatkozva, törvényellenesen ugyan, megtagadták a föld kiadását.⁴³

A falusi családoknak tehát újból át kellett gondolniuk jövőbeni megélhetésüket. A gazdatársadalom döntő többsége számára tehát nem 1961-ben fejeződött be a kollektivizálás, hanem 2-3 évvel később. Érdekes módon azonban a kutatás eddig csak kevés figyelmet fordított erre a fontos társadalompszichológiai fordulóponton.

A korabeli társadalmi rétegződésvizsgálat eredményei szerint a parasztszármazásúak 41%-a maradt paraszt és fele (50,5%) vált munkássá.⁴⁴ A válaszutó elé került paraszti rétegek döntését jól tükrözik a korabeli statisztikák. Kevésbé ismert, hogy 1962–1964 között újra megugrott a mezőgazdaságból kilépők száma, és mintegy 180 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot.⁴⁵ Ekkor a „maga-ura

⁴² Ispán 2012: 175–179.

⁴³ „Nem engedhetjük, hogy a tagok egy része kilépjen, mert ez kaput nyitna a tagok nagyobb arányú kiáramlásának és nagyon súlyos következményekhez vezetne.” MOL M-KS-288. f. 5. cs. 263. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. június 12-i üléséről. 5. napirend: Jelentés a tsz-ekből való kilépési törekvések vizsgálatáról.

⁴⁴ Valuch 2001: 108–110.

⁴⁵ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1966: 248.

paraszti” rétegből is egyre többen gondolták úgy, hogy kilépnek a tsz-ből, mert koruknál fogva még megszerezhetik az ipari nyugdíj jogosultsághoz szükséges tíz éves munkaviszonyt.⁴⁶

Ahogy már említettem, a birtokos paraszti réteg számára igen keserves volt megválni a földtől, a jószágoktól, feladni a gazdai önállóságot, s beilleszkedni egy teljesen idegen munkaszervezeti struktúrába. Ez igaz volt már a tsz-re is, de még inkább a városi munkahelyre, ahol ráadásul még a városi viselkedési forma elsajátításának nehézségeivel is meg kellett küzdeniük. Ez a fiataloknak könnyebben ment, annál nehezebben azoknak, akik még a tradicionális paraszti társadalomban nőttek fel, s arra készültek, arra nevelődtek, hogy felnőtt korukban önálló gazdaként a birtokos paraszt életformáját éljék. Számukra munkássá vagy alkalmazottá válni igen nagy kihívást és megpróbáltatást jelentett. Nem meglepő tehát, hogy az 50-es, 60-as években a mezőgazdaságból kilépők többsége, kétharmada, csak betanított, illetve segédmunkássá tudott válni, s alig egyharmada lett szakmunkássá.⁴⁷ Még rosszabb az arány azok között, akik életpályájukat mezőgazdasági fizikai munkával kezdték. Közülük már csupán minden ötödik tudott szakmunkássá emelkedni (19,2%).⁴⁸ Fontos utalni arra is, hogy a szakmunkássá válás is csak meghatározott területeken volt lehetséges.⁴⁹ Összegezve tehát elmondható, ha a szakmák szerint differenciáljuk a falusi származásúak jelenlétét az iparban, akkor igaz az az állítás, hogy minél kisebb a szakképzettség és minél nagyobb a nehéz testi munka aránya, annál több volt az adott szakmában a falun született munkás. Ez a tendencia összefüggésben volt azzal is, hogy a falusi származásúak között magas volt azok aránya, akik nem végeztek el a nyolc osztályt.

A falusi családok több lábra állása következtében a falusi társadalom foglalkozásszerkezete radikálisan átalakult. 1970-ben már a falusi népesség közel 45%-a munkás, 37%-a mezőgazdasági fizikai dolgozó, közel 15%-a szellemi foglalkozású volt, és csupán 4% körüli volt az önállóak – egyéni parasztok, kisiparosok vagy kiskereskedők – aránya.⁵⁰

A mezőgazdaságon kívüli munkavállalás az esetek túlnyomó többségében együtt járt a naponkénti vagy távolsági ingázással. 1960-ban az összes eljáró ingázó 91%-a, 1970-ben pedig 89%-a községi lakos volt. 1960-ban a községekben lakó

⁴⁶ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 5. ő. e. Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya feljegyzése a termelőszövetkezeti munkaerőhelyzet egyes kérdéseiről. (1965. január.)

⁴⁷ Kemény 1990: 12.

⁴⁸ Kemény 1990: 12.

⁴⁹ Az ilyen szakmák közös sajátossága, hogy nagy erőfeszítést, állóképességet igényeltek és/vagy rossz körülmények között (nagy hőségben, hidegben) zajló fizikai munkáról volt szó, illetve olyan szakmák jöhettek még szóba számukra, amelyek falun is megtanulhatók és gyakorolhatók voltak. Ezek ismeretében nem meglepő, hogy már az 1950-es években igen magas volt a parasztszármazásúak aránya a bányászatban, a kohászatban, az építő- és a faiparban. Ráadásul e szakmákban a képzettség elsajátításához relatíve rövid tanulási idő kellett.

⁵⁰ Az összes ipari dolgozó kétötöde, az építőiparban dolgozóknak közel a fele (45%) és a közlekedési ágban dolgozóknak is azonos aránya (45%) községekben lakott. Andorka 1979: 76–82.

ipari dolgozók 57%-a, az építőipari dolgozók 39%-a, a közlekedési dolgozók 62%-a ingázott. 1970-ben 62%, 63% és 66% volt a megfelelő arányszám.⁵¹ Az ingázók nagy többsége a férfiak közül került ki, s zömük továbbra is a legnagyobb testi erőfeszítést, ugyanakkor a legkevesebb szakképzettséget igénylő és legalacsonyabb béreket biztosító munkahelyeken helyezkedett el.

Megfigyelhető az is, hogy az 1970-es évekre az ingázók korösszetétele eltolódott az idősebb korcsoportok felé, ami arra mutat, hogy növekedett azok száma, akik az ingázást stabil életformának tekintették. Az egyre inkább vegyes foglalkozásúvá váló népesség falun maradása stabilizálta a falvak helyzetét. A falusi családok közül 1967-ben minden ötödik vegyes foglalkozású volt. A kettős foglalkozás révén valójában háromféle jövedelemforrásból élt a falusi népesség ezen csoportja. Az egyik a mezőgazdaságon kívül – az iparban, szolgáltató szektorban stb. – vállalt munka, a másik a mezőgazdasági nagyüzem, a harmadik pedig a háztáji és kiegészítő gazdaság volt. A háztáji gazdaság stabilizáló, jövedelemkiegyenlítő szerepet játszott, amit bizonyít, hogy 1960 és 1964 között a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki.⁵² Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban állt, hogy a tsz-tag maga dönthette el, mit természet az adott évben, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti.⁵³

Így a családi bevételi források az átlagos két kereső révén valójában három forrásból tevődtek össze: egyrészt az eljáró kereső révén hazahozott bérből, illetve fizetésből, másrészt pedig a faluban, a családtagokkal együtt megtermelt kétfajta (tsz és háztáji) jövedelemből. Ezek aránya nagyban függött attól, hogy távolsági vagy napi ingázó volt-e a családfő. A vidéki ipartelepítés és a tsz-ek melléküzemági tevékenységének fejlődése révén egyre több lehetőség nyílt arra, hogy napi bejárással oldják meg az ipari munkavállalást.⁵⁴

Mivel az esetek jelentős részében az ingázás távolsága és különösen az ideje hosszú volt, emiatt az utazás a munkaidő után fennmaradó szabadidő jelentős részét felemésztette. Így az eljáró férfiak csak korlátozottan (esténként vagy hétvégén) tudtak bekapcsolódni a ház körüli munkákba és a „háztájizás”-ba. Ebből következően a falusi munkások családjában igen nagy teher hárult az asszonyokra.⁵⁵ Az asszonyok tsz-tagként ledolgoztak a közös gazdaságban évi minimum 120 munkanapot, ami biztosította a háztáji gazdasághoz való jogosultságot. A tsz-ben végzett munka azért felelt meg a falusi asszonyoknak, mert a munkaidő nem volt olyan kötött, mint egy ipari munkahelyen. Így, ha kellett, hazaszaladhattak

⁵¹ Az adatok a KSH alábbi kiadványaiból származnak: Az ipari munkavállalók ingavándorforgalma (1960 első munkanapjára); Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye; A naponta ingázók adatai.

⁵² Oros (szerk.) 1994: 273.

⁵³ Andorka – Harcsa 1982: 204–212.

⁵⁴ Germuska 2004: 155–160.

⁵⁵ Falussy 1982.

az állatokat megetetni, főzni, a gyermekeket rendben tartani. Rájuk hárult a ház körüli kert művelése, ami esetenként komoly lekötöttséget jelentett, hiszen mérete a régi kiosztású telkek esetében 400 négyszögöltől egy holdig is terjedhetett. Ráadásul a termesztett növények többsége igencsak munkaintenzív volt (például a konyhakerti növények mellett burgonya, bab, tök és kukorica). Emellett a háztájit is művelték, ami a ház körüli kerten kívüli feladatot jelentett. A háztájiban előállított terményekből az önellátáson felüli részt a tsz-en vagy a felvásárló vállalatokon keresztül értékesíthették. Ennél is jobban megérte a háztáji állattartás. Azok a családok, amelyeknél a ház körül voltak istállók, elsősorban állattenyésztésre rendezkedtek be. A háztájiból és a részes művelésből biztosítani tudták a szükséges takarmányt. Az így felnevelt állatok eladásával a családok olyan pénzösszeghez jutottak, amelyet nagyobb beruházásokra fordíthattak (például: házépítés, iskoláztatás, lakodalom-házasítás). Azok a családok, amelyek jó piachelyek (Budapest, illetve a nagyobb vidéki városok) közelében éltek, elsősorban intenzív zöldségtermesztésre rendezkedtek be, s ebből jutottak ugyancsak komoly bevételi forráshoz. Márkus István a Galga-völgyi kutatásai során 1971-ben részletesen leírta ezt a modellt:

„A felnőtt férfilakosság túlnyomó része kijár a faluból, vasutasok, beszkártosok, gyári munkások – Pesten dolgoznak. [...] Viszont az asszonyok, hangsúlyozom, itthon maradtak, és benne maradtak a parasztmunkában, amiben a zöldség meg a burgonya a domináns piaci ágazat. [...] a termelőszövetkezet tagságának a zöme ugyancsak nő, ugyanezek az asszonyok, akik a háztáji zöldségföldön is zöldségkultúrával foglalkoznak. A térszben is elvállalnak családi művelésre pár hold földet, és ott százalékos részesedéssel ugyancsak krumplit, borsót, uborkát termelnek. A terményben megkapott részt egybecsapják a maszek módon előállított saját termékkel, és ezt is, azt is Budapesten értékesítik.”⁵⁶

A fenti példa csak a jó piachelyek környékére volt jellemző, az azonban általánosságban is megállapítható, hogy a kettős foglalkozású családok anyagi helyzetének javulása rengeteg plusz munka vállalásával járt.⁵⁷ Ez azonban egyáltalán nem volt idegen számukra, ezek a több lábra álló családok tovább vitték a paraszti életforma munkacentrikusságát. A ház körüli kert és a háztáji révén megvalósított önellátás is a tradicionális paraszti értékrendből következett, hiszen faluhelyen szégyennek számított olyasmit venni a boltban, amit a családi gazdaság odahaza is elő tudott állítani. A falusi lakhely azt is jelentette, hogy továbbra is a helyi közösség értékrendje volt a meghatározó. Habár a föld mint elsődleges értékmérő kiesett, a felhalmozás-centrikusság továbbra is megmaradt, és most már elsősorban lakóházépítés formájában öltött testet. Azok a rétegek, amelyek a kollektivizálással veszítettek korábbi pozíciójukból, úgy érezték, hogy

⁵⁶ Márkus 1991: 223–224.

⁵⁷ Szuhay 1996.

egy tekintélyes családi ház építésével visszaállíthatják korábbi státusukat a helyi társadalomban. A családi összefogás, a kaláka révén ezt meg is tudták valósítani.

„A MUNKÁSOKÉ A HATALOM, A PARASZTOKÉ A JÖVEDELEM”

Az 1960-as évek végére úgy tűnt tehát, hogy azok a falusi munkások, akiknek családjában volt egy mezőgazdasági kereső is, a kezdeti hátrányos helyzetükből (hosszú utazási idő, a korábbi családi munkamegosztás felborulása stb.) egyre inkább előnyt tudtak kovácsolni. Tudomásul vették, hogy az üzemekben nem tudtak olyan jó érdekérvényesítési helyzetbe jutni, ami kihatott volna a keresetükre.⁵⁸ A második gazdaságba való bekapcsolódás révén viszont ellensúlyozni tudták a hivatalos munkahelyről, az első gazdaságból származó szerényebb jövedelmet. Ilyen módon tartóssá tettek egy olyan életformát, amely igencsak távol állt attól, amelyet a hatalom a szocialista munkásosztállyal kapcsolatban vallott.

A falusi munkásság sajátos életformája azonban nemcsak ideológiai téren okozott feszültséget. Közismert, hogy az 1960-as évek utolsó harmadában az *új gazdasági mechanizmus* hatására érzekelhetőbbé és erőteljesebbé váltak a jövedelemkülönbségek.⁵⁹ A korabeli médiában elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a szövetkezeti parasztság jövedelmei gyorsabban növekedtek, mint a munkásságé. A valós helyzet ennél jóval differenciáltabb volt, hiszen mindkét nagy társadalmi tömb erőteljes belső tagoltságot mutatott. Az viszont igaz, hogy az általunk vizsgált csoport átlagos jövedelme meghaladta mind a tsz-parasztságot, mind az ipari munkásság átlagát. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a mezőgazdasági reformintézkedések következtében a tsz-ben dolgozó családtagjuk mind a közös, mind a háztáji gazdaságból növekvő jövedelemre tett szert. Tehát ezek a családok – miközben az önellátásuk biztosított volt – növekvő mezőgazdasági jövedelemre tettek szert. Ebből a gazdaságba alig forgattak valamit vissza, tehát a jövedelmük nagyobb részét fogyasztási célú beruházásokra tudták fordítani. Tartós fogyasztási cikkekkel kezdtek vásárolni, s emellett sokan házépítésbe, felújításba kezdtek.

Ezzel párhuzamosan a városi ipari munkásság többsége csak túlórázással tudta megvásárolni a vágyott fogyasztási javakat, s bár nagy erővel folyt a tizenöt éves lakásépítési program, a lakáshoz jutás még mindig nagy problémát jelentett.⁶⁰ E csoport frusztrációja 1968 után erősödött fel igazán, amikor is szembesült az új gazdasági mechanizmussal bevezetett nyereségrészesedési rendszerrel. Míg a vezetők év végi részesedésként igen jelentős összeget, akár éves bérük 80%-át is megkaphatták, addig az egyszerű dolgozók éves bérük

⁵⁸ Ladányi 1977.

⁵⁹ MOL M-KS-288. f. 15. cs. 188. ő. e. A KSH jelentése a jövedelmi színvonal és jövedelem-szóródás alakulásáról az 1967–1969 években. (1970. július.)

⁶⁰ Valuch 2007: 144–150.

mindössze 15%-ára számíthattak nyereségként.⁶¹ Az új nyereségrészesedési rendszer rendkívül megnövelte a gazdasági vezetők és a munkások közötti anyagi egyenlőtlenséget, nem csoda tehát, ha a korabeli hangulatjelentések szerint „az üzemekben vezetőellenes hangulat alakult ki”.⁶² Egy ilyen feszültség tartós fennmaradását nem engedhette meg az MSZMP vezetése, tehát gyorsan bekövetkezett a korrekció, 1969 nyarán a vállalati vezetők nyereségét az összes jövedelmük átlag 20–25%-ában limitálták.⁶³

Az úgy a gyors kiigazítás ellenére mély nyomot hagyott a társadalomban. Azt a látszatot keltette ugyanis, hogy az MSZMP, amely kezdettől nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a munkásság képviselőjeként jelenítse meg magát, éppen arról a városon élő, többnyire szakmunkás csoportról nem tudott kellően gondoskodni, amelyet a legszilárdabb bázisának tartott.

Ebben a helyzetben részint a szakszervezetek, részint a helyi pártszervek kezdeményezésére megszorodtak a munkásosztály helyzetével foglalkozó vizsgálatok.⁶⁴ Formailag az volt a hivatkozási alap, hogy az 1958-as híres munkásosztály-vizsgálat óta eltelt tíz év, s érdemes összegezni mi valósult meg az akkori célkitűzésekből.⁶⁵ A főbb vizsgálati szempontok az alábbiak voltak. A társadalom különböző csoportjai között kialakult jövedelmi-kereseti arányok az ipari munkásság nemzeti jövedelemtermelő képességéhez igazodnak-e? Sikerült-e alacsonyan tartani a fogyasztói árakat? Sikerült-e javítani a társadalombiztosítási ellátás színvonalát? Mi a helyzet a lakásviszonyok terén?

Ezek a vizsgálatok formailag alulról jövő kezdeményezésre indultak, de utólag kiderült, hogy voltak olyan csoportok a párt és a gazdasági vezetés felső szintjein, amelyek a háttérből ösztönzőleg léptek fel. Nyers Rezső később így emlékezett vissza erre:

„Folyamatosan azt hangoztatták, hogy a munkás-életszínvonal romlik [...]. Persze voltak ilyen vélemények is, de a jelentések lényegében ezt értékelték és tüntették fel úgy, mint a többség véleményét. Ráadásul az elégedetlenséget a reform liberalizáló intézkedéseinek elutasítására transzformálták, azt sugallva, hogy a közvélemény szerint bizonyos visszaközponosítással, a piac korlátozásával javítani lehetne az életviszonyokat.”⁶⁶

A Politikai Bizottság (PB) elé végül 1970. január 13-án került összefoglaló jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról,

⁶¹ Berend T. 1988: 280–282.

⁶² Bartha 2009: 78–100; Pittaway 2005.

⁶³ Vass (szerk.) 1974: 373–375. A nyereségrészesedés, a nyereségadózás és a vállalati érdekeltségi alapok képzésének rendszerét szabályozó rendeleteket lásd: TRHGy, 1969: 277, 291, 299–300, 489–492.

⁶⁴ MOL M-KS-288. f. 21. cs. 1969. 29–34. ő. e.

⁶⁵ A témáról lásd Földes 1993: 61–63.

⁶⁶ Huszár 2004: 309.

a munkásosztály aktuális helyzetéről.⁶⁷ Érdeemes felidézni mind az előterjesztés, mind a vita néhány részletét, amelyekben a későbbiekre nézve igen fontos megállapítások hangzottak el. Elsőként azt érdemes kiemelni, hogy ekkor szakítottak az egységes munkásosztály tételével.

„A társadalom osztályszerkezetében bekövetkezett változások alapján megállapítható [...] a munkásosztályon belül jelentős a differenciálódás a növekedésből, a származás szerinti összetételből, a lakóterület szerinti elhelyezkedésből, a szakmai képzettségből, továbbá anyagi helyzetükből, politikai érettségükből, tudati színvonalukból adódóan.”

Ezt a következő adatokkal támasztották alá:

„[...] az új munkások az 1958-at követő években zömében a parasztságból, jelentős mértékben a munkások gyermekeiből és a háztartásban dolgozó nők közül, kisebb mértékben a városi kispolgárságból kerültek ki. [...] A munkások összetételére jellemző, hogy a szakmunkások többsége mintegy 60%-a – származását tekintve – munkásokból, míg a betanított és segédmunkások zöme /60–70%-a/ paraszti foglalkozásúakból kerül ki. [...] A lakóhelyet tekintve az össz fizikai munkások 27,8%-a Budapesten, 25,3%-a vidéki városokban, és 46,9%-a falun él. Az utóbbiak általában politikailag is képzetlenek [...].”⁶⁸

A falun élőkkel kapcsolatban az is elhangzott, hogy náluk az osztálytudat kialakulása még csak kezdeti fokon áll. „A családon belül is erős kötelékek kapcsolják őket elsősorban a termelőszövetkezeti parasztsághoz és kisebb mértékben a kispolgárság, értelmiség rétegeihez.”⁶⁹ Az egységes munkásosztály hiányával való szembesülés a vita során is kiemelt figyelmet kapott. Többen is megfogalmazták: szembe kell nézni azzal, hogy háromféle munkásosztály van Magyarországon: budapesti, vidéki és falusi munkásosztály. Kádár János felszólalásában magáévá téve és továbbgondolva ezt a megközelítést, azzal foglalkozott, hogy a párt miként is kezelje a munkásosztály e három kategóriáját.

„A vitában elhangzottakkal kapcsolatban egy kérdést szeretnék megemlíteni: a munkásosztály anyagi helyzetét. [...] Figyelembe kell venni, hogy kategóriák vannak, s őszintén szólva az elhatározásoknál még inkább figyelembe kell venni, akár

⁶⁷ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

⁶⁸ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

⁶⁹ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

keresetről, akár lakásról beszélünk, hiszen tulajdonképpen ez a három kategóriája a munkásosztálynak másképpen van érintve, ezért nem egyforma a hangulata sem. A munkásság 25%-a Budapesten van. Politikailag ennek van döntő szerepe. A vidéki városokban van a munkásság másik 25%-a, s ez a kategória még a kereset kérdésében is másképp van érintve. A falusi megint másképp van érintve. Fogunk még sok ilyen kérdést tárgyalni, érdemes ezt megnézni. S azt is, hogy itt volna érdemes differenciálni az intézkedésekben. A fővárosi munkásságnál, a vidéki városok munkásságánál és a falun élő munkásságnál figyelembe kell venni az eltérő helyzetet.”⁷⁰

Az 1970. január 13-i PB-ülés végül csak egy állásfoglalást fogadott el azzal, hogy a kongresszusi munkálatokba majd be kell építeni a főbb megállapításokat. A városi munkásság érdekeinek védelme címén fellépő reformellenes erők ezzel nem igazán lehettek elégedettek, ráadásul a X. pártkongresszussal kapcsolatos várakozásaik sem teljesültek. Álláspontjuk iránt Kádár csak az 1970 végén bekövetkezett lengyel válság után vált fogékonyra.⁷¹ Kádár így foglalta össze a magyar vezetés számára levonható tanulságokat:

„Szeretném kimondani – bár nem vagyok babonás – a lengyelországi események tanulságait komolyan kell venni. Akármilyen keserves, de ez ingyen segítség a mi munkánkhoz, aminek nem figyelembe vétele komoly mulasztás volna. [...] Nem azt mondom, hogy nálunk ilyen a helyzet, de a Lengyelországban történtek mondanak nekünk valamit.”⁷²

Kádár módosuló álláspontja jó hivatkozási alapot adott az úgynevezett munkásellenzék számára. Jól mutatja ezt az 1971. május 4–8. között megrendezett XXII. szakszervezeti kongresszus általános hangulata. Gáspár Sándor főtitkár a szakszervezetek társadalmi szerepét abban jelölte meg, hogy felhívják a figyelmet a szocialista társadalomban felbukkanó érdekellentétekre azért, hogy így megelőzhetővé váljon a társadalmi konfliktus. A nagyüzemi munkások helyzetével foglalkozva szavá tette:

⁷⁰ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

⁷¹ Lengyelországban 1970 decemberében, a kormány áremelési intézkedésének bejelentését követően Gdanskban, majd más városokban is sztrájkokra és utcai megmozdulásokra került sor, melyeknek halálos áldozatai is voltak. Az események hatására személycserék következtek be: a lengyel kommunista párt első titkára, Gomulka lemondott, s a helyére Gierek került, majd az átalakított kormány árstopot és béremelést jelentett be. Az MSZMP PB több alkalommal is tárgyalta önálló napirendi pontként a lengyel helyzetet, majd KB-ülésén is volt róla szó. MOL M-KS-288. f. 5. cs. 540. ő. e. (1970. december 22.); uo. 5. cs. 542. ő. e. (1971. január 12.); uo. 4. cs. 111. ő. e. (1971. január 28.)

⁷² MOL M-KS-288. f. 5. cs. 548. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1971. március 9-i üléséről.

„Politikai érdekeink is megkövetelik, hogy a nagyüzemekben dolgozókra nagyobb figyelmet fordítsunk, jobban odafigyeljünk javaslataikra, észrevételeikre, véleményükre. Nagyüzemeink iparunk legerősebb bázisai. Az itt dolgozók jelentik munkásosztályunk gerincét, legöntudatosabb, legtapasztaltabb részét. Élet- és munkakörülményeik javítására ennek megfelelő figyelmet kell fordítanunk.”⁷³

Az 1972-es év meghozta az egyre erősödő szovjet kritikákat. 1972 februárjában a híres zavidovói találkozón Brezsnyev szovjet pártfőtitkár kitért arra is, hogy tudomása szerint Magyarországon a munkásosztály életszínvonala nem javul kellően, különösen más társadalmi csoportokhoz képest.⁷⁴ Innen már ismert a novemberi KB-ülésig vezető út.⁷⁵ Az ekkor elfogadott intézkedések – a béremelés, az 50 nagyipari üzem kiemelése – alapján úgy tűnhet, hogy a pártvezetés végre fellépett a munkásosztály védelmében. Ámde, ha mindezt közelebbről megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy a pártvezetés különbséget tett a munkásosztályon belül, s elsősorban a politikailag legmegbízhatóbbnak tartott fővárosi szakmunkásréteg pozícióit javította.⁷⁶

Ezt a különbségtételt a nyilvánosság előtt nem érzékeltették, a falusi munkásság a béremelési összegek üzemi szintű lebontása során mégis érezhette, s éreztek is vele, hogy csak mostohagyermek a pártnak. Ugyanakkor a falusi munkásságot nemcsak ezáltal érte hátrány. A reformellenes erők időközben a termelősövetkezetekben megtalálták a bűnbakot, akiket meg lehetett vádolni azzal, hogy a munkásosztály helyzete miattuk nem alakult jobban. A tsz-ek elleni támadás hamarosan kilépett az ideológia színteréről, gazdasági és adminisztratív szankciókban is megmutatkozott. A falusi munkások családjait például igen érzékenyen érintette a háztáji gazdaság megemelt adóztatása.⁷⁷

Az új gazdasági mechanizmus folytatása, illetve lefékezése kapcsán kialakult konfliktus kezelésében tehát azon csoportok kezébe került a kezdeményezés, amelyek ideológiai axiómákhoz igazodva keresték a megoldást. Ellentmondva a megelőző években formálódó pragmatikus problémakezelés gyakorlatának, az ideológia átmenetileg felülírta a józan észet. Ennek során hátrányosan különböztették meg azt a munkásréteget, a falusi munkásságot, amely nemcsak, hogy a legkevésbé szorult rá az állami gondoskodásra, hanem még hozzá is járult ahhoz, hogy a belső piacon stabil legyen az élelmiszerellátás. Ha felidézünk azt a közismert tényt, hogy a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származott a baromfi, a tojás, valamint a zöldség- és gyümölcsstermelés körülbelül 40%-a, akkor joggal merül fel a kérdés, hogy mennyiben szolgálta ez a kampány

⁷³ *Népszava* 1971. május 5. Megkezdte tanácskozását a magyar szakszervezetek XXII. kongresszusa. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷⁴ Földes 2001: 109–112.

⁷⁵ MOL M-KS-288. f. 4. cs. 119–120. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1972. november 14–15-én tartott üléséről.

⁷⁶ MOL M-KS-288. f. 15. cs. 242. ő. e. Jelentés az ipari, építőipari munkások és művezetők központi béremeléséről, valamint a bérszabályozás részleges módosításáról. (1973. február.)

⁷⁷ Molnár 1996.

az „uralkodóhelyzetében” hangsúlyozottan megerősített városi nagyüzemi munkásság érdekeit? Majdnem egy évtizednek kellett még elteltie azonban ahhoz, hogy a pártvezetés belássa, nem kiszorítani kell a munkásokat a második gazdaságból, hanem azokat is be kell engedni, akik addig nem fértek oda.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

M-KS-276. f. 93. cs. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztályának iratai, 1954.

M-KS-288. f. 4. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1971–1972.

M-KS-288. f. 5. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1958, 1962, 1970–1971.

M-KS-288. f. 15. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Bizottságának iratai, 1970, 1973.

M-KS-288. f. 21. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párt- és Tömegszervezetek Osztályának iratai, 1969.

M-KS-288. f. 28. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai, 1957, 1959, 1964–1965.

Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. Budapest, 1977.

Az ipari munkavállalók ingavándor-forgalma (1960 első munkanapjára). Budapest, 1962.

A naponta ingázók adatai. Budapest, 1980.

A parasztság jövedelme és fogyasztása 1959: *A mezőgazdasági termelés értéke 1958.* (Statistikai Időszaki Közlemények 27.) Budapest.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1964. Budapest.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1966. Budapest.

Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, 1963.

Népszámlálás 1949: *Az 1949. évi népszámlálás. 6. Foglalkozásstatisztikai eredmények.* Budapest, 1950.

TRHGy 1949: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1949.* II/1. kötet. Budapest, 1950.

TRHGy 1959: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1959.* Budapest, 1960.

TRHGy 1969: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1969.* Budapest, 1970.

Interjúj Sz. L.-l, 2004. július 25-én. (A szerző tulajdonában.)

Népszava 1971.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1979: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest.
- Andorka Rudolf – Harcsa István 1982: A községi népesség társadalomstatisztikai leírása. In: Vágvolgyi András (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, 179–236.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. Budapest.
- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Szeged.
- Berend T. Iván 1988: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest.
- Bóhm Antal – Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest.
- Donáth Ferenc 1977: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. Budapest.
- Falussy Béla 1982: Az ingázás és az életmód összefüggései. *Szociológia* (11.) 4. 535–558.
- Farkas Gyöngyi 2010: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektívizálás ellen*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Földes György 1993: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet* (5.) 18–19. 57–73.
- Földes György 2001: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Budapest, 103–113.
- Germuska Pál 2004: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Huszár Tibor 2004: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest.
- Ispán Ágota 2012: „Én szerintem megkóstoltam mind a kettőt.” A foglalkozás átértékgződése Leninváros környéki falvakban. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 169–180.
- Kemény István 1990: A magyar munkásosztály rétegződése. In: Uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, 7–20.
- Ladányi János 1977: Községekben élő munkások. *Szociológia* (6.) 1. 28–41.
- Lampland, Martha 1995: *The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago – London.
- Magyar Bálint 1988: *Dunaapáti 1944–1958. Dokumentumszociográfia*. I–III. kötet. Budapest.
- Márkus István 1991: Gernelyapáti magnószalagok. Az utóparasztság arcképéhez. In: Uő.: *Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok*. Budapest, 222–241.
- Molnár József 1996: „A” háztáji. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 631–643.
- Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Budapest.
- Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Budapest.
- Orosz Iván (szerk.) 1994: *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Adatgyűjtemény*. Budapest.

- Ö. Kovács József 2011: *A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar–német összehasonlításban.* (MTA doktori értekezés.) Budapest.
- Papp István 2010: Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században.* Budapest, 248–292.
- Pápai Béla 1968: A gazdasággal rendelkező kétlaki keresők számbavétele. In: Huszár István – Dányi Dezső – Gyulai Ferenc (szerk.): *A magyar hivatalos statisztika történetéből: az 5. Statisztikatörténeti Vándorgyűlés előadásai és korreferátumai.* Budapest, 106–111.
- Pittaway, Mark 2005: Accommodation and the Limits of Economic Reform: Industrial Workers during the Making and Unmaking of Kádár's Hungary. In: Hübner, Peter – Klessmann, Christoph – Tenfelde, Klaus (eds.): *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und Soziale Wirklichkeit.* (Zeithistorische studien 31.) Köln, 453–471.
- Rákosi Mátyás 1951: *A békéért és a szocializmus építéséért.* Budapest.
- Sipos Levente 2006: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapest, 443–458.
- Swain, Nigel 1985: *Collective farms which work?* Cambridge.
- Szakács Sándor 1998: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, 285–343.
- Szuhay Péter 1996: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 705–720.
- Vass Henrik (szerk.) 1974: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1967–1970.* Budapest.
- Valuch Tibor 1988: *Rekviem a parasztságért.* Debrecen.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest.
- Valuch Tibor 2007: *Magyar hétköznapiak. A mindennapi élet változásának néhány jellegzetessége Magyarországon a szocialista korszakban.* (MTA doktori értekezés.) Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2006: A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* (51.) 4. 223–239.
- Varga Zsuzsanna 2009a: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, 463–474.
- Varga Zsuzsanna 2009b: „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 1–27.
- Závada Pál 1991: *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956.* Budapest.

Bartha Eszter

„Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen”¹

*Munkásszállók, szociális jogok és legitimitáció
a jóléti diktatúrákban*

A munkásszállók – mint az államszocialista időszak jellegzetes képződményei – mind a kortársak, mind pedig a rendszerváltás után Magyarországon is meggyökeresedő társadalomtörténeti iskola képviselőinek az érdeklődését felkeltették. Míg 1989–1990 előtt elsősorban szociológiai felmérések és etnográfiai munkák születtek e témában, addig ma már előfordulnak társadalomtörténeti szemléletű írások is, amelyek közül feltétlenül meg kell említeni Kohut Tamás a *Korall*-ban megjelent, alapos és érzékeny forrás- és irodalomelemző tanulmányát,² valamint Horváth Sándor munkásszállókkal foglalkozó fejezetét a Kádár-korszak szociálpolitikájáról írt könyvében.³ Jogos a kérdés, milyen részletekkel kívánja jelen írás a két szerző eredményeit kiegészíteni. Megközelítésem – és az alábbiakban kibontani kívánt történet – három tekintetben különbözik a fenti munkáktól. Először – a Kohut Tamás által is használt – korabeli források segítségével megkísérlem összevetni a magyar munkásszállók mindennapjait a keletnémet tapasztalattal. Eközben kitérek arra, hogy az összehasonlítás tükrében mennyire árnyalható a magyar kép, egészen pontosan arra, miként tükröződnek a mindennapokban és a társadalompolitikában a mind a két országban megvalósítani kívánt szocialista ideológia hasonlóságai és különbségei, illetve mennyiben alakították az erőteljes állami eszközökkel ösztönzött modernizáció és iparosítás gyakorlatát a helyi feltételek és lehetőségek. A tanulmány második részében egy eddig nem tárgyalt forráscsoportot szeretnék bemutatni: a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban őrzött, a *Munkásszállások a közművelődésért* című pályázatra 1985–1986-ban készült népművelői jelentéseket a kiválasztott fővárosi szállók működéséről és körülményeiről. A jelentések önmagukban nem sokat tesznek hozzá Kohut Tamás munkájához, noha a szerző levéltári forrásai döntően a korábbi időszakból valók. A forráscsoport bemutatásának azonban nem is az az elsődleges célja, hogy (további) képet kapjunk a munkásszállók mindennapjairól, hanem inkább az, hogy megvizsgáljuk, mit jelentett a szélesebb társadalomra nézve a jelentésekben leplezetlenül és minden hivatalos ideo-

¹ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 198. 1986. szeptember. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Kohut 2008.

³ Horváth 2012: 218–231.

lógiai „körítés” vagy szépítő megjegyzés nélkül olvasható nyílt – és a keletnémet viszonyokkal összevetve, de még a késő Kádár-korszak „puha” diktatúrájához képest is meglepően radikális – kritika.⁴ Hangsúlyozom, hogy a jelentéseket nem ellenzékiek írták, hanem a rendszer alsó- vagy középszintű funkcionáriusai, ami különösen relevánssá teszi a kérdést: mit mond el a rendszer legitimációjáról ez a kritika? A munkásszállások mindennapjairól, illetve az ott folyó kulturális életéről így kerül át a hangsúly a legitimációra, illetve arra, hogyan ütközik az 1980-as évek társadalmi valóságával a hivatalos marxista–leninista ideológia – ezúttal a hivatalos forrásokban is. Végül a keletnémet és a magyar tapasztalat összevetésével megkísérlem beilleszteni a legitimációvesztés itt vizsgált mozzanatát a jóléti diktatúrák történetébe. A fogalom az alábbiakban kerül kifejtésre.

INGÁZÓK ÉS LAKÁSRA VÁRÓK: MUNKÁSSZÁLLÓK AZ NDK-BAN ÉS MAGYARORSZÁGON

A két ország történelme során Magyarországnak sikerült néhány területen megelőznie az iparilag fejlettebb NDK-t; ezek közé tartozott az életszínvonal-politika, amelynek német megfelelőjét Erich Honecker ugyan valamivel körülményesebben a „gazdaság és társadalompolitika egységé”-nek nevezte el, de a lényege ugyanaz maradt: az életszínvonal állandó emelése, a reálbérek növekedése és nagylelkű szociális politika, amelynek révén a rendszer kézzelfoghatóan is bizonyíthatta volna a tömegek felé a szocializmus eszméjének felsőbbrendűségét. Az így létrejött rendszert azért neveztem el *jóléti diktatúrának*,⁵ mert annak elismerésén alapult, hogy a proletárdiktatúra nem tudta megváltoztatni az emberi szükségleteket, sem pedig azok kielégítésének módját: nem sikerült kinevelni azt a szocialista embert, aki önzetlenül a közösségért él és dolgozik, és magasabb kulturális igényei vannak, mint a kapitalizmusban kizsákmányolt bér munkásoknak.⁶ Hogy ez a proletárállam építésének hajnalán még nemcsak az agitprop szótárába tartozott, hanem sokan és komolyan hittek benne, arra nézve érdemes idézni Stephen Kotkin monumentális művét *Magnyitogorszkról*, ahol nemcsak egy iparvárost akartak felépíteni, hanem egyúttal szerettek volna „kinevelni” egy új, szocialista kollektívát is, amely nyelvében és gondolkodásában is a rendszerhez idomul (amit akkor természetesen pozitív előjellel értettek a kommunizmus eszméjével rokonszenvező kortársak).⁷

⁴ A Kádár-korszak igen terjedelmes szakirodalmát itt nem ismertetem. A korszak általános értelmezéséhez lásd Rainer 2011, átfogó társadalomtörténetéhez pedig Valuch 2001.

⁵ A fogalom részletes kifejtését lásd Bartha 2009. A kelet-európai országok közül csak itt jött létre ez a forma.

⁶ Itt érdemes megemlíteni, hogy az 1920-as években a Szovjetunió nem állt egyedül ezzel az eszménnyel: a művelt, öntudatos, önmagára és környezetére nézve igényes munkás „kinevelése” a nyugat-európai szocialista pártok programjában is szerepelt.

⁷ Kotkin 1995.

Magyarországon az 1958-as munkáshatározat azt a felismerést tükrözte, hogy a munkások szükségletei nem másképpen, hanem ugyanúgy alakulnak, mint a kapitalista országokban.⁸ Az új munkáspolitikában döntő szerepet játszott a munkások anyagi követeléseinek kielégítése – béremelés, lakáspolitikai és különböző szociális juttatások formájában. A rezsim nagy hangsúlyt fektetett a káderpolitikára is, vagyis támogatták a munkásfiatalok továbbtanulását és a munkásvezetők képzését, kinevezését. A határozat nem maradt papíron: végrehajtását szigorúan ellenőrizték, a nagyüzemek és az ipari körzetek rendszeres jelentésekkel látták el a központot arról, hogyan alakulnak a munkások életkörülményei és politikai hangulata. Rainer M. János amellet érvel, hogy a kádári életszínvonal-politika valamennyi rétegre vonatkozott, én azonban azt a nézetet osztom, hogy a nagyipari munkásság kiemelt helyen állt a meggyezni kívánt rétegek között.⁹

Erich Honecker 1971-ben váltotta a keletnémet állampárt élén Walter Ulbrichtot, aki nem utolsósorban annak köszönhette bukását, hogy a gazdasági reform idején a fogyasztási cikkek tervszámainak erőteljes csökkentését szorgalmazta az úgynevezett stratégiai szektorok javára. Félreértés ne essék: Ulbricht is jóléti politikával kecsegtette népét, de csak az után, hogy a stratégiai beruházások meghozták a remélt exportbevételeket.¹⁰ A nép azonban nem akart várni: a reform utolsó éveiben meglepően nyílt kritikával találkozunk, még pártfórumokon is, amire később csak a honeckeri állam bukása idején találunk példát.¹¹ Honecker okult elődje sorsából: később ugyanis hiába figyelmeztették a közgazdászok az államháztartási hiányra, a főtitkár minden áremelést azzal utasított el, hogy más szocialista országokban, mint Lengyelországban is, az áremeléssel kezdődtek az „ellenforradalmi” megmozdulások.¹² Az idézet jól példázza, hogy a jóléti diktatúrák – minden retorikájuk ellenére – valójában a fogyasztásra alapozták legitimitációjukat a kommunizmus távoli eszméje helyett.

Lakáspolitikai terén az iparilag fejlettebb NDK jobb eredményeket könyvelhetett el, mint Magyarország: a Honecker által meghirdetett gigantikus lakásépítő program keretében húsz év alatt 3,5 millió lakás felépítését tervezték, azzal az ígérettel, hogy központilag oldják meg a rászoruló keletnémet állampolgárok lakásproblémáját. Bár természetesen az 1980-as évek végére is maradtak lakásgondok,¹³ a keletnémet munkásszállók elsősorban valóban ideiglenes szállásként szolgáltak az állami lakásra várakozók számára. Magyarországon a szakszervezeti felmérések tanúsága szerint a munkásszállókon élők döntő többsége ingázó volt, miközben

⁸ A *munkásosztály helyzetéről* szóló határozatot a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) 1958. október 13-ai ülésén fogadták el, az 1958-as határozatról bővebben lásd Földes 1989; Pető 1992.

⁹ Ez utóbbihoz lásd Földes 1989.

¹⁰ A keletnémet reform elemzéséhez lásd Keren 1978; Haupt – Requate (Hrsg.) 2004.

¹¹ Részletesebben lásd Bartha 2009: 108–142.

¹² Steiner 2004: 190.

¹³ Honecker lakáspolitikájának kritikáját lásd Bouvier 2002: 152–201.

egyötödre tehető azok hányada, akik életvitelszerűen is a szállón laktak.¹⁴ Láng Katalin és Nyilas György emellett megállapítja, hogy a „szállón élők 68%-ának gyakorlatilag nincs semmije”.¹⁵ A felmérésből az is kiderül, hogy a szállón élők túlnyomó többsége nem számíthatott állami vagy tanácsi segítségre lakásgondja megoldásában, vagyis az egyedüli reménye a szállóról való kiköltözésre a takarékoskodás (vagy egy lakással rendelkező társ) lehetett.

Szigeti Péter 1976-os felmérése hasonlóképpen azt igazolja, hogy a fővárosi építőipari munkásszállókon élők döntően ingázók voltak, akik azért vállalták a kétlaki életet a szálló minden kényelmetlenségével (hogy ne mondjuk, nyomorával) együtt, mert a fővárosban többet tudtak keresni, mint állandó lakóhelyükön.¹⁶ A szerzőtől távol áll a munkásszálló idealizálása; a Mogyoródi úti épületet például a következőképpen írja le:

„Az épületeket jobbra emeletes barakkokhoz hasonlíthatjuk. A közöttük levő térség elhagyatott, szemetes, közepén konyha és étkező helyiség áll. Ez igen rossz állapotban van. A falakról mállik a vakolat, az asztalokat – bár igen sokan étkeznek itt – egy-egy turnuson belül nem takarítják le.”¹⁷

A továbbiakból megtudjuk, hogy nagy a zsúfoltság, négyszemélyes szobákban emeletes ágyakon nyolcan alszanak, valamint kiderül, hogy 240 emberre nyolc villanyrezsó jut, de abból kettő-három rendszerint nem működik. Az élelmiszerek, edények tárolására egyetlen szekrény áll rendelkezésre, de azt senki sem használja, mert a szekrényt gyakran feltörik és kifosztják.¹⁸ A szállón „gyakori a lopás és a verekedés”, a szállásbizottság fő működési területe „a részegeskedők ránca szedése”; a fenntartó szakszervezet és a vállalat „együttesen nem tudott megoldani egy olyan elemi problémát, mint a munkásszállások melegvíz szolgáltatása”.¹⁹ Hogy mindezt sokan mégis önként vállalták a magasabb kereset reményében, az sokat elmond nemcsak a munkásszállók mindennapjairól, hanem ama feltételekről is, amelyek kibocsátották az ingázók tömegeit. Sokaknak a városi lét és a magasabb bérek a munkásszállóval együtt is a felemelkedést vagy legalábbis annak reményét jelentették.

A falusi és a városi életforma ellentétére a kortárs szerzők is felfigyeltek. Az etnográfiai írásokban, de a társadalomtudományos szakirodalomban is gyakran visszatérő motívum az „elmaradott” falusi kultúra és a „fejlettebb” városi gondolkodás ütköztetése. A munkásszálló itt nem szocialista vívmányként jelenik meg, hanem éppen ellenkezőleg, a deviancia melegágyaként, amely a primitív életfeltételek okán gátolja a városi kultúra befogadását, és inkább a bűnözés,

¹⁴ Láng – Nyilas 1987: 65.

¹⁵ Láng – Nyilas 1987: 68.

¹⁶ Szigeti 1976: 6.

¹⁷ Szigeti 1976: 3.

¹⁸ Szigeti 1976: 3.

¹⁹ Szigeti 1976: 3–4.

a prostitúció, az alkoholizálás, a gyógyszereszedés vagy az öngyilkosság felé fordítja a szállólakókat (különösen veszélyeztetett rétegnek tekintették a fiatalokat). Erre a megközelítésre jó (és ha az éppen nem a hivatalos ideológiával összhangban álló üzenetre gondolunk, akkor merész) írás Mátyus Aliz szociográfiája, akinél a szálló körülményei és az általános kilátástalanság érzése taszítja az egyik lányt a gyakori partnersere felé.²⁰ Hasonlóan nyomasztó hatást gyakorol a faluról felkerült lányokra (és az olvasóra) a Sulyok Katalin és Ember Mária szociográfiájában megjelenő munkásszálló is:

„A gyári munkásszálló egyik szobájában ülök. Öt ágy áll egymás mellett. Öt emeletes vaságy. Barátságatlan a szoba, csupaszak a falak, a mennyezetről egy szál drótról lógó árva villanykörte világít, a hajópadlót sötétre fogta már a rengeteg olaj.”²¹

Igaz, az egy faluból felkerült lányok azzal próbálnak védekezni az elidegenítő környezet ellen, hogy zárt és igen összetartó közösséget alkotnak,²² de utóbb kiderül, hogy ez a közösség visszahúzó erővel hat, lehetetlenné teszi az új környezethez való alkalmazkodást és a férjhez menést, ami úgy jelenik meg a szociográfiában (és a felmérések szerint az életben is), mint a lányok egyedüli esélye arra, hogy elszabaduljanak a szocializmus nagy „vívmány”-áról, a munkásszállóról. Nyomasztó sorsokkal ismerkedhetünk meg a szociográfiában: idegbeteg, megkeseredett szálló-igazgató; korábbi lányok, akik végül alkoholistákkal és félkegyelműekkel is összeadták magukat, miután előítéleteik és a lányközösség nyomása alatt lemaradtak a házasságról; valódi közösség helyett egy csapat előítéletes, pletykázó öregasszonyokra hajazó, erőszakos „vénlányjelölt”, akik mindenre képesek, hogy megakadályozzák egyik társuk házasságát egy rendes, jóra való pesti fiúval. Mindezek ellenére azonban úgy tűnik, hogy a félresikerült sorsokról (és emberekről) sok tekintetben nem ők, hanem az embertelen körülmények – a megerőltető, monoton gyári munka, és mindenekelőtt a munkához „illő” környezet, vagyis a munkásszálló tehet. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy e szociográfiában felfedezzük a rendszerkritikát és egyúttal azokat a motívumokat is, amelyek éppen nem a hivatalos ideológiát közvetítették: örömtelen munka, személytelen és sivár környezet, egyforma hétköznapi, eltorzult emberi kapcsolatok és a szálló-igazgató által lefestett jövőben megjelenő teljes kilátástalanság.

Míg a magyar esetben a kortárs szakirodalomból is kiderül, hogy a munkásszálló nem volt éppen *szocialista paradicsom*, addig az NDK-ban ezt a funkciót a panaszlevelek töltötték be, a hatalom ugyanis előszeretettel levelezett az állam-

²⁰ Mátyus 1977.

²¹ Sulyok – Ember 1976: 34.

²² „Mi a szállón belül teremtettünk közösséget. És ez nem olyan, mint a brigád bent, hogy na, muszájból most ide megyünk, vagy ezt csináljuk. Itt tényleg az történik, amit mi akarunk.” Sulyok – Ember 1976: 34.

polgárokkal.²³ Lényegesen ritkább volt azonban a nyilvánosság előtti kritika: példaként említem Eberhard Nemitz szakmunkás fiatalok körében végzett kérdőíves kutatását, amelyből az derül ki, hogy a keletnémet fiatalok általában véve pozitívan álltak hozzá a rendszerhez, és többségük jónak tartotta a szocializmus eszméjét. Mivel azonban a kép nem volt egyértelműen pozitív – szó esett az ellátás hiányosságairól, a nyugatnémet tv-csatornák nézésének tiltásáról, valamint arról, hogy a fiatalok túlzottnak és hiteltelennek tartják az NSZK ellen folytatott propagandaháborút –, a tanulmányt végül csak emigrálása után, Nyugaton publikálta a szerző.²⁴ Keményebb megtorlás várt azokra, akik elővigyázatlanul az NDK-ban kísérelték meg a rendszer mégoly óvatos bírálatát: a korszakban egyébként „liberális”-nak tekintett jénai Zeiss kutatóközpontjában az egyik részleg, amelyik a szocialista brigád címmel is büszkélkedhetett, 1978-ban kiadott egy szatirikus farsangi újságot, amit házi használatra terjesztettek a vállalatnál.²⁵ A kiadványban provokatív cikkek szerepeltek, mint például a *Kocsmai beszélgetés* című opusz, ami „súlyosan rágalmazza a VEB Carl Zeiss Jena tudományos-műszaki dolgozóinak munkáját és szakmai becsületét, és úgy állítja be őket, mint akik egész nap csak henyélnek”. A fegyelmihez már ez is elég lett volna, de a kiadvány ráadásul az alábbiakat írta a vállalat pártújságjáról: „*Scheinwerfer* = olvasáshoz túl vékony, WC-papírnak túl vastag”. A kutatóközpont igazgatója tüstént indítványozta, hogy a kiadvány főszerkesztőjét, L. elvtársat (aki egyébként fizikus volt) zárják ki a pártból, és bocsássák el a munkahelyéről. A fegyelmi bizottság elnöke viszont részrehajlónak mutatkozott: a fizikus megúsza egy szigorú figyelmeztetéssel, és azzal, hogy két kollégájával együtt, akik szintén részesei voltak a farsangi „politikai ügynek”, áthelyezték a modellépítéshez, mert „megsértették a politikai éberséget egy olyan időszakban, amikor az osztályellenség fokozta ideológiai tevékenységét az NDK ellen”.²⁶

Ha figyelembe vesszük a lépten-nyomon megkövetelt ideológiai éberséget, legalábbis meglepő a lakásügyekben folytatott munkáslevelezés sokszor rendkívül éles kritikai hangvétele – különösen ha arra gondolunk, hogy lakáskérelmek elbírálásáról volt szó, és a kérelmezők pontosan tudták, hogy az NDK-ban különösen „mindenható” hatóságokkal leveleznek. Az alábbi levélrészlet nemcsak arra világít rá, hogy a keletnémet munkásszállók sem voltak sokkal komfortosabbak, mint a magyarok (még ha sokkal kevesebben panaszkodtak is a lopásokra, mint a magyar esetben, ahol még az is előfordult, hogy a fürdőből lopták el a tisztálkodó nő ruháját²⁷), hanem arra is, milyen erősek voltak azok a szociális jogok, amelyeket a munkások nem kérvényeztek, hanem egyenesen követeltek a mindennapokban rettegett főnökeiktől:

²³ Érdekes adalékot nyújtanak a keletnémet állampolgárok mindennapjaihoz a televízióknak írt levelek is. Lásd Merkel (Hrsg.) 2000.

²⁴ Nemitz 1988.

²⁵ ThStA 95.1.1. Nr. IV D-4/13/85. IKPKK Informationsberichte, 17.02.1978.

²⁶ ThStA 95.1.1. Nr. IV D-4/13/85. IKPKK Informationsberichte, 17.02.1978.

²⁷ Kohut 2008: 65.

„Tizenhat hónapja dolgozom lakatosként a VEB Carl Zeiss Jénánál. A 86/87-es blokkban lakom, és még mindig bízom benne, hogy megkapom az ígért egyszobás lakást, és össze tudok költözni a barátnőmmel, aki miatt idejöttem dolgozni. Azt ígérték, hogy egy éven belül kapok lakást. Türelmesen várahoztam, noha a munkásszállóbeli életet nem nevezném éppen kellemesnek. A vécék és a zuhanyozók vagy nagyon lerobbant állapotban vannak, vagy pedig egyenesen használhatatlanok. Elfogadtam e körülményeket és a komfort hiányát, mert legalább a szabadságomat nem korlátozták. De néhány hete a gyár biztonsági emberei ott üldögélnek a porta előtt, úgyhogy amikor az ember belép, mindjárt olyan érzése van, mintha egy kollégiumban vagy kaszárnyában lenne. *Úgy érzem, mintha ezzel már a belépésnél megsértenék személyes szabadságomat.*²⁸ A házirend szerint minden vendégnek be kell jelentkezni. Ez nagyon zavarja a barátnőmet és a barátaimat, akik meglátogatnak itt. Este tízkor minden vendégnek távoznia kell, és gyakran be sem engedik őket, ha nincs náluk igazolvány. Ez a hétvégére is vonatkozik, amikor mi, fiatalok, szeretnénk több időt együtt tölteni. Még negyedóra plusz időt sem lehet megbeszélni a portásokkal. *Az embert itt állandóan ellenőrzik, amint belép a szállóba. A rendőrség rendszeresen járőröz a környéken, mintha közönséges bűnözők lennénk. Van, hogy a rendőrök ajtóról ajtóra járnak és hallgatóznak.*²⁹ Azért jöttem Jénába, hogy önálló életet éljek, ami lehetetlen ilyen körülmények között. Csak egy lakás oldhatja meg a problémámat. Az egész évet Jénában töltöm, és csak néhány napra tudok hazautazni, háromszor egy évben. Így ez a kis szoba jelenti a fő otthonomat, a szigorú házirenddel, a rengeteg tilalommal és a munkásszálló »börtönöreiből« egyútt. Azt hiszem, hogy egy huszonhárom éves embernek joga van ahhoz, hogy ennél többet kívánjon.”³⁰

A látogatók ellenőrzésének gyakorlatát és a szigorú beléptetőrendszert – ahogyan majd látni fogjuk a következő fejezetben – a magyar népművelők is kifogásolták. A kritika nemcsak a népművelők kevesek által olvasott beszámolóiban, de még a kortárs szakirodalomban is megjelent: „Az a szexuális nyomor, ami a munkásszállásokon uralkodik, megdöbbentő” – olvashatjuk az 1980-ban megjelent *Szállás, otthon* bevezető tanulmányában.³¹ A szerző szemmel láthatóan a „szexuális nyomorra” kárhoztatott fiatalok pártját fogja az erkölcsök (és a szálók) szigorú szabályozása helyett:

„Így viszont az utcára, a terekre, a Duna-partra szorulnak a fiatalok, s a legmeghittebb, legintimebb közeledésüket az utca, a nyilvánosság elé kell tárniuk, olykor az erkölcsrendszert büntetéseit is vállalva.”³²

²⁸ Kiemelés tőlem – B. E.

²⁹ Kiemelés tőlem – B. E.

³⁰ UACZ VA 933. Eingabe zur schlechten Unterbringung in der AWU, 09.03.1974.

³¹ Veres 1980: 23.

³² Veres 1980: 23.

Érdekes, hogy miközben a szexuális szabadosság gyakori tárgya volt a szállóújságok és a szakszervezeti funkcionáriusok bírálatának, itt egy nyilvánosság elé szánt kiadványban olvashatjuk a prudéria elítélését és a fiatalok jogának elismerését a „normális” szexuális, és általában az ellenőrzés nélküli társadalmi élethez, vagyis pontosan azt, amit a keletnémet fiatalember is hiányolt Honecker munkásállamából. Miközben nem kis bátorságot igényelhetett a levél megírása, vegyük figyelembe, hogy éppen a jóléti diktatúrákban garantált szociális jogok erősítették a levélíró helyzetét és öntudatát, hiszen felettébb valószínűtlen, hogy a hatóságok provokálásának rejtett szándékával írta volna meg azt a panaszlevelet, amelytől lakásgondja megoldását remélte.

De nézzünk egy másik példát! A magyar munkásszállók esetében is számtalan panaszra adtak okot az összeférhetetlen lakótársak, a zsúfoltság és általában az idegenekkel való együttélés mint létforma. A népművelők igen gyakran emlegettek atomizálódást és elidegenedést a munkásszállókon, az azonban nem egyértelmű, hogy ezt a benyomást személyes tapasztalatokra, elmélyült kutatásra vagy pedig olvasói élményeikre alapozták. Mivel az elidegenedéssel kapcsolatban az 1985–1986-os beszámolókból többen hivatkoztak nyugati szociológusokra, figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez egy értelmiségi diskurzusba illeszkedett, amelynek a népművelők is részesei voltak, vagy legalábbis azok szerettek volna lenni. Mindenesetre a magyar szakirodalomban makacsul tartotta magát az a feltevés, hogy a kevesebb erőforrás kapcsolatszegénységet is jelent. Szigeti Péter kutatása szerint „a magyarok csaknem felének, a cigányok harmadának egyáltalán nincs barátja a szállón”,³³ és feltűnő, hogy az újonnan szerzett ismeretségekre csak kevesen számíthatnának baj esetén.³⁴ Láng Katalin és Nyilas György kutatásában „a szállón élők többsége kapcsolatszegény, magányos, egy részük olyannyira, hogy nagyobb problémák esetén sem tud kihez fordulni”.³⁵ Hangsúlyozom azonban, hogy e szerzők – olykor kimondva, olykor kimondatlanul – a közösség normatív fogalmával operálnak, miközben létezhetnek más, e normáknak nem megfelelő (vagy nem azok szerint élő) közösségek is. Szigeti-nél például ezt olvashatjuk:

„Az itt élők közül sokan alacsonyabb kulturális színvonalon állnak, és nem tudják eléggé megbecsülni a közösségi létesítményeket. Ehhez a jelenséghez, amely időnként szándékos rongálásokban is kifejeződik, az is hozzájárul, hogy a munkásszállókon nem alakulnak ki – éppen a körülmények miatt – igazi, szerves közösségek.”³⁶

A szerző kritikával említi, miszerint „elképesztő, hogy még az analfabétákkal való foglalkozást sem tudják megoldani”,³⁷ és hozzáteszi, hogy a közművelődésen

³³ Szigeti 1976: 73.

³⁴ Szigeti 1976: 73.

³⁵ Láng – Nyilas 1987: 69.

³⁶ Szigeti 1976: 82.

³⁷ Szigeti 1976: 38.

javítani kell. Emberi kapcsolatok azonban nemcsak tanulócsoporthoz és esti iskolákban alakulhatnak ki, hanem a népművelők által lenézéssel emlegetett TV-szobákban, kocsmákban és diszkókban is. Az más kérdés, hogy a több erőforrással rendelkező városi csoport mennyire kívánt kapcsolatot kötni a munkásszállók lakóival; de, ahogy láttuk, a „munkásszállók népe” sem volt egységes, hiszen nagy különbségek voltak azon csoportok között, amelyek a magasabb kereset reményében kényszerültek ingázásra és azok között, amelyek gyakorlatilag hajléktalanok lettek volna a szállók nélkül. Ha a munkásszállókat szociológiai elemizzük, e különbségeket nem téveszthetjük szem elől.

De térjünk vissza az összeférhetetlen lakótársakra. Mint láttuk, „deviáns” viselkedés az NDK-ban is előfordult – még akkor is, ha a nyilvánosság előtt erről nem lehetett beszélni. Az alábbi panaszlevelet a Zeiss vezérigazgatójának egy három műszakban dolgozó munkás írta, akinek türelmét alaposan próbára tette a kényszerűségből (válása miatt) hozzájuk költöző új lakótárs:

„Az év elején beköltözött hozzánk egy fiatalember, K. úr.³⁸ Nem dolgozik a VEB Carl Zeissnál, és nincsen állandó munkahelye. Van azonban egy hobbi, lemezlovas, és minden zenei felszerelését a lakásban tárolja. Sokszor jár haza késő este hangoskodó és ittas barátai társaságában. A zaj elviselhetetlen, különösen hétfvégén. Néha tíznél is több idegen alszik a lakásunkban, akik kérdés nélkül kiszolgálják magukat a hűtőnkől, és otthagyják a szennyes edényeket a konyhában. Beszéltem erről a problémáról a szálló vezetőségével, de úgy tűnik, hogy vagy nem törődnek velem, vagy nem tudnak segíteni. Ezért kérem az Ön segítségét, mert ez a helyzet az idegeimre megy. Szükségem van az alváásra, hogy rendesen tudjam elvégezni a munkámat az üzemben.”³⁹

A levél után vizsgálat indult, amely során kiderült, hogy az említett K. úr felmondott a vállalatnál, ráadásul lakbért sem fizet, és többszöri felszólításra sem volt hajlandó kiköltözni a szállóról, minthogy „nincs hova mennie”. Ez az érv hatott: a szálló vezetősége beismerte tehetetlenségét. A döntést a vezérigazgató sem bírálta felül: a válaszlévélben megígérte a panaszosnak, hogy a szálló a jövőben jobban ügyel a házirend betartására, egyébként azonban megismételte a szálló vezetőségének véleményét: K. úr addig maradhat a lakásban, amíg nem talál másikat.

A lemezlovas fiatalember története korántsem volt egyedi eset az NDK-ban. Beatrix Bouvier hosszan elemzi, hogy mi *nem* teljesült a honeckeri lakásprogram ígéreteiből, és mely csoportok gondját nem sikerült az ígéretek ellenére sem megoldani.⁴⁰ Itt megjegyzem: az, hogy voltak deprivált csoportok az államszocializmus idején, nem a rendszerváltás utáni irodalom felfedezése; ezt magyar szo-

³⁸ A levelekben nem az eredeti nevek szerepelnek.

³⁹ UACZ VA Nr. 3742. Eingabe 09.06.1983.

⁴⁰ Bouvier 2002: 152–201.

ciológusok már az 1960-as évek vége felé megállapították.⁴¹ A kérdést feltehetjük fordítva is: elismerve, hogy a munkásszállók korántsem jelentették a *szocialista paradicsomot*, és a magyar munkásszállókon élők (nem az ingázók!) deprivált csoportot alkottak, azt is megkérdezhajtuk, hová mentek volna azok, akiknek egyébként nem volt hová menniük? Arra szeretnék ezzel rámutatni, hogy miközben éppúgy nem vethetjük össze a kádári munkássállam lehetőségeit az NDK-éval, mint ahogyan a nyugatnémet átlag-élelszínvonal is messze felülmúlta a keletnémetet (a pártfunkcionáriusok minden kétségbeesett igyekezete ellenére, hogy biztosítsák a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátását” az éppen soros hiánycikkekéből), a szociális jogokat a rendszer nagyon is komolyan vette. Ezért mertek az állampolgárok kritikus, szemrehányó, sőt, követelődző hangnemben írni feletteseiknek egy olyan államban, ahol csaknem elbocsátás lett egy ártalmatlan farsangi újságból, és ahol a rettegett titkosrendőrség állandóan figyelte az embereket. A lemezlovas fiú életvitele szöges ellentétben állt a keletnémet munkáss eszményével és Honecker államában jóval kevésbé tolerálták a devianciát, mint Magyarországon, ahol a másként gondolkodás – ha különböző időszakokban eltérően értelmezett keretek között is, de – megjelenhetett a nyilvánosság előtt. A fiú ráadásul már nem volt alkalmazásban a vállalatnál, sorozatosan megszegte a házirendet és lakbért sem fizetett. Mindezek ellenére nem dobhatták ki az utcára, hiszen nem volt hová mennie.

De idézhetem egy kétségbeesett családapa esetét, aki több beadvánnyal bombázta a vezérigazgatót, miután nem kapott lakást (pontosabban elutasított két ajánlatot, mert a család új építésű lakásra várakozott), és leveleiben hangsúlyosan számon kérte az állam szociális politikáját a keménykezűségéről ismert, a vállalatot kézi vezérléssel irányító vezérigazgatón, aki tagja volt a Központi Bizottságnak is.⁴² Az egygyermekes családapa végül megkapta a lakást,⁴³ vagyis a vállalati lakáshivatal éppenséggel figyelembe vette a szociális jogokat, hiszen a családapa nem volt sem párttag, sem pedig több műszakban dolgozó munkás (az utóbbiak ugyanis hivatalosan is előnyt élveztek a lakáskiutalásnál).

Említhetem továbbá egy hasonlóan elkeseredett családanya esetét, aki szak szervezeti bizalmi létére azzal a fenyegetéssel fordult a minisztertanácsához, hogy ha családja nem kap lakást, akkor „nem érez többé elegendő erőt magában ahhoz, hogy gyermekével együtt továbbra is az NDK-ban éljen”.⁴⁴ Az ominózus mondatot természetesen a panasz kivizsgálói is aláhúzták, és magyarázatot követeltek.⁴⁵ A vizsgálóbizottság elnöke és az egyik tag felkeresték a levélíró otthonában, ahol személyesen is meggyőződhetek a család ínséges lakáskörülményeiről.

⁴¹ Ferge 2010: 71. A hazai kutatók közül fontos kiemelni Ferge Zsuzsa és Kemény István munkásságát.

⁴² UACZ VA Nr. 3741. Eingabe 01.04.1980; UACZ VA Nr. 3741. Eingabe 24.04.1980.

⁴³ UACZ VA Nr. 3741. Ihre erneute Eingabe vom 24.04.1980, 08.05.1980.

⁴⁴ UACZ VA Nr. 4617. Eingabe an den Ministerrat der DDR, 14.03.1983.

⁴⁵ Az NDK-t elhagyni kívánó állampolgárok ekkor már kérelmezheték az úgynevezett Ausreiseantragot. A kérelmezőkre azonban a kiutazás elbírálásáig nagy nyomás nehezedett, mivel a rendszer árulónak számítottak.

Mégis szükségesnek látták figyelmeztetni az asszonyt: „A kollégák világosan elmagyarázták neki, hogy levelének politikai üzenete van, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy szakszervezeti aktív. A beszélgetésnél kiderült, hogy csak az ügy sürgősségét kívánta hangsúlyozni, amelyért nem vádolja államunkat.” Ezzel a bizottság eleget tett az „ideológiai éberség” követelményeinek, és kötelességtudóan tájékoztatta a központi szerveket, hogy a család közben megkapta a megígért lakást, és a levél (valamint a benne foglalt politikai fenyegetés) csak „félreértés” eredménye.⁴⁶

Jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség a keletnémet és a magyar viszonyok szisztematikus összehasonlítására. Három dolgot azonban szeretnék kiemelni a fenti, mégoly aszimmetrikus összehasonlításból is. Először, a magyar esetben specifikus csoportnak tekinthetjük az ingázók széles táborát, akik nem azért kényszerültek a munkásszállóra, mert nem volt semmijük, hanem azért, mert a fővárosban többet kereshettek, mint otthon. Szigeti kutatásában sokan kifejezetten kiemelték a család támogatását.⁴⁷ Ha megnézzük Szigeti, vagy Láng és Nyilas felméréseiben a munkásfizetéseket, azok éppen nem erősítik meg a depriváció egyoldalú hipotézisét. Inkább hangsúlyoznám a Kolosi Tamás és Róbert Péter kutatásaiból ismert státus-inkonzisztencia jelenséget, amelyet Magyarországra nézve különösen jellemzőnek találtak a kutatók: inkonzisztencia állt fenn számos strukturális mutató, többek között a lakáshelyzet és a jövedelem között.⁴⁸ De éppen így említhetem Utasi Ágnes fogyasztói csoportjait, ahol a fogyasztás a középső rétegekben hasonló egyenlenségekről árulkodik (jellemző például egyes drága tartós fogyasztási cikkek, az úgynevezett státusszimbólumok beszerzése, miközben más téren a fogyasztás rendkívül visszafogott).⁴⁹ Ezt egyébként a munkásszállók kortárs kutatói is megfigyelték: miközben állandó téma a közművelődés javítása, a kutatók megjegyzik, hogy „ma már nem úgy van, mint az ötvenes években”, és a fiatalok drága magnókra és más tartós fogyasztási cikkekre költik a keresetüket, ahelyett, hogy takarékoskodnának.⁵⁰ A „feléllő hedonista” csoporttal Láng és Nyilas kutatásában is találkozunk; az elnevezés arra utal, hogy ez a csoport nem lehetett mindenben deprivált.

A munkásszállón kétségtelenül éltek olyan emberek, akiket mai szóhasználatlaltal „szociális eset”-nek lehetne tekinteni: a társadalom peremére szorult nincstelenek, akiknek a szálló nélkül nem volt hova menniük.⁵¹ Az más kérdés, hogy

⁴⁶ UACZ VA Nr. 4617. Untersuchungsbericht zur Staatsrat- und Ministerrats – Eingabe in der Wohnungsangelegenheit Frau X, 27.04.1983.

⁴⁷ Szigeti 1976: 30.

⁴⁸ Róbert 1985; Kolosi 1987.

⁴⁹ Utasi 1984.

⁵⁰ Veres 1980: 27.

⁵¹ A munkásszállók 1979-es helyzetfelméréséről készült jelentésben az alábbiakat olvashatjuk: „A munkásszállásokon élő emberek életmódját, attitűdjét, értékorientációját döntő mértékben befolyásolja – a munkahely mellett – a munkásszállási lét, azok a minták, amelyekkel ott találkoznak, az a környezet, amiben élnek, azok a szociális feltételek, amelyek megszabják és behatárolják szokásrendszerüket. Talán legdöntőbben az bizonyíthatja mindezeket, hogy

a szocializmus idealista ideológusai valóban azt várták, hogy az új rendszerben megszűnnek, vagy legalábbis visszaszorulnak a deviáns jelenségek, a megtévedteket és az elesetteket pedig majd a kollektíva segít jó útra téríteni.⁵² A történészek azonban nem feladata a szocialista ideológia képtelenül magas követelményei szerint értékelní a rendszer gyakorlatát és lehetőségeit.⁵³ Azt, hogy szegénység volt a kádári Magyarországon, a kortársak is tudták, sőt, le is írták. A munkásszállókat pedig inkább szükséges rossznak, mintsem szocialista vívmánynak tekintették a kutatók, a szállóigazgatók, de sokszor még a népművelők is. Erre enged következtetni Szigeti Péter azon kritikája, hogy a négyezer fős munkásszálló melegvíz-ellátását a szakszervezet és a vállalat együttes erőfeszítése sem tudta megoldani,⁵⁴ de a munkásszállókon uralkodó szexuális nyomor elítélése és a kortárs szociográfiák sem arról vallanak, hogy szerzőik ideális helynek tekintették volna e szállásokat. Ebből az akkori viszonyok között mindenképpen bátor rendszerkritikából azonban korántsem következik az, hogy itt homogén csoportról van szó, sőt, sokak terveiben – ahogyan Szigeti felméréséből kiderül – nem is szerepelt a fővárosba való költözés gondolata. A város és falu modernizációs és kulturális ellentétét középpontba állító szociográfiák a felemelés őszinte szándékával íródtak, de kérdés, hogy az ingázók közül hányan akarták valójában ezt a felemelkedést? Feltételezhetjük, hogy a fiatalokra nagyobb vonzerőt gyakorolt a város, mint a családjukat otthon hagyó, meglett férfiakra, de nem tekinthetjük bizonyosnak még a fiatalok körében sem, hogy feltétlenül felfelé

a szállókon megtalálható deviáns magatartásjegyek az országos átlagnak körülbelül három-négyszeresét teszik ki. Szükséges lenne elgondolkodni azon, hogy a munkásszállások jelenlegi felemás szervezete – nem szálloda és nem kollégium – mennyiben erősíti, és erősíti-e a negatív magatartásformákat.” A jelentés hozzászói, hogy a kutatók együttműködnek az ELTE Bölcsészettudományi Kara Közművelődési Tanszékével. PIL XII.14/8. 114. ö. e. 15. 1979. november 21. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵² A szovjet irodalomban ennek az ideológiának számtalan reflexióját találjuk. Kiemelkedőnek tartom Anatolij Ribakov önéletrajzi ihletésű, *Az Arbat gyermekei* c. regényét, ahol a főhős sok szempontból megfelel, vagy megfelelni igyekszik a közösségi ember szocialista eszményének. Az más kérdés, hogy éppen emiatt kerül összeütközésbe a sztálini rendszerrel, amely a valóságban egészen más embertípusra támaszkodik. Az eszmény azonban megjelenik a szerző *Kros különös vakációja* c. regényében is.

⁵³ Az 1920-as évek szovjet irodalma világszínvonalon (is) reflektált az eszmény és a társadalmi valóság (vagy inkább emberi természet) közötti távolságra, miközben *nem vonta kétségbe magát az eszményt mint előremutató ideológiát*. Ilf–Petrov halhatatlan figurája, Osztap Bender tulajdonképpen nem áll szemben a rendszer által hirdetett humánus elvekkel; a szubverzív hatás nem a szocialista eszme, hanem inkább az eszmét eltorzító hatalommal szemben érvényesül. A szerzők eltérő indíttatása ellenére vegyük észre, hogy Woland Bulgakov *Mester és Margaritájában* is egy általános emancipációs és humánus eszményt kér számon a moszkvai társaságon az emlékezetes cirkuszi jelenetben; hiszen a sátán éppen azt leplezi le, hogy a kommunista fővárosban ugyanolyan pénzsóvárok az emberek, mint a kapitalizmusban, ráadásul, ha a speciális áruelosztókra gondolunk, akkor még a fogyasztásban is maradtak egyenlőtlenségek.

⁵⁴ Szigeti 1976: 82.

való mobilitásnak tekintették a (fő)városi panelekben való megkapaszkodást.⁵⁵ A magyar esetben ezért semmiképpen nem kezelhetjük kizárólag szociális kérdés-ként a munkásszállásokat.

A keletnémetek esetében egyszerűbb a képlet: ott a munkásszállások valóban ideiglenes szállásként szolgáltak, amíg felépültek a megígért vállalati lakások (és a házaspár, különösen a kisgyerekes szakmunkások esetében a várakozási idő valóban nem volt irreális).⁵⁶ Az igazán deprivált csoportot ott az egyedülálló emberek jelentették, akik a várakozási lista legalján álltak. A korai házasságot és gyerekszületést a keletnémeteknél igen gyakran a lakáskiutalás szempontjai is motiválták.⁵⁷ Peter Hübner állapítja meg, hogy az NDK-ban a vállalat volt a szociálpolitika központja;⁵⁸ én inkább úgy fogalmaznék, hogy a rendszer a gyárra hárította át a szociálpolitikai feladatokat, és olyan szociális ügyeket is a munkahely hatáskörébe utalt, amelyeket a posztfordista kapitalista üzemi kultúra szigorúan elválaszt, sőt, távol tart a munkától. A keletnémet főnököknek hivatalból is foglalkozniuk kellett a munkások lakásgondjával, de olyan ügyeket sem utalhattak vissza a panaszos magánzférájába, mint az alkoholista élettárs, a házasságtörés vagy – mint a lemezlovas fiú példáján láthattuk – az összeférhetetlen lakótárs esete. Az egyébként megfélemlített állampolgárok nagyon is tudatában voltak szociális jogaiknak; ezért mertek követelésekkel, sőt, fenyegetőzéssel fellépni akkor, amikor a nyilvánosság előtt egyébként mindenki a hivatalos marxista-leninista ideológiához igazodott.

A vállalati- és szociálpolitika ezen kettőssége Magyarországon is megfigyelhető: miközben nyíltan beszélnek a munkásszállókon élők (nem az ingázók!) körében gyakori deviáns jelenségekről (alkoholizmus, gyógyszereszedés, öngyilkosság), nem teszik fel azt a kérdést: minderről valóban a munkásszálló tehet? Nem inkább arról van-e szó, hogy a vállalatnak a szociális problémákat is munkaügyi kérdésként kellett kezelnie (hiszen az érintettek többsége hajléktalanná vált volna a szálló nélkül)? Mindez korántsem jelenti a munkásszállók körülményeinek utólagos megszépítését, hiszen fentebb bemutattuk, milyen – a keletnémet funkcionáriusok kedvelt szavajárásával – „objektív nehézségeket” és több szállón a komfort teljes hiányát tárták fel a kortárs magyar kutatók. De ha a legnehezebb helyzetben levő csoport lehetőségeit tekintjük, akkor a hajléktalansággal szemben sokszor a munkásszállás kínálta az egyedüli alternatívát.

Harmadszor, és ezt a különbséget átvezetésnek szánom az 1980-as évek közepének népművelői forrásai elé, a magyar esetben a hivatalos ideológia bírálata, ahogyan láttuk, a nyilvánosság előtt is sor kerülhetett. Nem állítom, hogy

⁵⁵ Az 1980-as években még az ifjúsági irodalomban is megjelenik a panel-életforma kritikája: Bálint Ágnes *Madárfürdő* c. regényében a falura való kiköltözés éppen úgy jelenik meg, mint a lakótelepi elidegenedés előli menekülés, ahol a természetes közegben megerősödnek a családi kapcsolatok, és szerves közösségek alakulnak ki a korábbi életformára jellemző elmagányosodás és a szocialista társadalmat (is) megfertőző rongyrázás, karrierizmus és sznobizmus helyett.

⁵⁶ Vö. Bouvier 2002: 152–201; Bartha 2009: 219–243.

⁵⁷ Bartha 2009: 219–243.

⁵⁸ Hübner 1995.

a munkásszállókon uralkodó nyomorról is író értelmiségiek a rendszer elszánt ellenzékéhez tartoztak volna; sokuk előtt egy valóban emberarcú(bb) társadalom eszménye lebeghetett, amelyet nehezen lehetett összeegyeztetni azzal a ténnyel, hogy a szocializmusban zsúfoltan, komfort nélküli körülmények között vagy akár melegvíz nélkül élhetnek munkástömegek. A Sulyok Katalin és Ember Mária szociográfiájában bemutatott textilgyári munkásnők mindennapjai éppúgy nem a hivatalos ideológiát erősítették, mint ahogyan a Mátyus Aliz írásában megjelenő munkáslányok sorsa is perspektíva nélküli volt, útjuk vissza, a hazai kilátástalanságba vagy a prostitúcióba vezetett.⁵⁹ A munkásszállói életformában megtestesülő reménytelenség nemcsak a hivatalos ideológiát ásta alá, hanem a jóléti diktatúrák fogyasztáson alapuló legitimitációját is. Honecker államában az állampolgárok és a hatóságok között folytatott kiterjedt levelezés éppen azt a célt szolgálta, hogy megerősítse a patrónus–kliens viszonyt: az állampolgárok kérelmeznek, panaszkodnak, és a jogos igényeket az állam természetesen teljesíti, vagyis helyreáll az összhang a tömegek és a párt között. A nyilvánosság előtt azonban nem hangozhatott el, hogy az NDK-ban nincs perspektíva, és a keletnémet gazdaság még az egyre tetemesebb nyugatnémet kölcsönökkel megtámogatva sem képes megteremteni állampolgárai számára a nyugati életszínvonalat. A hallgatás azt eredményezte, hogy a rendszer maga is elhitte: a lakosság támogatását élvezte azokban az években, amikor a párt és az állam iránti bizalom egyre veszesebben fogyatkozott. Sok tekintetben tanulságos tehát szemügyre venni azt az időszakot, amikor Magyarország a gazdasági és politikai liberalizálás tekintetében messze megelőzte az iparilag és társadalmilag fejlettebb NDK-t.

RENDSZERKRITIKA ÉS NÉPMŰVELÉS: FOGYATKOZÓ LEGITIMÁCIÓ A JÓLÉTI DIKTATÚRÁBAN

Az alábbiakban az 1980-as évek közepén a *Munkásszállók a közművelődésért* című pályázatra beérkezett munkák – fővárosi szállólátogatásokkal kísért – értékeléseit kívánom bemutatni. Az első tanácskozás a fővárosi munkásszállók közművelődési helyzetéről 1975-ben volt. 1980-ból már adatokkal is rendelkezünk a fővárosi munkásszállókról, amelyek közül a legtöbbet az Építőipari Szolgáltató Vállalat (ÉSZV) tartott fenn: 22 000 lakóval a fővárosi munkásszállók 43%-a volt az ÉSZV kezelésében. A tanácsi kezelésű 88 munkásszállón 9000 fő lakott. A budapesti munkásszállók lakóinak túlnyomó többsége (92%-a) férfi volt, és az ingázók magas arányára vall, hogy 87%-uk állandó lakhelye vidéken volt.⁶⁰

⁵⁹ Érdekes módon a munkáslányok a két világháború közötti amerikai kánonban is hasonlóan jelennek meg: gondolok itt F. Scott Fitzgerald és Theodore Dreiser klasszikusaira.

⁶⁰ PIL XII.14/8. 115. ó. e. 5.

Végzettségükre nézve érdekes adat, hogy a férfiak 35, míg a nők 39%-a nem végezte el az általános iskolát.⁶¹

1986-ban a beérkezett pályázatok értékelésének általános szempontjairól a következőket tudjuk meg:

„A hagyományos közművelődési formák (film, előadások, szórakoztató rendezvények, vetélkedők, kiállítások) úgyszólván minden ÉSZV szállón egyformán kiszerveelve léteznek. E »konzerv« műsorokon túl (aminek teljesítése alapján értékelik a vállalati központban a szálló népművelők munkáját) persze még vannak lehetőségek. Mégpedig a feltételek függvényében könnyebben, vagy nehezebben megvalósíthatók.”⁶²

Ahogy látni fogjuk, az 1980-as évek közepén a népművelők a rendelkezésre álló feltételek leírásakor bőségesen merítettek a magyar szociográfia kritikai hagyományából. Az értékelések többségében kísérlet sincs arra, hogy a népművelő árnyalja mondanivalóját – a munkásszálló inkább a szocialista realizmus csüggesztő szimbólumául szolgál:

„A már általam sokat és kedvvel emlegetett, 50-es évek szemléletét sugárzó, sivár szocreál stílusú, pályaudvar-kultúracsarnokszerű épület a többi ÉSZV-szállóhoz hasonló, nyomasztó benyomást tett rám. Ezt a kietlenséget nem enyhíti semmiféle otthonos hangulatot árasztó, intimebb közösségi helyiség vagy klubszoba sem, mindenféle »közéletet« gyakorlatilag a büfé előtti hosszú »váróteremben« élnek a lakók, ahová természetesen még a vendégüket sem hozhatják be. A büfé hamisítatlan kocsmajelleget árasztott, eltöltöttem benne némi időt, beszélgettem néhány emberrel. Tele volt lengyel vendégmunkásokkal, a szomszéd honvédségi szállóról dobantott katonákkal és szállólakókkal, akik az esti, ki tudja, hányadik üveg sörüket fogyasztották. A folyosói székeken ugyanez a hangulat: sör, kártya, biliárd, távolabb néhány fiatal pingpongozik, egykedvűen. (Megjegyzés: a szálló közművelődési tervében kiemelt helyet foglal el az »alkoholizmus elleni küzdelem«)⁶³

– olvashatjuk például az ÉSZV csepeli, Tejút úti munkásszállójáról. Ugyanerről a szállóról egy másik látogató így nyilatkozik:

„A katonai kaszárnyával házasított munkásszállóban semmi – számunkra és a lakók számára – örömteli változást nem érzékelünk. Minden hosszú, nagy és sivár –

⁶¹ Ez nem kifejezetten rossz adat, ha arra gondolunk, hogy a kiemelten jó helyzetben levő Nyugat-Magyarország egyik mintavállalatában, a Rábában, a gyár kimutatásai szerint 1975-ben a teljes munkaerő 24%-a nem végezte el az általános iskolát. GYML XXXV. 415/195/3. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve. Jelentés a munkásművelődés tapasztalatairól, helyzetéről és szerepéről, fejlesztésének feladatairól a Magyar Vagon- és Gépgyárban. Melléklet (MVG összes dolgozójának iskolai végzettség szerinti megoszlása korcsoportonként) 1977. július 6.

⁶² PIL XII.14/8. 120. ó. e. 198. 1986. július.

⁶³ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 12–13. 1986. február.

folyosó, étterem, söntés és a klubnak becézett TV- és kultúrszoba. Külön sorakoznak a vacsoráért a bakák, külön sorban a szállólakók. *Csak nagy különbség van, hogy másfél évre soroztattak-e be, vagy évekre, évtizedekre, Tejútra, Bartókra, Venyigére, Könyvesre, Harmatra...*⁶⁴

Nagy különbségek valóban nem lehettek a felsorolt szállók között, mert a jelek szerint hasonlóan vigasztalan képet nyújtott Kőbányán a Venyige utcai munkásszálló, ami manapság már börtönként üzemel:

„Ezen a szállón, mint azon a bizonyos állatorvosi beteg lovon, megtalálható mindaz a »betegség«, ami fellelhető a munkásszállásokon. Csak felsorolászerűen: óriási fluktuáció, évente háromszor cserélődik ki az emberállomány (ez kb. 600 embert jelent), nagyfokú alkoholizálás (az itt élők 70%-a cigány etnikumú). Évi tíz-húsz öngyilkossági kísérlet, amelyből három-öt sikerrel jár. REF-csek⁶⁵ és szabadultak, vagy olyanok, akik éppen innen vonulnak be a büntetésvégrehajtó intézetbe. Analfabéták és épp, hogy csak írni tudók. Lengyel és jugoszláv vendégmunkások, akikkel a kommunikációs nehézségek miatt semmit sem lehet kezdeni. Mindezekkel a gondokkal, nehézségekkel úgy kell szembenéznie a két népművelőnek, hogy szinte tehetetlenek, hiszen 2400 emberről van szó.”⁶⁶

A Venyige utcai munkásszálló más látogatókban is felébresztette az elhivatott szociográfust vagy a másként gondolkodót:

„Valóságos porszemnek érzi magát az ember erre a szállóra lépve [sic!], hatalmas előterek, étterem, monumentális színházterem, zezzugos folyosórendszerek és benyíló labirintusában. A tágas terek ellenére mégis elhatalmasodik rajtam a klasszikus pszichológiai patkánytesztek nyomasztó érzése: én is egy bezárt patkány vagyok ebben a korszerű, a kényelem minden illúzióját szuggerálni akaró összkomfortos börtönben, aki kétségbeesetten keresi a kiutat a labirintusból, de mindig újabb és újabb falakba ütközik.

Hogyan juthat be a szállólakó a népművelői irodába?

Íme az első fal: hivatalosan és szabály szerint csak külön engedéllyel, mert az egyik félreeső oldalfolyosó benyílójában lévő kétszobás iroda egy folyosón van a lakószobákkal, így elvileg bárki (ha úgy tetszik, idegen is) felszökhet a lakótérbe. Tehát vagy a porta külön engedélyére, vagy előzetes telefonos bejelentkezésre van szükség. Így már érthető, hogy egész ottlétünk alatt egy árva lélek sem nyitott be a közművelődési irodába.

Soha nem éreztem még ennyire relevánsan az elidegenedés David Riesmann [sic!] által megfogalmazott klasszikus axiómáit munkásszállón, mint itt. A személytelen, sivár,

⁶⁴ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 29–30. 1986. október 8. (Kiemelés tőlem – B. E.)

⁶⁵ Azaz a rendőri felügyelet alatt állók.

⁶⁶ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 43–44. 1986. február.

gépiesen merev, teljesen elidegenedett nagyüzemi műsorszervezés folyik itt, közvetlen, személyes emberi kontaktusok nélkül, ahol a népművelőnek jóformán még annyi kapcsolata sincs az emberekkel, mint a szintén futószalagon dolgozó körzeti orvosnak a betegével. Nem bukkantak elő arcok, csak a szürke, egybemosódott tömeg.

Ifjúsági klub klubvezető nélkül: Megtekintve a klubhelyiséget jómagam is inkább legszívesebben kifordultam volna belőle: egyetlen, nyomorult kis szoba, kopár, díszítetlen falakkal, gusztustalan, elkoszolódott, tüdővörös skay [sic!], pályaudvarokon használatos fotelok, üres tv-szekrény, alatta lefűrészelt lakatú ajtó, három magasra húzott teleszkóp asztal, mert a legutóbbi értekezlethez így kellett. Az asztalokon még egy olcsó terítő sincs. Mitől klub ez vajon? Nyilván azért, mert a hivatalos jelentések és pl. eme pályázat számára el kellett nevezni valahogy.

A szálló fotósakkörét az előtérben elhelyezett, beüvegezett faliújságon néhány gyenge minőségű, alulexponált fénykép hirdeti valamiféle koreai tájakat ábrázoló, régi tollrajzok reprodukciójával. Egyszerűen képtelen voltam rájönni, hosszas fej-törés után sem találtam ésszel felfogható okát annak, hogy ez mitől teszi vonzóvá a 70%-ban »cigány etnikumhoz tartozó« (a népművelő kedvenc szavajárása) szálló-lakók számára a fotózást? Az az érzésem, hogy ez is ugyanolyan formálisan működik, mint a többi szálló fotósakkör[e].⁶⁷

Nem véletlenül idéztem ilyen hosszan e beszámolókat, amelyek szemléletes betekintést nyújtanak a kaszárnyaszerű munkásszállások életébe, ahol nemcsak a sivár környezet, a komforthiány és a zsúfoltság, hanem az állandó ellenőrzés is megkeserítette a lakók mindennapjait. A szociográfia ugyanis itt már egyértelműen átcsap rendszerbírálóba. Szigetinél is megjelenik az a kritika, hogy nincsenek lakógyűlések, a szállásbizottság pedig általában csak a fegyelmezővel foglalkozik.⁶⁸ Perspektívaként felmerül a *kulturális szint emelése és a szerves közösségek kialakításának kísérlete*. Itt azonban már nincsenek perspektívák: sem az anyagi oldalon (a munkásszállók körülményeinek javításával), sem pedig politikai vonalon (a rendszer demokratizálásával). Így lesz a munkásszállók kritikájából látélet: egy nem, vagy rosszul működő rendszer kritikája, amelynek hivatalos ideológiája éppúgy megkopott, mint a fotósakkör faliújságja. Hogy ez az érzés a rendszer funkcionáriusai körében sem volt egyedi jelenség, arra nézve érdemes idézni a Könyves Kálmán körúti úgynevezett Könyves Szálló leírását egy másik népművelő tollából:

„A kaszárnyaszerű hangulat ellen mintha itt huszonöt éve legalábbis nem tettek volna semmit, legalábbis semmi nem utal arra, hogy itt népművelő lenne, akinek szívügye valamiféle esztétikus környezetkultúra. Sajnos, a bejárati ajtóra ragasztgatott hirdetemények, plakátok is ugyanezt az áporodott szagot árasztották (TIT

⁶⁷ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 111–114. 1986. április.

⁶⁸ Szigeti 1976: 4.

előadás az ÉSZV biankó plakátjain, több éve porosodó hirdetmények üveglablakkal lezárt faliújságokon, melyeket a kutya sem olvas és cserél, stb.).

Számos jel utalt arra ottlétünkkor, hogy itt nincs igazán élő kapcsolat a szállólakók és a közművelő között, viszont igen élénk adminisztratív munka folyik a népművelői irodában, amolyan tíz-tizenöt évvel ezelőtt[i] stílusban gyártódnak a gondosan kicirkalmazott »Brigádnaplók«, jelentések, kimutatások.”⁶⁹

A népművelőről megtudjuk, hogy

„[...] elképzelései, koncepciója teljesen zavaros, ötletszerűen egymásra hajigált TIT sorozatok, állatkerti látogatás, »világnézeti« gyözködések a nyugatimádattól elvakult fiatalokkal szemben, akiket, hipp-hopp, egy kirendelt TIT előadóval ki lehet ábrándítani a nyugati élet ocsmány, csápos karmaiból. Vajon ebben a végtelenül sivár és kietlen környezetben milyen más mintát, vagy modellt láthat maga előtt a munkásszállási fiatal, akinek szinte bürtönszerűen behatárolt léte nem enged meg mást, mint a filmekben látott szép, színes illúziókat? (Vendég nem jöhet be a társalgóba, szobába, sőt, hajnalonként rendőri razziákat tartanak, hogy a besurranókat elkapják és leleplezzék, viszont a kopár TV-szobában régóta ottfeljtett kongresszusi szövegek porosodnak a falon, hatalmas betűkkel a munka embernemesítő erejéről).”⁷⁰

Ahogy látjuk, itt már egyáltalán nincsenek jóléti perspektívák; ígéretként sem jelenhet meg a nyugati életszínvonalhoz való felzárkózás, a szocialista út pedig „régóta ottfeljtett kongresszusi szöveg”-ként porosodik a munkásmozgalmak mauzóleumában. A jelentések azt mutatják, hogy ezt azok is érezték, akik valamikor hűségesen gyártották a brigádnaplókat, és azok közé tartoztak, akik nem aláadni, hanem működtetni próbálták a rendszert. Úgy tűnik, sokan eljutottak addig a felismerésig, hogy a jóléti diktatúrák lehetőségei kimerültek, a hivatalos ideológia használhatatlan,⁷¹ és senkit, még a rendszer híveit sem lehet vele megszólítani. Az már más kérdés, hogy valódi perspektívát azok sem tudtak felmutatni, akik egyébként egyértelműen bírálták a munkásszállók – és ha a tágabb környezetre gondolunk, akkor az egész rendszer – paternalizmusát:

„A hivatalos vezetéshez tartozó valamely személy jelenlétében – vagy annak közeledésére – a fesztelen, vidám beszélgetés vagy megszűnt, vagy pedig azonnal akadozóvá vált. *A viszonyt a lakók és a népművelők között a szigorú szülő – hűlye gyermek viszonyhoz hasonlítanám a lezajlott beszélgetések alapján. Egyszerűen zavart az a gyámkodó*

⁶⁹ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 93–94. 1985. október.

⁷⁰ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 94–95. 1985. október.

⁷¹ A hivatalos ideológia megkopását az alábbi megjegyzés is jól szemlélteti: „D. I. [a kőbányai Harmat utcai munkásszálló népművelője] jelenleg a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemére jár. (Elsősorban vajon erre van szüksége? Igaz, a főiskolára többszöri kísérletezése ellenére sem vették fel.)” PIL XII.14/8. 120. ö. e. 63–65. 1986. január.

*magatartás és hang, ahogy a népművelők és a gondnoknő a velünk kapcsolatba kerülő lakókkal érintkezett (munkahelyi ártalom?).*⁷²

A beszélgetések során azonban rövid úton fény derült arra, hogy a pályázatban foglaltak nem egészen felelnek meg a valóságnak. Az ifjúsági klubnak nincs vezetője, ezt a tevékenységet most a két népművelő látja el – és bizony, nem is olyan szívesen – következőképpen, nem is annyira működik. Az alkoholelles klub követelményeinek ismérvei meglehetősen zavarosak, sem a klubvezető, sem az épp ott kártyázó tagok nem igazán értik a klub miértjét.

*Megbukott a könyvbarátok köre, a horgász és a nyelvbarátok köre sem működik. A női klubot most szervezik – nem sok sikerrel. Öntevékeny csoportokat pedig – a népművelők szerint – lehetetlen kialakítani.*⁷³ Érdekes pedig, hogy szintén ők beszéltek arról, hogy a cigányprogramoknak milyen nagy a keletje, és a fegyelmi és propaganda ügyekben milyen nagy segítséget nyújt az egyes cigánycsoportokban még fellelhető hierarchikus függés (a vajda tekintélye pl.).⁷⁴

Ez megint csak nem tekinthető egyedi bírálatnak; számtalan esetben találkozunk azzal a kritikával, hogy a népművelők és a szállólakók között nincs produktív kapcsolat – innen is fakadhat az elidegenedettségek gyakori hangsúlyozása a szállólakókkal kapcsolatban, hiszen az ő véleményüket nem ismerjük. A „cigánykérdés”-re mindenesetre több jelentés is kitér, amelyek alapján úgy tűnik, hogy nem a közösségek hiányoztak, inkább arról volt szó, hogy e közösségekkel a munkásszálló vezetése nem akart, vagy nem tudott együttműködni.⁷⁵ Még tanulságosabb az a megállapítás, hogy bizonyos anyagi és kulturális szint alatt öntevékeny csoportokról csak álmodozni lehet; e szintet azonban a jóléti diktatúra kimerülő erőforrásai nem biztosították. Mit árul el ugyanakkor a munkásszállók belső demokráciájáról az alábbi idézet?

„Az ötvenes évek stílusát, hangulatát idéző épületben hallgatjuk, hogyan kell alkalmazni az ÉSZV közművelődési tervkoncepcióját a munkában, milyen szolgáltatásokat kapnak egyformán, központilag a szállók, és mire van (vagy inkább nincs) lehetőség a központosítottság miatt. Végtelen kreatív közművelői hozzáállásra lenne szükség, hogy a béklyókat legalább lazítva valami jó, az emberek, munkások valós érdekeit, szükségleteit szolgáló virscafttá alakuljon a szálló. *A szállóvezető természetes-*

⁷² Kiemelés tőlem – B. E.

⁷³ Kiemelés tőlem – B. E.

⁷⁴ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 56–58. 1986. november 27.

⁷⁵ A Bartók Béla úti munkásszállón például alakult (elsősorban roma fiatalokból) egy beat- és szórakoztató zenei klub, amely azonban összeütkezésbe került más fiatalokkal (a zenekar tagjai ugyanis járhattak az ÉSZV dolgozó szállók bulijaira, míg a többiek nem). A történet vége az lett, hogy a beatklub is feloszlott. PIL XII.14/8. 119. ó. e. 157–158. 1986. május 21.

*nek tartja, hogy a szállóönkormányzat, a szállóbizottsági tagok behúzzák fülüket-farkukat, mivel a földszinten, TV-s szobákban számos előnyt élvezve élhetnek.*⁷⁶

Jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem a társadalmi nemek elemzésére a munkásszállón; így mindössze egyetlen eset ismertetésére szorítkozom. A Fehérvári úti női munkásszálló népművelője úgy áll eléink mint a szakma hőse: tornatermet alakított ki a lakók számára, színházjegyeket és könyvet árusított, megszervezte a kihelyezett általános iskolai tagozatot, és személyes beszélgetésekkel is próbálta tanulásra motiválni a lányokat. A jelentés felsorolja a népművelő érdemeit, majd azért is ajánl neki jutalmat, mert „az a tény, hogy mindezt egy női népművelő harcolta ki, rendkívüli teljesítmény”, bár igaz, azért itt is akadt kifogás, még ha arról nem is a népművelő tehetett:

„[...] a vendégfogadás meglehetősen diszkriminatív módon valósul meg ezen a szállón: a kubai nők⁷⁷ fogadhatnak férfilátogatót a hall elkülönített részén, a magyarok és cigányok nem, ill. csak abban a kivételes esetben, ha az illető férfi férj. Így most már érthető volt számomra az a népes tömeg, mely a szálló előtti utcárészen felgyülemllett, a piszkos földön, a kerítés lábazatán ücsörgött, pléhtányérból levest kanalizva, vagy éppen a kiégett fűvön letelepedve beszélgetett. Íme a »kulturált« vendégfogadás módja.”⁷⁸

Egy másik jelentésből azonban megtudjuk, hogy a kiváló népművelő maga is gondokkal küszködik:

„Zsófi⁷⁹ tíz éve dolgozik az ÉSZV kötelékében – és a szobabérlők házában (egy nyolc négyzetméteres szoba) lakója. Lakáshelyzetének és magánéletének megoldatlansága egyre jobban rányomja bélyegét kedélyére, hangulatára.”⁸⁰

Míg Sulyok Katalin és Ember Mária szociográfiájában úgy jelenik meg a pesti férj, mint a lányok – pontosabban az egyetlen szerencsés lány – megmentője, addig ez a jelentés arról tanúskodik, hogy a női emancipációnak a hivatalos nőpolitika ellenére valójában mennyire megvoltak a maga mentalitásbeli korlátai. A fenti történetben szereplő népművelő az egyike azon keveseknek, akik munkáját és személyiségét pozitívan értékelték az egyébként pozitív beállítottságúnak nem nagyon nevezhető bírálók, mégis felmerül, hogy a jutalom azért is megilleti, mert (1) nő létére ért el kiváló eredményeket; (2) egyébként is ráfér a biztatás, mert tíz év alatt nem tudott összehozni se férjet, se lakást. Ezt az

⁷⁶ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 42. 1985. december, ÉSZV Harmat utcai munkásszálló. (Kiemelés tőlem – B. E.)

⁷⁷ Az ezer lányból százötven volt kubai.

⁷⁸ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 191–192. 1986. július 16.

⁷⁹ Az eredeti keresztnevet megváltoztattam – B. E.

⁸⁰ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 191–192. 1986. július 16.

üzenetet természetesen nem általánosítanám; azonban, ha a történetet összevetjük a tíz évvel korábban megjelent szociográfiáékval, elmondhatjuk, hogy a helyzet (vagy még inkább a nők perspektívája) nem sokat változott.

* * *

A tanulmány elején azt ígértem, hogy a munkásszállók kritikáját beillesztem a rendszer általános kritikájába. A jóléti diktatúrák – annak ellenére, hogy hivatalosan a marxizmus–leninizmus ideológiáját propagálták – valójában a magasabb fogyasztás ígéretével igyekeztek maguknak megnyerni a tömegeket. Ha ez a politika hozott is bizonyos eredményeket: sem az NDK-ban, sem pedig a kádári Magyarországon nem alakult ki a lengyel *Szolidaritáshoz* hasonló munkásmozgalom. Hosszú távon azonban mindez mégis hozzájárult a rendszer bukásához, mert olyan fogyasztói tudatot erősített, amelyet a tervgazdaság keretein belül sehogyan sem lehetett kielégíteni. A magyar példa volt a sikeresebb, ahol a reformközgazdászok a második gazdaság kiterjesztésével kívánták orvosolni a tervgazdaság krónikus áruhiányát. Ezt a politikát végül a kormánynak is el kellett fogadnia, amikor az 1970-es évek végétől egyre kevésbé állt módjában a munkásfizetések központi emelése. A munkavállalók lehetőséget kaptak arra, hogy a második gazdaságból egészítsék ki jövedelmüket, és így – jelentős többletmunka árán – biztosíthatták életszínvonaluk fejlődését.⁸¹ A szocialista ipar termékei azonban nem versenyezhettek a fejlett kapitalista országok által kínált fogyasztási árucikkekkel, a nyugati bevásárlóturizmus pedig rádőbbsentette az embereket arra, hogy a nyugat-európaiak egészen más szinten tudják kielégíteni fogyasztói igényeiket, mint akár a „legvidámabb barakk” állampolgárai Kelet-Európában.

Honecker összehasonlíthatatlanul szigorúbb diktatúrát gyakorolt az NDK-ban, mint Kádár a hetvenes–nyolcvanas évekbeli Magyarországon, és sokkal inkább igyekezett elzárni a Nyugattól (elsősorban természetesen az NSZK-tól) országának lakosait.⁸² Csakhogy a kommunikációs eszközök fejlődésével már a keletnémet pártvezetés sem tudta megvalósítani a hírzárlatot: hiába számított politikai vétségnek a *Westfernsehen* (a nyugatnémet tv-adók nézése), a keletnémet családok túlnyomó többsége a „függöny mögött” a nyugatnémet médiából informálódott. Honecker ráadásul nemcsak a diktatúrát szigorította, hanem gazdasági téren sem tett a kapitalizmusnak engedményeket: az 1970-es években támadás indult a magántulajdonban levő kis- és középüzemek ellen, és többségüket államosították. Az NDK-ban – noha a vezető funkcionáriusok állandó harcot vívtak a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátásáért” – még a jelentések szerint is krónikus áruhiány mutatkozott a legkülönbélebb árucik-

⁸¹ A második gazdaságról lásd Gábor – Galasi 1981.

⁸² Itt nem áll módomban a Honecker-rendszer szakirodalmát bemutatni, ám jó politikai és társadalomtörténeti áttekintést nyújt: Fulbrook 1995. Az NDK felbomlásáról alapos összefoglalót ad: Maier 1997.

kekből (kávé, banán, autóalkatrészek, építőanyag), a gépkocsira való többéves várakozást és a szervizhiányt pedig még a párttagok is gyakran szóvá tették. Az 1980-as években az NDK-ban az általános áruhiánnyal együtt az elégedetlenség is nőtt: az emberek számára világossá vált, hogy a tervezdaság keretein belül nem tudják úgy kielégíteni fogyasztói szükségleteiket, mint az NSZK irigyelt állampolgárai.

Az erőforrások – és a fogyasztásra alapozott legitimáció – tartalékainak kimerülését találóan illusztrálja az alábbi, immár magyarországi idézet:

„Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen. Megszűnt a jogi tanácsadás, nincs klubvezető, eltűnt a rocktörténeti előadássorozat, nem működik a fotóköör. Mi van helyette, majdhogynem semmi. Azaz a központi programok tovább futnak, és van rendszeres videó-vetítés – legalább hetente egyszer, amikor zsúfolásig megtelik a TV-terem, és az alkalmi videós elindítja a legújabb, vagy ősrégi horrorfilmeket. Az emberek kényelmesen elhelyezkednek a különben kényelmesnek nem nevezhető székeken, maguk mellé állítják a sörösüvegeket, és jöhet a »mennyei« élvezet.”⁸³

E helyzethez alkalmazkodtak a kritikus jelentések írói, akik végeredményben lemondtak a közművelődés nemes céljairól, és elfogadták, hogy a szállók többségén a TV és az alkohol kínálja az egyetlen kikapcsolódási lehetőséget. Az élet-színvonal-politika bukása menthetetlenül magában hordozta a legitimációvesztést; a paternalista politika pedig megakadályozta, hogy a dogmatikus vagy ortodox kommunistákkal szemben akár a reformerek hiteles alternatívát kínáljanak a tömegeknek a jóléti diktatúrák helyett. Miközben a munkásszállók anyagi és személyi feltételei nem segítették elő az öntevékeny csoportok kialakulását, maga a rendszer is mindent megtett annak érdekében, hogy ne legyen a társadalomban olyan önszerveződés, amely a hatalom kialakult struktúráit fenyegetheti. Az 1980-as évek közepén ilyen módon már csak a rendszer válságának diagnózisát lehetett megállapítani. Ebbe a körtünetbe illeszkedik bele a munkásszállók *mindennapjaiban jelen levő abnormalitás* etnográfája, amely az idézetekből is szépen kirajzolódik, és az az általános perspektívavesztés, amely nemcsak a „szállón egykedvűen lődörgő”, „más csábítási lehetőség híján iszogató” vagy „párjukkal a TV-szobában társas életet élő” szállólakókat és az elhasználdott népművelőket jellemezte, hanem a jelek szerint a szélesebb társadalmat is.

Miközben Magyarországon a „deviáns jelenségek” megjelenhettek a korlátozott nyilvánosság előtt, addig az NDK-ban olyan erős volt az „ideológiai fegyelem”, hogy a túlbuzgó pártfunkcionáriusok még a szovjet glasznoszttyot is cenzúrázni akarták: 1989-ben a Zeiss üzemi pártbizottsága arról tudósította a körzeti pártvezetést, hogy a szovjet film napján öt mozit mutattak be, de a közönség kifogásolta, hogy ezek „nem jó oldaláról” mutatták be a Szovjetuniót:

⁸³ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 198. 1986. szeptember.

„[E]llenkezőleg, úgy tűnik, mintha az állam nem tudná fenntartani a jogrendet, és a társadalmat megfertőzte az antiszemitizmus és az alkoholizmus. Ezért arra kérjük az illetékes elvtársakat, hogy többet ilyen filmek ne kerüljenek vetítésre.”⁸⁴

Ennek a tükrében is érdemes értékelni a magyar helyzetet, ahol az 1980-as évek közepén nyílt rendszerkritikával találkozunk – méghozzá a rendszer alsó- vagy középszintű funkcionáriusainak tollából. A rendszer nem attól omlott össze, hogy hivatalosan is elismerték: a szocializmusban vannak „deviáns jelenségek”. A legitimitáció végét az jelentette, amikor a mindennapokban is érezhetővé vált, hogy a jóléti diktatúrák nemhogy a nyugati jóléthez nem közelítenek, de még a korábban megszokott életszínvonalat sem tudják a „megszokott módon” (és eszközökkel) fenntartani. Ez a felismerés vezetett el a tanulmányban ábrázolt nagyfokú kiábránduláshoz a rendszert támogató csoportok körében is.

FORRÁSOK

Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár (GYML)

XXXV. 415. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Győr-Sopron Megyei Bizottsága iratai. Az MSZMP Magyar Vagon- és Gépgyár Bizottság iratai.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

XII.14/8. 114–120. ó. e. A Szakszervezetek Budapesti Tanácsa Kulturális, Agitációs és Propaganda Osztályának iratai. A munkásszállások közművelődési tevékenysége.

Thüringisches Staatsarchiv, Rudolstadt (ThStA)

95.1.1. Bezirksparteearchiv der SED Gera.

Unternehmensarchiv der Carl Zeiss Jena GmbH, Jena (UACZ)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest.

Bouvier, Beatrix 2002: *Die DDR- ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der ära Honecker*. Bonn.

Ferge Zsuzsa 2010: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest.

Földes György 1989: *Hatalom és mozgalom 1956–1989. Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon*. Budapest.

Fulbrook, Mary 1995: *Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949–1989*. New York.

⁸⁴ UACZ VA Nr. 4447. Information über die Bearbeitung der Eingabe der Gewerkschaftsgruppe „Dr. Richard Sorge“ aus dem Betrieb Entwicklung wissenschaftlich-technischer Ausrüstungen, 05.01.1989.

- Gábor R. István – Galasi Péter 1981: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest.
- Haupt, Heinz-Gerhard – Requate, Jörg (Hrsg.) 2004: *Aufbruch in die Zukunft. Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel: DDR, ČSSR und Bundesrepublik Deutschland im Vergleich*. Weilerswist.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest.
- Hübner, Peter 1995: *Konsens, Konflikt und Kompromiß. Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970*. Berlin.
- Keren, Michael 1978: The Rise and Fall of the New Economic System. In: H. Legters, Lyman (ed.): *The German Democratic Republic. A Developed Socialist Society*. Boulder, 61–84.
- Kohut Tamás 2008: „Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van”. Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. *Korall* (9.) 32. 60–77.
- Kolosi Tamás 1987: *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley – London.
- Láng Katalin – Nyilas György 1987: Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. Budapest, 33–100.
- Maier, Charles S. 1997: *Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany*. Princeton.
- Mátyus Aliz 1977: „Végtelen óta folynak a percek...” Lányok a munkásszálláson. *Valóság* (20.) 8. 77–87.
- Merkel, Ina (Hrsg.) 2000: *„Wir sind doch nicht die Meckerecke der Nation“. Briefe an das Fernsehen der DDR*. Berlin.
- Nemitz, Eberhard 1988: *Junge Produktionsarbeiter und Lehrlinge in der DDR. Eine empirische Untersuchung über Jugendliche in volkseigenen Betrieben des Bauwesens*. Koblenz.
- Pető Andrea 1992: *A munkások életkörülményei Magyarországon az 1950-es években*. Kézirat. (Doktori disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest.
- Róbert Péter 1985: *Státusz-mobilitás a magyar társadalomban*. Budapest.
- Steiner, André 2004: *Von Plan zu Plan. eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. München.
- Sulyok Katalin – Ember Mária 1976: Messzi lát a falu szeme. Szociográfiai riport vidékről feljött, munkásszállón élő textilgyári munkásnőkről. *Forrás* (8.) 9. 34–41.
- Szigeti Péter 1976: *Építőipari munkásszállások lakóinak életkörülményei. Két építőipari munkásszállás szociológiai vizsgálata*. Budapest.
- Utasi Ágnes 1984: *Fogyasztói magatartástípusok, mint az életstílusok egyik vetülete*. Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Veres Sándor 1980: *A munkásszállók társadalmi*. In: V. Sütő Anna – Deák Sándorné – Szabó Ferenc (szerk.): *Szállás, otthon. A tanácsi vállalatok munkásszállásainak helyzete. A közművelődési tevékenység feltételei, gyakorlata a munkásszállókon*. Budapest, 1–26.

Alabán Péter

„Siktából” az utcára

Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain

Miközben a tanulmány címében szereplő, még a bányászat és a kohászat virágzásának idejéből származó sikta (sichta, sicht) német kifejezés eredeti jelentése (műszak, munkaszakasz, váltás) ma már szinte teljesen ismeretlen, azzal együtt a munka egykor kulturális hagyományokat teremtő világa is fokozatosan idegenné vált, az egykor erősen differenciált ipari munkásság rétegei pedig lényegében eltűntek. Míg 1945 után, az új irányelveket követő gazdasági stratégiáknak a hazai társadalomszerkezetre gyakorolt hatásai a – magyar társadalom döntő többségét képező – gazdálkodó parasztság történetében megtörték a kontinuitást, és hozzájárultak a paraszti lét leértékelődéséhez, hasonló törés figyelhető meg a munkásság esetében a rendszerváltozást követően. A nehézipari központok leépülésével párhuzamosan az ipari munkásság esetében már korábban – burkolt módon – is észlelhető problémák kerültek felszínre. A kísérő jelenségek közel hét évtized elmúltával kísértetiesen azonosak és együttesen figyelhetők meg a szocialista időszakban még népes társadalmi csoportokban. A negatív demográfiai tényezőkön túl, amíg az 1950-es években a régi paraszti társadalom utolsó tagjait láthattuk, ma a kiháló „munkásdinasztiák” leszármazottaival találkozhatunk. Akkor a jövő nélküli, presztízsét elvesztő paraszti léttel szembesülhettek a kortársak, ma a magyar mezőgazdaság és ipar területén a fokozódó bizonytalansággal. Míg néhány évtizeddel ezelőtt a mezőgazdasági szektorból való kiáramlás („menekülés”) volt érzékelhető, ma a – szakképzés hiányosságai mellett, az 1990-es évektől egyre inkább erősödő továbbtanulási szándékkal jellemezhető – kétkezi munka elvetése, lebecsülése figyelhető meg. Utóbbi mögött – részben a piacvesztéssel összefüggően – a nehézipari ágazatok leépítése áll, amely az elmúlt húsz év alatt az oktatási rendszer hibáit is felszínre hozta: a szakmunkások hiánya évek óta érzékelhető Magyarországon, amire a munkaadók saját képzésekkel, akár képzőközpontok alapításával igyekeznek megoldást találni – több-kevesebb sikerrel.

AZ ÓZDI GYÁRAT ÖVEZŐ IPARI TÁJÖVEK A 20. SZÁZADBAN

A fenti folyamatok regionális és lokális szinten különösen nagy hatást gyakoroltak azokra a térségekre, amelyek egy-egy nemzetgazdasági ágazat kiemelkedő gócpontjait képezték. Az észak-borsodi iparvidék arculatváltásának domináns vonása a hagyományos helyi társadalmú történeti tájra ráépülő ipari vertikum volt, amely kihatott annak olykor nagy távolságokat is magában foglaló vonzáskörzetére,

s lakóira. Az 1840-es évek második felétől az ózdi vasgyár építésével, majd a modern ipartelepek fokozatos feltűnésével a fejlődés menetét újabb és újabb kiszolgáló és ellátó létesítmények jelezték. Az 1852-ben fúziókkal megalakult Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület és az 1868-ban létrejött Salgó-Tarjáni Vasfinomító Társulat 1881-ben egyesült Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. néven. Az üzem számára a környező szénbányák olcsó nyersanyagot, a környező települések kis- és középparaszti népessége pedig olcsó munkaerőt biztosított. Az infrastrukturális beruházásokkal járó fejlődés sajátos menete kronológiai sorrendben alakított ki ipari tájöveket a centrum, vagyis a nagyüzem (gyár) vasolvasztói köré, átszabva ezzel a „Rima birodalmának” arculatát. A vállalat üzemi decentralizációját az üzemek elhelyezése jelzi: Ózdra az acélgéártást, Borsodnádásra a lemezhengerlést, Salgótarjánba pedig a készárugéártást telepítették.

Az Ózdon gimnáziumot szervező geográfus, Peja Győző (1907–1983) egyik, az 1950-es évek közepén megjelent írása¹ egy „kristályosodási pont” köré vonható, különböző periódusokra tagolható koncentrikus köröket vázol fel, amelyeket az alábbiak szerint rendszerezhetünk (1. kép). Az „egy gyár–egy város”, mint gazdasági és társadalmi képződmény központi szerepkörét Ózd és a gyár hosszú ideig betöltötte, kistérségi szinten ennek elvesztése 1989 után nagy területi kihatással járt. Elég megvizsgálni a tájövek kialakulását, amely – nem véletlenül az iparosítás időszakában, 1949-ben – várost hozott létre a korábbi faluból. Az ipari létesítményeket körülhatároló 2. zóna a II. világháború végéig létrejött településrészt határolta, majd ezt követi a 3. öv (szocialista tájöv), amely az új, kommunista típusú iparfejlesztés következtében továbbfejlesztett vasgyári létesítményeken túl már a városi rangra emelkedett Ózdohoz – még községi időszakában, 1940. január 1-jén – csatolt Sajóvárkony és Bolyok községeket is magában foglalta. Az összevonást indokolta, hogy az említett, azt megelőzően önálló települések lakosságának többsége ekkor már gyári, kohászati dolgozó volt.

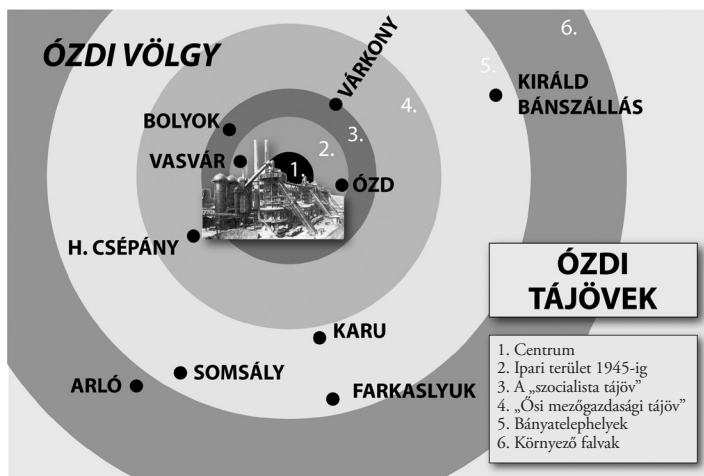
A gyors ütemben fejlődő város „beolvasztó ereje” a 4. ciklusban érte el az úgynevezett ősi mezőgazdasági tájövhöz sorolt Hódoscsépányt, ahol a meghatározásból adódóan az ipari munkavállalás mellett megmaradt a tradicionálisan agrárjellegű földművelés–erdőgazdálkodás–állattenyésztés hármassága is. Szabó Zoltán (1912–1984) szociográfus ennél a – bányák és ipartelep közelében lévő – falutípusnál hívja fel a figyelmet az átalakuló (de nem felbomló!) szegényparasztság életforma-változásaira:

„Itt a parasztfurma helyébe [...] lassan a munkás életformája lép. [...] Ez az átalakulás különösen a többi vidékhez viszonyítva egészségesebb, noha széles rétegek számára a bányamunka ma se több, mint bármilyen más időszaki bér munka. E típus a három bányavidéken (Salgótarjáni medence, Ózd–borsodnádasi medence, Sajóvölgy) található meg és mind a három bányavidéken külön, sajátos jellemzői vannak.”²

¹ Peja 1955.

² Szabó 1938: 45–46.

*Az ózdi vasgyárat övező ipari tájövök
(Peja Győző nyomán). Grafika: Dolezsár Zoltán.*

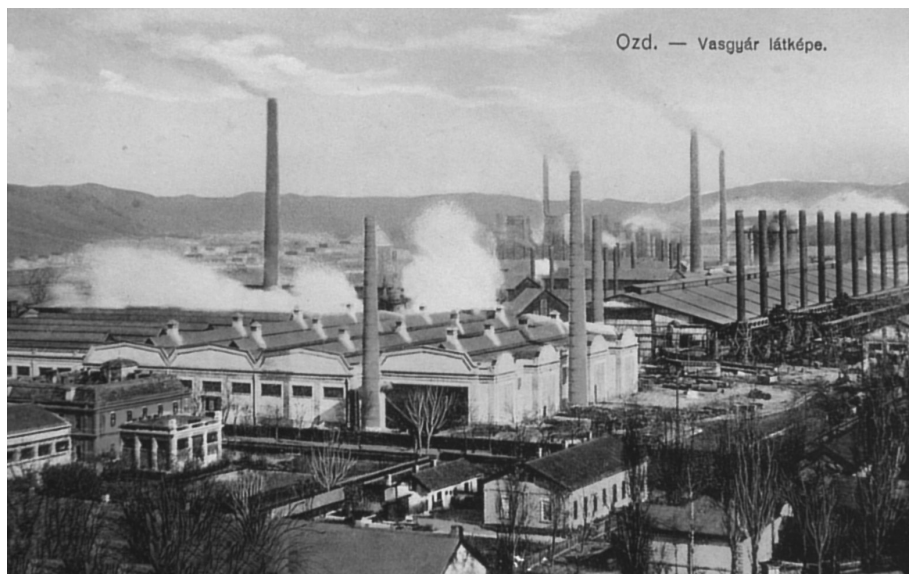
Hódoscsépanyt végül csak később, 1979. január 1-jén vonták össze Ózddal. Ezt a zónát már csak a várostól délre fekvő, beszállítást végző szénbányatelephelyek (5. tájöv: Somsály, Bánszállás, illetve az 1999-től önálló Farkaslyuk és a távolabbi Királd), valamint a bányákon kívül eső munkástartalékok gyűjtőterülete (6. tájöv: környező falvak paraszti népességgel) követi; további – főként bejáró vagy ingázó – munkaerőt adva a gyárnak. Az utolsó tájöv kapcsán kiemelendő, hogy a 20. század első felében csak két olyan község volt (Kissikátor és Domaháza), amely a telephelytől 10 km-nél továbbra esett, miközben az 5 km sugarú körön belül elhelyezkedő települések igen hamar a gyárak, illetve a bányák fő munkaerőbázisává váltak. 1900-ban a munkások 39,8%-a, 1910-ben pedig már 42%-a innen került ki, de az ipari munkavállalás – a rossz közlekedési viszonyok ellenére – már a távolabbi falvak népességénél is lassú bővülést mutatott; 1919-ben a keresők közel fele bányász vagy ipari munkás volt.³

A gyári munkavállalás fokozatos térhódításával megváltozott a térség foglalkoztatási szerkezete. Kezdetét vette a társadalmi átrétegződés folyamata, amely egyes falvakban (például Arlón) nagyon rövid időn belül végbement, s a korábbi agrárnépesség leszármazottaiból műszakokban dolgozó, bérből élő munkásokat teremtett. Az ózdi járásban, a 19–20. század fordulóját követő egy évtized alatt a mezőgazdasági népesség aránya 44,5%-ról 34,4%-ra csökkent, míg a bányászatban foglalkoztatottaké 15,1%-ról 18,6%-ra, az iparban dolgozóké 28,4%-ról 31,2%-ra növekedett. 1910-ben az ózdi vasgyár és a borsodnádasi

³ Lehoczky 1975: 60.

2. kép

A vasgyár látképe. Ózd, 1925. (Képeslap, magántulajdon.)

lemezgyár a teljes lakosság több mint 10%-ának, közel 3700 főnek biztosított munkát és megélhetést.⁴ 1930-ban a járás immár 25 települést foglalt magában 40 ezer főt meghaladó népességszámmal. A keresők és eltartottak kategóriáit vizsgálva, bár az ipari népesség aránya meghaladta az országos átlagot, még döntően kisipari dolgozókról volt szó: a népszámlálás idején a keresők nagy fölénnyel 35,18%-ot, az eltartotaknál 38,93%-ot tettek ki. A bányászat–kohászat szektorban 15,70%, illetve 23,29%, míg a mezőgazdaság esetében 30,52%, illetve 22,77%-os aránypárok figyelhetők meg a keresők–eltartottak viszonylatában.⁵ Az ipari üzemek közel 7000 ember és családja megélhetését biztosították.

1949-ben a közigazgatásban történt változások nyomán az ózdi járás községeinek száma 22-re, lakóinak száma pedig 29 248 főre módosult. A foglalkoztatás statisztikai adatai ugyanakkor a két világháború között kezdődő tendenciák további erősödését jelzik. A kereső és az eltartott népesség egészét nézve további visszaesés mutatkozott az agráriumban (20,6%), miközben a bányászat–ipar ágazatban 58,5%-os népességkoncentráció állapítható meg.⁶ 1950-ben a megyerendezés során létrejött Borsod-Abaúj-Zemplén megye, amely területének kialakítása a korábbi Borsod, Gömör, Abaúj és Zemplén megyék egyesítésével és a határok néhány község átcsatolását jelentő kismértékű

⁴ Tengely 2001: 2.

⁵ Saját számítás. Népszámlálás 1934: 73.

⁶ Saját számítás. Népszámlálás 1950: 276–277.

kiigazításával történt. A tanácsrendszer bevezetésével a megyét 14 járásra osztották, köztük az ózdi továbbra is 22 településsel bírt.

A mezőgazdasági szféra mélypontja 1960-ban következett be, amikor az itt élő kereső lakosság foglalkozási főcsoportjain belül mindössze 11,6%-ot képviselt, szemben az ipari–építőipari népesség 65,6%-ával. A többi „népgazdasági” ágazat lényegében elhanyagolhatónak mondható (közlekedési szektor: 2,4%, kereskedelem: 2,1%).⁷ A népességszám az 1980. évi népszámlálás idején tetőzött, s járási szinten meghaladta az 50 ezer főt. Keresőit és eltartottait együttesen nézve 68,12%-uk ipari–építőipari munkából élt, míg a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén 12,24%-uk, a szállítás és hírközlés részen 5,81%-uk, a kereskedelemben pedig alig 4%-uk tevékenykedett.⁸

Az ipari központ Ózd 1950-ben járási tanácsú város, 1954-ben járási jogú város lett. Szerepe 1979-től tovább növekedett újabb öt környező község (Center, Hódoscsépány, Susa, Szentsimon, Uraj) hozzácsatolásával. A járási rendszer megszüntetését (1984) követően a város hatásköre kiszélesedett, a rendszerváltozás idején pedig Ózdhoz – mint városkörnyékhez – már összesen 26 község tartozott. A város 1981-ben érte el népesedési rekordját 46 636 fővel, ezután, de különösen a rendszerváltozást követően, ugrásszerű visszaesés volt tapasztalható. A későbbiekben kialakított statisztikai kistérségek területileg nem a korábbi járásokat fedték le, azonban egyes település csoportok esetében végezhetünk összehasonlító elemzéseket.⁹

A szocialista elveken nyugvó iparpolitika, azon belül leginkább a területi szervezés hiányosságai már az 1950-ben induló első öt éves terv során megmutatkoztak, részben a nehézipar egyoldalú fejlesztésével (és az ezzel járó ingázás jelentőssé válásával), részben – kellő nagyságú könnyűipari bázis hiánya, illetve a mezőgazdasági tevékenységek visszaszorulása okán – a nagyarányú női munkanélküliséggel. Utóbbin enyhített, hogy 1961 elején a Debreceni Ruhagyár Ózdon létesített részleget,¹⁰ és a Budapesti Fehérnemű Ktsz hangonyi üzemével hamarosan kiemelkedő tényezővé váltak a nők foglalkoztatásában; előbbi jogi létszáma 1970-ben már 1400 fő körül mozgott. Nem mellékes, hogy a tömeges munkaerőigény a mára szinte teljesen lesüllyedt alacsony végzettségűek számára is munkalehetőséget biztosított csekély bérezéssel (1. táblázat). Eközben elindult a második öt éves terv (1961–1965), amely a vaskohászat és a fémfeldolgozó ipar további fejlesztését célként kitűzve az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) rekonstrukcióját is prioritásként kezelte, de a borsodi vegyipart és építőipart sem hagyta figyelmen kívül.

⁷ Saját számítás. Népszámlálás 1961: 158.

⁸ Saját számítás. Népszámlálás 1981: 734.

⁹ 2011 augusztusában a kormány által közreadott önkormányzati reformtervezet a járások visszaállítását irányozta elő, s a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium elképzelése szerint 2013-tól vidéken mintegy 170 járás létrehozása várható, köztük az ózdi is.

¹⁰ Az Országgyűlés 27. ülése 1962. évi február 16-án. Országgyűlési Napló 1962: 1716.

1. táblázat
A foglalkoztatottak száma, megoszlása és keresete az ÓKÜ-ben (1950–1965)

Év	Összes (fő)	Összesből			Munkásból		Munkások havi átlagkeresete (Ft)
		Nő (fő)	Ipari tanuló (fő)	Munkás (fő)	Nő (fő)	Szaktanulmányos (fő)	
1950	10 705	n. a.	471	8 183	n. a.	n. a.	733
1953	13 499	2 314	337	10 767	n. a.	n. a.	1 154
1956	13 132	1 946	n. a.	10 811	n. a.	n. a.	1 439
1958	13 183	1 772	87	10 070	1 067	3 798	1 641
1960	13 408	1 872	78	11 189	1 005	3 780	1 706
1965	13 650	1 818	103	11 190	932	4 015	1 859

(Forrás: Vass 1966: 29.)

A vasgyár körüli ipari tájövek lakosságának átrétegződése 1945 után felgyorsult. Korábban generációkon keresztül „öröklődő” hivatású bányász- vagy munkásdinasztiák csak a középkori bányakörzetekben, vagy a más területről betelepített szaktanulmányosok lakóhelyén léteztek. A rekrutációra utal viszont, hogy 1955-ben már 6200 fő, vagyis a munkások 45%-a a 6. tájövbe sorolt, az iparvidék falvait alkotó zónából került ki.¹¹ Az ÓKÜ dolgozóinak létszáma az 1970-es évek közepén elérte a 13 750 főt, harmaduk 55 községből bejáró munkás volt az alábbi – szakmai felkészültség szerinti – munkaköri megoszlásban: ők alkották a szaktanulmányosok 33,2%-át, a betanított munkások 45,6%-át, illetve a segédmunkások 30,2%-át.¹² A bejárás olykor kellemetlen vagy kedvezőtlen körülményeit ellensúlyozta a kedvezőnek mondható kereseti lehetőség, a rövid betanulási idő, s az alacsony szakképzettségi igény. A járásba tartozók közül közel 1100 fő az általános iskolát sem végezte el, s nem egy akadt, aki írni és olvasni sem tudott.¹³ Kiemelendő továbbá, hogy 1975-ben a bejárók legnagyobb csoportja (46,1%)¹⁴ – az országos és megyei átlagot meghaladva – 50 év fölötti dolgozó volt, akik számára a piacgazdaság megváltozott feltételei között ma a legnehezebb a munkahelyváltás és -keresés. A fenti, tömeges munkaerőt felszívó tényezők eltűnése az 1990-es évektől kezdődően fontos szerepet játszott a válságrégió hirtelen történő kiszélesedésében.

A rendszerváltozással bekövetkező gazdasági és politikai átalakulás ellehetlenítette az 1989 előtti nemzetgazdasági folyamatokat, a volt szocialista gazdasági együttműködési rendszer pedig szétesett. A kohászati és vegyipari anyaggyártáshoz szükséges energia- és nyersanyagszállítások zömét a nyugati értékesítési piacok telítődésén túl a pénzügyi nehézségekkel küzdő magyar mezőgazdaság

¹¹ Kóródi 1959: 245.

¹² Kovács 1976: 4.

¹³ Vodila 1976: 81.

¹⁴ Kovács 1976: 5.

exportja már nem volt képes tovább biztosítani. Az alacsony árak, a piacvesztés, az eladhatóság kérdése, a gazdaságtalan termelés, valamint az e válságjelek által sürgőssé váló szerkezetátalakítás csak tovább súlyosbította a helyzetet. A veszteségek megfékezése érdekében a kivitel támogatásának megszüntetése, valamint a termelési – ezzel együtt pedig a foglalkoztatási – szerkezet átalakítása került előtérbe. 1991. május 20-ával aztán Ózdon megszűnt a nyersvasgyártás,¹⁵ miközben országosan kezdetét vették a privatizációs, illetve csőd- és felszámolási eljárások.

RENDSZERVÁLTOZÁS ÉS A VÁLSÁGRÉGIÓ KIALAKULÁSA

A mára újfent kicserélődött, megváltozott társadalmi összetételű és igényű helyi lakónépesség számára sokszor szinte érthetetlen, mit jelentett az egykor biztos egzisztenciához szokott embereknek a munka és a gyár(ak) elvesztése. Társadalomtörténeti szempontból ehhez kapcsolódó kérdés, milyen következményekkel járt az ismételt átrétegződést eredményező nagyüzemi munkásság felszámolódása, és milyen társadalmi és kulturális veszteséget jelentett ez a térségnek?

Demográfiai szempontból a negatív előjelek valójában már a század utolsó évtizedét megelőzően megjelentek. Ózd az 1970-es évtizedig – ipari központként – még erős vonzáscentrum volt. A népmozgalmi adatokból látható, hogy a természetes szaporulat (3639 fő) 1970 és 1979 között még bőven fedezte az elvándorlók számát (955 fő), az 1980-as évtized ellenben már veszteséget mutatott. A természetes szaporodás 1980 és 1989 között 1067 fő volt, miközben a csökkenő beköltözések mellett jelentősen megnőtt az elvándorlók száma (5878 fő).¹⁶ Ez a folyamat az 1990-es években folytatódott, igaz, kisebb mértékben, s leginkább az értelmiségi csoportokra volt jellemző. 1990 és 2001 között Észak-Magyarországon a nagyobb városokat magukba foglaló kistérségek demográfiai mutatói mindvégig negatívak maradtak;¹⁷ Ózd is csökkenő lélekszámú várossá vált. E perióduson belül a természetes fogyás, illetve a folytatódó elvándorlási hullámból adódó népességvesztés összesen 3156 főt jelentett, ami az 1990. év lakónépességének 7,2%-a. Az elvándorlási mutatók pedig különösen abban a tekintetben aggasztóak, hogy 1000 lakosra vetítve kétszer annyian hagyták el Ózdot, mint Borsod-Abaúj-Zemplén megye többi városát. A lakónépesség száma egy évtized alatt (1990 és 2000 között), Farkaslyuk leválását is beleértve, közel 12%-kal, majd a rendszerváltozást követő második évtizedben további 10%-ot meghaladó mértékben csökkent. A 2011. január 1-jei adatok szerint Ózdon mindösszesen 34 395 fő élt; ami igen jelentős, mintegy 21%-os visszaesést jelent a nehézzipar leépülésével járó rendszerváltozás utáni években.¹⁸

¹⁵ Vass 2003: 100, 104.

¹⁶ Népszámlálás 2002: 110–111.

¹⁷ Népszámlálás 2002: 110–111; Városfejlesztési stratégia 2003: 8.

¹⁸ Helységnevtár, 2011.

Az egyéb – Ózdon is megfigyelhető – demográfiai tényezők közül az országosan jellemző elöregedés, s a roma lakosság számának regionális szinten meghatározó növekedése említendő. A 2001. évi népszámlálás 75 720 főben határozta meg az ózdi kistérség településeinek élők számát. A főbb korcsoportok megoszlását nézve a legnépesebbnek ugyan a 15–39 év közé esők bizonyultak (31,9%), azonban a 40–59 év közötti (26,3%), illetve a 60 év fölötti korosztály (21,4%) aránya ebben a kistérségben is magasnak nevezhető. A munkaképes korúnak tekintett, gazdaságilag aktív vagy inaktív, 15–64 év közötti csoport 64,1%-os részaránya ugyanakkor kellően felhívja a figyelmet az 1990 utáni magas munkanélküliség okozta válsághelyzetre.¹⁹ Figyelemre méltó az is, hogy a felmérések és becslések alapján, zömmel az utóbbi kategóriába tartozó roma etnikum nagysága két évtized (1970–1990) alatt 50%-ot meghaladó mértékben emelkedett. Ózdon 1989-ben még az élve születettek (585 fő) 40%-a, Borsodnádason (69 fő) 35%-a tartozott ezen etnikai kisebbséghez, tíz évvel később viszont az előbbi település esetében az – amúgy folyamatosan csökkenő – élve születettek (487 fő) 56%-a, utóbbinál (32 fő) 53%-a volt roma származású újszülött.²⁰ A valós állapotokhoz feltételezhetően közelebb álló adatoknak, olykor jelentős eltéréseket mutatva ellentmond a 2001. évi népszámlálás, amely összeírásánál az etnikai hovatartozás felméréseinek módja már az alapján történt, hogy a megkérdezett annak vallotta-e magát. A népszámlálás idején az összesített hivatalos adatok szerint az ózdi kistérség 29 településén 8,9%-os volt a cigányság aránya; közülük kiemelkedik Arló 29,5%-kal, Sajónémeti 28,0%-kal, Domaháza 21,7%-kal, vagy Farkaslyuk 21,5%-kal. Ózdon az arányuk ekkor 6,6%-os, Borsodnádason 7,3%-os volt.²¹

2. táblázat

Népmozgalmi adatok az ózdi kistérségben (1970–2001)

A lakó- népesség számának változása	1970–1979		1980–1989		1990–2001	
	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbség	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbség	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbség
(fő)	+ 5 596	- 4 617	+ 562	- 8 886	- 1 209	- 2 493
(%)	+ 1,12		- 9,49		- 4,66	
			- 12,73			

(Saját szerkesztés. Forrás: Népszámlálás 2001: 4.1.2 Népszaporodás, 1970–2001. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_2_0.html – Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

¹⁹ Népszámlálás 2001: 4.1.4.1. A népesség korcsoport szerint.

http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_4_1.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

²⁰ Bacskai 2000: 25.

²¹ NORDA 2001.

Az 1980-as évekbeli negatív népesedési mutatókon a rendszerváltozás tovább rontott, miközben a gazdasági szerkezetváltás közepette a népesedési célú szociális intézkedések háttérbe szorultak. Kritikusnak mondható a kistérségből, így többnyire a megszűnt ipari szektorból elvándoroltak száma is, hiszen 30 év alatt csaknem 16 ezren hagyták el korábbi lakóhelyüket, így 1970 és 2001 között a lakónépesség számának (86 767, illetve 75 720 fő) kedvezőtlen alakulásáért elsődlegesen már nem a természetes fogyás a felelős (2. táblázat). A legfőbb okok között a ma is jellemző nagyarányú munkanélküliség és az alacsony életszínvonal nevezhető meg. Statisztikailag 1993 számított mélypontnak, amikor a regisztrált munkanélküliek száma megközelítette az ózdi gyár korábbi teljes dolgozói létszámát, s túllépte a 12 ezer főt.²² Az utolsóként alkalmazottak között nem egy olyan is volt, aki még részt vett egyes ipari létesítmények építésében, majd végső feladatként azok bontásában. Az utolsó műszak (sikta) után ők is utcára kerültek.

Mi történt azóta a korábbi gyári dolgozókkal? Hova tűnt az ipari munkásság zöme? A kérdések a többgenerációs problémakör részei, érintik a helyben maradás kényszerét, a kényszermegoldások keresését, illetve a fiatalabb korosztályok kitörési stratégiáit. A korábbi kohászati, bányászati tevékenység megszűnésével különösen a 40 év fölötti korosztály újbóli elhelyezkedése volt és maradt nehéz, körükben jóval a megyei szint alatt maradt a foglalkoztatottsági arány. A korcsoportonként – három időpontban (1995, 2000, 2005) – vizsgált adatokból kiderül, hogy a regisztrált munkanélküliek körében a 20–34, illetve a 35–49 év közöttiek voltak többségben. 1995 januárjában az előbbieik aránya 49,24%-ot, az utóbbiaké 34,5%-ot tett ki, s ez az állapot tartósnak bizonyult. Az elbocsátott, de lakóhelyén maradt ipari munkaerő egy része tehát – olykor hosszú időre – kikerült a munkaerőpiacon aktívan foglalkoztatottak köréből. Erre utal, hogy 2000-ben és 2005-ben a 49 év fölöttiek aránya már megközelítette a 15%-ot, vagyis tíz év alatt csaknem 10%-kal nőtt.²³

Az ezredfordulót követően készült tanulmányok, helyzetfeltárások és stratégiák ugyanakkor olyan átstrukturálódást érzékeltetnek, amely az úgynevezett harmadik, a szolgáltató szektor irányába való eltolódást helyezi a középpontba. Így, miközben a mezőgazdaságban és az iparban való foglalkoztatottság jelentős mértékben csökkent (1990–2001), a kiútkeresés lehetőségei többeket az új, tartósan munkahelynövelő és termelő beruházások helyett, példának okáért pont a folyamatosan visszaeső fogyasztásra és keresletre épülő kereskedelmi szféra, illetve egyéb kényszervállalkozások irányába tereltek. Az eltérő gazdasági státusúak körében, a budapesti Jelenkutatások Alapítvány és a Debreceni Egyetem 2006–2007. évi, Borsodnádason végzett szociológiai felmérései az elköltözötteknél az aktívan dolgozókat találták többségben (77%), s csupán kis hányadban (4,8%) az álláskeresőket.²⁴ A magasabb iskolai végzettségű, diplomás értelmiségiek elvesztése mellett tehát a szakképzett

²² Alabán 2007: 30.

²³ B.-A.-Z. MMK, Ózd

²⁴ Dénes 2008: 27.

munkásréteg fokozatos eltűnése jellemzi a környék többi települését is. Sok család a főváros vagy a nyugati országrészek felé vette az irányt. Mindez annak következménye is, hogy a megszűnt gyárak és bányák helyén hasonló nagyságú üzemek nem jöttek létre, illetve már az utódvállalatok egy része is bezárt (például: 1994-ben a PEKO Acélipari Művek, 2005-ben a Finomhengermű Munkás Kft., 2009-ben az Ózdi Profil Kft.), az újonnan alapított, kevés főt foglalkoztatni képes egyéni vállalkozások nagy része pedig életképtelen vagy veszteséges. Ezzel párhuzamosan azok körében, akik helyben tudtak vagy akartak maradni, új formát öltött az ingázás: a más településre eljárók száma az ezredfordulón 5558 fő volt, ami 30,1%-os arányt mutatott 2001-ben. A becslések szerint az időszakosan hazajáró, részben külföldön dolgozó szakképzett munkásréteg (kőművesek, hegesztők stb.) száma is jelentős.

A tevékenységszerkezetet nézve a fordított rekrutáció, vagyis az iparból az agráriumba való visszatérés már nem működött, sőt, a gazdasági változások folytán a mezőgazdaságban dolgozók aránya – kistérségi és városi szinten – mutatkozott a legkisebbnek (1,9%, illetve 0,8%). Az ipar–építőipar visszaszorult a második helyre (44,1–44,1%), míg a vezető helyet a szolgáltató szektor vette át (54%, illetve 55,1%).²⁵ Az ingázók körében – érthető módon – a második csoportba tartozók, vagyis az ipari (szak)munkások száma a legmagasabb. Az egyre jobban szélesedő szürke és fekete gazdaság, továbbá az igen magas számú nyugdíjazások további nagy létszámú tömeget (az utóbbi körülbelül 14 000 főt) vontak ki a munkaerőpiacról. A más régiókat meghaladó mértékben előforduló rokkantnyugdíjazások és tömeges leszázalékolások egyfajta menekülési útvonalat jelentettek a munkanélküliség elől.²⁶ Az 1980 és 1996 közötti időszakban végbement változások során az iparban hozzávetőlegesen 24%-kal csökkent a foglalkoztatottak száma, de radikális csökkenés figyelhető meg az építőipar területén is.

Az ózdi kohászat sorsával párhuzamosan alakult a helyben és a környéken folyó bányászat sorsa is. A szocialista érában állami tulajdonba vett bányák közül a Sajóvárkonyhoz tartozó bányászati bányatelep már 1957-ben, a somsályi üzem 1972-ben állt le, majd 1990-ben Farkaslyuk, 2000-ben Királd következett, végül az 1780-as években kezdődő borsodi kőszénbányászat utolsó állomását a Lyukóbányán 2004 októberében felhozott utolsó csille szén jelentette. Az elmúlt évtizedek alatt szinte teljesen eltűnt szakma még élő képviselői meglehetősen ellentmondásosan fogadták, amikor 2011 novemberében, a 1,5 milliárd Ft-os alapítókéval bejegyzett Ózdi Szénbányák Zrt., a farkaslyuki Gyürky Gyula-tárhoz újraindításával a mélyművelésű szénbányászat ismételt megindítását, és több mint ezer új munkahely létesítését ígérte. A nehézipar sorsa ellenben végleg megpecsételődni látszik.

²⁵ Saját számítás. Népszámlálás 2002: 367.

²⁶ Szalai 1997: 5.

Hasonló leépülés volt tapasztalható más szférákban, így a könnyűipar területén is, amelynek jelentősége szintén a tömeges foglalkoztatásban állt. Az előzőekben példaként említett helyi ruhagyár kapcsán 1990 áprilisában a Magyar Távirati Iroda (MTI) már tiltakozó munkásgyűlésről tudósított, amely mögött a 128 millió Ft-os vállalati veszteségeinek enyhítésére törekvő Debreceni Ruhagyár ózdi üzemével kapcsolatos értékesítési tervei álltak.²⁷ A hónap végén a varrónőket már kényszerszabadságra küldték, ezt követően pedig megkezdődött a fázisszerű végjáték. Női dolgozói leginkább kisebb varrodákban helyezkedtek el (például Hangonyban vagy az ózdi Editex Ruhaipari Kft.-ben). Míg Putnokon szövetde és fonoda létesült, addig a rendszerváltozás idején megemlítendő a férfi felsőruházat készítésével foglalkozó Fairway Ózd Kft., amely az angol Fairway Clothing Ltd. leányvállalataként jelent meg a városban, majd később Egerbe tette át a székhelyét.

A válsághelyzet gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt érezhető volt. Az 1990-es évek végén meghirdetett „újrakezdés városa” szlogen, majd 2011-ben a Rombauer Tivadar (1803–1855) gyáralapítóról elnevezett Rombauer-terv „zöld város” koncepciója jelentett változást Ózdon. Az ipari munkásság elvesztésével Ózd sajátos, történeti hagyományaira nézve más országországok sajátosságaihoz hasonlóan sokoldalú és gazdag értékvilággal lett szegényebb. Címszavakban elég megemlíteni a „Rima birodalmán” belül a tisztai kaszinók, olvasóegyletek, kerti multságok, sportrendezvények, bányászzenekari előadások hangulatát, közösséget kovácsoló erejét. Az egykor rendezett, virágzó és a szó szoros értelmében virágoskertekkel övezett munkáskolóniák mára lepusztult, gettósodó telepekké, ipari műemlékvédelem alá helyezett építményei megbontott, félig vagy teljesen lerombolt, értéktelen házakká váltak. A munkásság kulturális és szórakozási igényeit kielégítő létesítmények már csak a nosztalgia szintjén léteznek: így tűnt el a somszáki bányatelep Akna úti strandja, a nagyszínpaddal ellátott kultúrház, de ilyen sors vár a Velence-telep kétszintes és az Újtelep többnyire egyszobás, vagy a Tisztisor és Nagyamerika egykor tisztviselők és gyárigazgatók számára emelt, nagy alapterületű házaira is. Az itt élők sajátos világát szemlélteti az alábbi három idézett szövegrész, egy-egy ipari tájából kiemelve:

1. Velence-telep: „Az 1920-as évek első felében épült lakótelep korszerűségben messze megelőzte a korát, elegáns munkáskolónia volt. Az egyik abból a tucatnyiból, amit a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Ózdi Vasgyára az alkalmazottainak épített. Az alpesi stílusra emlékeztető, csúcsos, emeletes házakban kettő vagy négy lakás volt. A háromszobás, nagy lakókonyhás lakásokhoz két padlás, pince, fűskamra, disznóól, tyúkól, virágos- és veteményeskert tartozott. [...] Az ivóvizet nem, de a kert locsolásához és a vízőblítéses vécék használatához a kohóknál vagy a hengerosroknál egyszer már használt, ezért aztán erősen

²⁷ Kényszerszabadság az ózdi ruhagyárban – Elszakadnak Debrecentől. MTI, 1990. április 13. <http://www.1989.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19900413&ni=268318&ty=1> – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

rozsdavörös, úgynevezett ipari vizet minden lakáshoz bevezették. [...] A rendszer egy bizonyos fokán lévőknek ingyen lakást, hozzá világítást, tüzelőt adott. A dolgozónak és családjának orvosi ellátást, néhány esetben »társládára« akár még fogpótlást is fizetett.»²⁸

2. *Bánszállás:* „Szakmányba dolgoztak, a kitermelt szén mennyiségét csillékben mérték. A csillékre akasztották fel a baligát, amely egy-egy csapat száma, ismertetője volt. [...] A csapatokban mindenkinek meg volt a beosztása, az idősebbeket kímélték, könnyebb munkára osztották. Ezekkel a baligákkal mérték a csapat teljesítményét, ezek kicserélése a sajátjukkal elbocsátást vont maga után. Megbocsáthatatlan bűnnek, lopásnak számított. A szerszám, a ruha, bakancs, karbid, a munkához szükséges dolgok mind a sajátjuk volt, a fizetésükből levonták. [...] A földek minden centiméterét megművelték a dolgos emberek. A telepiek a bányához tartozó haldányokat és egyéb területeket felortották, művelték. Minden lakáshoz kiskert is tartozott. Itt voltak az állatok óljai, a pince és a szenesláda. A megmaradt kis területeken répát, zöldséget, zellert, karalábét termeltek. Akkor még nem volt zöldséges bolt. A Sajóvárkonyon termelő bulgár, akinek földje a várkonyi vasútállomás alatt volt, a Hangonyból öntözte a földjét, hetente hordta a friss árut, nyáron dinnyét is.»²⁹

3. *Borsodnádásd:* „Közben új üzemek növelték a gyárat, / A zegzugos völgyben nőttek az új házak. / A Bányasor, Curgó, Porosz kolónia, / A gyár közelében meg az Urak-sora. / Milyenek is voltak a munkáslakások? / Közös konyhán éltek a munkáscsaládok. / Petróleumlámpa pislákkolt azokban, / S ha nagyapó mesélt a meleg sarokban: / Elfújták a lámpát, minek azt égetni, / A mesét sötétben is lehet élvezni. / Elég volt a sparhét tompa fénye, / Szájtátva figyeltek az igaz mesére...»³⁰

Az ipari munkásság mentalitását, kulturális értékrendjét a mindenkori gazdasági adottságokon túl életformája is meghatározta. Társadalmi helyzetét a kispolgári lét ismérvei, illetve lakáskultúrája, életvitele is reprezentálta. Közben az agrárnépesség számára a munkássá válás a társadalmi hierarchián belüli, felfelé irányuló elmozdulást (mobilizációt) jelentett, a munkásság egésze előtt a polgárosodás útjára lépve sem nyílt lehetőség további felemelkedésre. Az ártétegződés ellenben számos ponton nyomot hagyott a környező falvak paraszti lakosságán: a hagyományos nagycsalád felbomlásával, a lakásviszonyok megváltozásával, az öltözködésbeli divatok gyorsulásával, a paraszti önellátás megszűnésével, valamint a táplálkozáskultúra teljes átalakulásával járt. Az újonnan kialakult kulturális értékeket képviselő tradíciókat a szocialista éra idején, illetve a rendszerváltozással nem volt hova átörökíteni, így azok – a társadalmi réteg felszámolódásával – fokozatosan fognak eltűnni.

²⁸ Fejes 2009: 10–11.

²⁹ Csák 2011: 8, 15.

³⁰ Pál István: Százéves a gyárunk. Idézi: Sági 2011: 61.

TELEPÜLÉSVIZSGÁLATOK AZ ÓZDI KISTÉRSÉGBEN

A következőkben három településvizsgálat eredményei kerülnek bemutatásra. Történeti és néprajzi fejlődésük tekintetében eltérő típusú falvakat vizsgáltunk. Az első esetben egy meglehetősen zárt, az ipari munkavállalásban megkésett településsel, Domaházával foglalkoztunk, majd a térben is élesen elkülönülő, s a nagyobb társadalmi csoportok tekintetében is erősen differenciált helyi társadalmú, mára várossá nyilvánított Borsodnádásd, illetve az Ózdtól már nagyobb távolságra fekvő, a Palócföldön kívül eső Sajóvelezd következett. E három településen 2001 és 2011 között végzett kutatások eredményeiből főként azokat az elemeket ragadjuk ki, amelyek a foglalkoztatásban bekövetkezett átmenetet, majd a rendszerváltozás társadalmi következményeit vázolják fel. E vizsgálatok során kiemelt szempontot jelentettek az egyéni és kollektív életpályákból kirajzolódó stratégiák és élethelyzetek, illetve a rájuk épülő helyi társadalom viszonyainak feltárása. Valamennyiben közös vonásként figyelhető meg az 1989–1990 utáni évek általános hanyatlást előidéző tendenciái, ezzel együtt pedig a „magyar vidék” életben maradásának – egyelőre térségi szinteken érezhető és szükségszerűen figyelemfelkeltő – vészjelei. Az utolsóként bemutatandó Sajóvelezd esetében csak utalunk a különböző irányú fejlődési pontokra.

Domaháza

Borsod-Abaúj-Zemplén megye legnyugatibb települése Ózdtól alig 20 km-re fekszik. A keleti palóc (barkó) népcsoporthoz sorolt falu többségében kismemesi családjai (az Elek, Holló és Kisbenedek famíliák) túlnyomórészt paraszti szinten élő kurialisták (egyetemes nemesek) voltak, akik fő megélhetését – a rossz minőségű földek miatt – mindig is az állattartás adta. Lakossága csak az I. világháború után érte el az 1000 főt, majd 1960-ban 1286 fővel tetőzött, azóta viszont folyamatosan csökken; ma alig 950-en élnek itt.

A rendkívül sajátos fekvésű, négy megye (Borsod, Heves, Nógrád és a történeti Gömör) határán elhelyezkedő Domaháza közel 800 éves történetében jól behatárolható a hazai társadalomtörténet egyes korszakai. Míg a dualizmus korában a kismemesi réteg és a parasztság közötti választóvonal fokozatos eltűnése, addig a Horthy-kor idején a megkésett polgárosodás és a néphagyományait őrző tradicionális társadalmú keleti palócság szerkezeti vonásainak keveredése követhető nyomon. A legnagyobb mértékű társadalmi átrétegződés a II. világháborút követően ment végbe. Ezt alátámasztandó, a két világháború közötti periódus utolsó népszámlálása idején (1941) az 533 keresőnek mindössze 4,7%-a (25 fő) dolgozott a bányászat–ipar–építőipar területén (a bányászatban mindössze 1 fő), vagyis az agrárium szerepe a foglalkozási csoportokon belül továbbra is megkérdőjelezhetetlen volt.³¹

³¹ Népszámlálás 1975: 370.

3. táblázat

Az aktív keresők (foglalkoztatottak) megoszlása Domaházán

Év	Aktív keresők aránya a népességén belül	Aktív keresők megoszlása gazdasági ágazatonként (%)					
		mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	ipar	építőipar	közlekedés, szállítás, hírközlés	kereskedelem	egyéb
1941	47,7	89,1	3,9	0,6	1,7	0,6	4,1
1960	46,8	46,8	35,0	2,3	2,7	1,5	11,7
1970	43,2	37,1	49,8	2,6	2,1	3,9	4,5
1980	36,7	19,2	61,7	1,9	3,7	5,1	8,4

(Saját szerkesztés. Forrás: Népszámlálás 1961: 182–183, 196–197; 1972: 550–551; 1975: 370–371; 1981: 735; 1982: 524–525.)

A Hangony-völgy gyártól legtávolabbi települése elszigeteltsége és zártsága révén, más Ózd környéki községektől eltérően csak később került az ÓKÜ „munkaerő-tartalék tájövébe”, miközben a munkássá válás folyamata itt nem járt a mezőgazdasággal való összefonódottság gyors felbomlásával. Sajátos „utóparaszti” társadalomkép ez, amelynek – ha nem is homogén módon, de – megmaradt a néphagyományait hűen őrző jellege, sőt, „a klasszikus téeszmodell” helyett a paraszti dolgozói tudásra, szakértelemre és eszközállományra épülő racionális gazdálkodás és parasztpolgári mentalitás egyik utolsó bástyájává vált. Ennek megfelelően, az 1970-es években végzett kérdőíves felmérések még a család hagyományos elemeinek (például: munkamegosztás) fennmaradását erősítik meg a bejáró dolgozók esetében is; igaz, bármilyen mezőgazdasági tevékenységet már a szabadidős elfoglaltságok között említenek.³²

A távolság leküzdésével, s az autóbusz-közlekedés megjelenésével erőteljes növekedés figyelhető meg az ipari munkások számát illetően. 1949-ben még csupán 64, 1960-ban már 224, 1975-ben pedig 228 domaházi, többségében napi ingázó dolgozott az ÓKÜ valamelyik részlegében; az 1960-as adatok szerint legtöbbször a közlekedési üzemeknél (az 1977-es adatokat lásd a 4. táblázatban). Az arányok később sem változtak sokat, sőt, egyes üzemeknél tömbösödés figyelhető meg az egyes családokat illetően, ilyen például a Kisbenedek család leszármazottainak „tömbszerű” megjelenése a közlekedési részlegben (még a 70-es évek második felében is 18%-os arányt képviseltek az ott dolgozó domaháziak között).³³ A rekrutációt megvizsgálva is láthatjuk, hogy a község esetében az átrétegződés csak 1945 után gyorsult fel igazán. Ez az oka annak, hogy az 1970-es évek végén a bejárók apai és anyai nagyapja (1. generáció) még közel fele arányban földműves volt (46,7%, illetve 48,9%), míg az apákat (2. generáció) szemügyre véve, hasonló százalékban már kohászati dolgozókat

³² Dömötör 1994: 375.

³³ Alabán 2003: 60.

találunk (47,9%).³⁴ A 3. generáció viszonylag fiatal korcsoportjaiban elvértve feltűntek a nők is: a Közlekedési Üzemeknél (1 fő váltóór), az Acélműben (1 fő szítáló), a Durvahengerműben (1 fő sorozati kenő), a Finomhengerműben (2 fő hegesztő, illetve gépkenő) és a Központi Karbantartóban (2 fő géplakatos, illetve harántgyalus).

4. táblázat

Az ÓKÜ domaházi dolgozói 1977 januárjában

Gyárrészleg (ÓKÜ)	A domaházi munkások száma (fő)	A domaházi munkások aránya (%)	A domaházi munkások átlag-életkora (év)
Közlekedési Üzemek	76	34,86	41,91
Acélmű	37	16,97	33,24
Durvahengermű	28	12,84	38,07
Központi Karbantartó	23	10,56	27,91
Finomhengermű	20	9,17	34,60
Nagyolvasztómű	12	5,51	41,75
Energiaszolgáltató	11	5,05	32,45
Igazgatás és egyéb	6	2,75	32,67
Rúd- és Dróthengermű (RDH)	5	2,29	28,80
Összesen	218	100,00	34,60

(Saját szerkesztés. Forrás: Névjegyzék, 1977.)

A foglalkoztatottak számának bővülése, az átlagos havi kereset emelkedése vagy a szolgáltatói szféra bővülése (például: ÁFÉSZ-boltok) a lakosság szociális és anyagi körülményeinek javulásával járt. A nehézipar szükségszerűvé váló szerkezetátalakítása idején, 1985-ben az 516 keresőnek még 77%-a (395 fő) dolgozott a vasgyárban. Az 1990 és 2001 közötti periódus ellenben már más képet fest: a munkanélküliek száma (32, illetve 117 fő)³⁵ jelentős mértékben emelkedett és tartósan bizonyult. A (bezárt) gyár ismét bizonyította környezetformáló erejét és jelentőségét: míg fél évszázaddal korábban még a parasztság kultúrájának, a fokozatos társadalmi átrétegződésnek a kezdetétől szolgált, újfajta életmód kialakulását eredményezve, addig 1990 után a megszűnése is éreztette hatását: miközben a Bánvölgye Mgtsz egykori termőföldterületeit kárpótlásra előkészítve próbálták értékesíteni, addig a feleslegessé váló munkáscsaládok

³⁴ Dömötör 1994: 377.

³⁵ Népszámlálás 2001: 4.2.1.2: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint (1990); Népszámlálás 2001: 4.2.1.3: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint (2001).
http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_2.html;
http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_3.html –
 (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

3. kép

*A munkásokat Ózd és Borsodnádasd között szállító ÓNV személyvonat. Ózd, 1966.
(Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum, Fotóarchívum.)*

létbizonytalanságba süllyedtek. Többen itt is egyéni vállalkozásba kezdtek, majd 1992-ben, 85%-os önkormányzati tulajdonrészsel – rövid életű – tejüzem (Domatej) létesült. A további kezdeményezések nagy része, köztük a kitorési stratégiák új formájaként feltűnő falusi turizmus megvalósítása (turistaszálló) is kudarcot vallott; a munkalehetőségek mind tartalmukban, mind formájukban megváltoztak a helyben maradtak számára. Ellenpélda lehet a mai napig jól működő, 1997-ben létrehozott „Domaszolg” Önálló Költségvetési Szerv, amely alaptevékenységi körébe eredetileg olyan feladatok tartoztak, mint az ivóvízellátás, a közmű üzemeltetése, a szemétszállítás, a szeméttelp fenntartása, a temetőgondozás, a gázcserelepel kezelése vagy a közhasznú dolgozók irányítása.³⁶

Az őstermelői réteg és az ipari munkásság eltűnése Domaházán is a tradicionális munkakultúra és értékrend megváltozásában rejlő veszélyeket hozta a felszínre: 1990 után sajátos életstratégiaként egyre inkább elterjedt a feketézésből, vásárolásból, színesfémgyűjtésből, illegális fakitermelésből, önállót kistermelésből magukat fenntartani igyekvők száma, akik között igen magas a már eleve a lakosság 50%-át meghaladó roma etnikum aránya. A szakképzett, iskolázottabb réteg eközben más régiókba vándorolt.

³⁶ PHI, Domaháza. 272-2/1996.

Borsodnadasd

Az Ózdtól 14 km-re délnyugatra fekvő Nadasd község közel százötven éve, 1903-ban vette fel a Borsodnadasd nevet. A 2001-ben várossá nyilvánított település alapvetően három körülhatárolható részből áll: a régi „falusi” részből, az egykori gyár köré épült telepből, és a bányászok számára épített, a várostól kicsit távolabb eső Mocsolyásból (Engels-telep). Itt épült fel 1861–1863 között az ország akkor egyik legkorszerűbb, kavarókemencékkel és profilhengerosorokkal ellátott gyára. A gyári munkavállalás fokozatos térhódítása természetesen itt is megváltoztatta a foglalkozásszerkezetet. A szakembergárdát külföldről (Csehország, Németország) érkező családok (például: Neuhöffer, Hammerstein) munkásai erősítették, pótolva a 19. század végén még kinevelésre váró hazai szakmunkás réteget.³⁷ 1930-ra a Borsodnadasdi Lemezgyárban (BNL) dolgozó helyiek száma megközelítette az 1000 főt, a következő népszámlálás idején, 1941-ben pedig a község jelenlévő népességének már 74%-a az iparból élt, s csak alig 13%-a a mezőgazdaságból.³⁸

Az 1946. december 1-jével kezdődő államosítások után a borsodnadasdi lemezgyár állami tulajdonba véve kapcsolódott be a hazai kohászatba, s az Elektroacélmű létrehozásával rögtön új üzemmérettel is gyarapodott (1949). A finomlemez gyártása a Dunai Vasmű megjelenéséig lényegében monopolisztikusnak mondható. Profilbővülését jelzi, hogy 1967-ben a járműkerékgyártás, 1968-ban a lemezfeldolgozás, 1970-ben az acélöntvény-gyártás, 1988-ban pedig a meredekvállú tárcsás kerekek előállítására vette kezdetét. A kohászati tevékenységi kör felől egyre inkább a gépipari jellegű munka meghonosítása, azon belül pedig a gépjárműkerékpánt-gyártás irányába történt elmozdulás. A rendszerváltozást követően viszont az üzemnek szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy az olcsó alapanyagot a jövőben már nem kaphatja, technológiai adottságai miatt a költségeit nem tudja csökkenteni, így a végtermék ára magasabb lesz, mint a világpiacon. A vállalati lap 112 milliós veszteségről tudósított az 1990. évre vonatkozóan, ami létszámleépítésekhez vezetett,³⁹ 1991-ben pedig megindult a felszámolási eljárás. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság október 3-ai meghallgatásának jegyzőkönyve⁴⁰ szerint az év eleji 1550 fős dolgozói létszám 950-re csökkent, mivel azonban a rendelésállomány fizetőképes kereslettel tovább nem volt bővíthető, az elbocsátások folytatódtak. A Szanáló Szervezet 6836/91. iktatószámú levele alapján november 28-án megkezdődött a gyár felszámolása.⁴¹

Az industrializáció, illetve a gyárak, ipari vállalatok szívóhatása a lakosságára nézve megemelkedett, ugyanakkor az átalakult-átrétegződött városi társadalmon belül eltérő származású és eredetű, erősen differenciálódott munkásréteg alakult

³⁷ Nemcsik 1981: 150–152.

³⁸ Varga (szerk.) 1970: 92.

³⁹ *Lemezsajtó* 1991. 1. 2.

⁴⁰ Béres László, volt lemezgyári igazgató tulajdonában.

⁴¹ Végzés száma: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság 2. Fpk. 207/1991/12–13.

ki a 20. század második felére. 1960-ban az ipari dolgozók 62,1%-a már szakvagy betanított munkás volt (852 fő), az egyéb fizikai dolgozók aránya 18,2%-ot (252 fő), míg a szellemieké 18,7%-ot (260 fő) tett ki.⁴² A biztos megélhetést és egzisztenciát jelentő Borsodnádasi Lemezgyár már a 19. század végétől kezdve szakmát-foglalkozást örökítő munkáscsaládokat, munkásdinasztiákat nevelt ki, de ez jellemző volt a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. más telepein is. Példaként emelhető ki közülük a háromgenerációs Marhoffer család, amelynek második generációba tartozó tagja, Marhoffer László lakatos és hámoskovács 1951-ben a BNL nagyüzemi párttitkára lett.

5. táblázat

A munkaerőpiac megoszlása Borsodnádason a 2001. évi népszámlálás idején

Megnevezés	Fő	Arány (%)	
		kategórián belüli	összesített
Foglalkoztatottak összesen	841	–	23,4
ebből: férfi	465	55,3	12,9
ebből: nő	376	44,7	10,5
Munkanélküliek összesen	295	–	8,2
ebből: férfi	177	60,0	4,9
ebből: nő	118	40,0	3,3
Inaktív keresők összesen	1511	–	42,1
ebből: férfi	630	41,7	17,5
ebből: nő	881	58,3	24,6
Eltartottak összesen	945	–	26,3
ebből: férfi	472	49,9	13,1
ebből: nő	473	50,1	13,2
Lakosság összesen	3592	–	100

(Saját szerkesztés. Forrás: Városfejlesztési stratégia 2003: 13.)

Ekkor vette kezdetét a térségben a bányászat utolsó szakasza is; Mocsolyáson 1958-ban 50 bányászlakás épült, melyek lakóinak többsége a faluból, illetve a megye más területeiről érkezett fiatal házaspár volt, többnyire egy-két gyermekkel. Bár a bővítés több ütemben zajlott, a bányászati tevékenység az 1970-es évek utolsó harmadában végleg befejeződött a környéken. Az ipari tevékenység végső csapását a gyárbezárás jelentette 1992-ben. A privatizációk révén már csupán kisebb létszámot foglalkoztató utódvállalatok tűntek föl, köztük a mai napig működő Ples Zrt. A korábbi munkások egy része fokozatosan eltűnt a településről, amit az adatok is igazolhatnak: 1990-ben még

⁴² Varga (szerk.) 1970: 92.

az aktív dolgozók 83,3%-a (1299 fő)⁴³ tudott lakóhelyén dolgozni, 2001-ben – drasztikus visszaesés következtében – csak 66,6%-a, ami mindössze 560 főt jelentett. A más településekre naponta dolgozni eljárók aránya ugyanakkor megkétszereződött, s 2001-ben 33,4%-ot tett ki.⁴⁴

Eközben folyamatosan emelkedett a regisztrált munkanélküliek száma is: 2001-ben 300 fő körül mozgott (5. táblázat). 2010 legvégén a munkanélküliségi ráta Borsodnádason elérte a 21%-ot: az 1982 fő munkaképes korából 367 regisztrált álláskeresőt tartottak nyilván, többségük tartósan munkanélküli (a 180 napnál kevesebb ideig regisztrált munkanélküliek száma 94 fő volt).⁴⁵ Az ipari munkásság lényegében felszámolódott, az egykori kolóniák, társulati „munkásgyarmatok” életmódjában szépre, tisztaságra, rendezettségre törekvő, fiaiknak mesterséget és szerszámot átadó népe mára letűnt, igazi örököseik nincsenek. Változtak a társadalmi kategóriák megnevezései is: ma már inkább csak munkavállalókról és munkanélküliekről beszélhetünk a környéken.

4. kép

Bejárókat szállító munkásbuszok.⁴⁶ Háttérben a régi Olvasó és a Tiszti Kaszinó. Borsodnádasa, 1970-es évek közepe. (Magántulajdonban.)

⁴³ Népszámlálás 1992: 470.

⁴⁴ Népszámlálás 2001: 4.2.3: A helyben dolgozó és a más településre eljáró foglalkoztatott lakónépesség főbb demográfiai jellemzők és összevont nemzetgazdasági ág szerint: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_3_0.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

⁴⁵ Gazdasági program 2011: 5.

⁴⁶ A kép műszakváltás, vagyis délután fél 2 és fél 3 körül készült. A bejáró munkások köre Borsodnádason is nagyinak mondható: például a közeli Balatonból, Bekölcéről, Tarnaleleszről, Mikófalváról különösen sokan voltak a napi ingázók.

Sajóvelezd

Történeti sajátosságaira nézve, több tekintetben is más fejlődés jellemezte a Gömör kapujának nevezett Putnok városától mindössze 4, Ózdtól pedig mintegy 20 km-re, a Sajó folyó jobb partján elhelyezkedő Sajóvelezdet. A határban folyó erdőgazdálkodás, valamint a hagyományosnak mondható káposztatermesztés és konyhakertészet mellett a 19. század végéig szőlőművelése és borkereskedelme is jelentősnek mondható, e cikkekkel Miskolc vagy Rozsnyó (Rožňava) piacait látta el.⁴⁷ Egykor jelentős állattartása – az országos tendenciáknak megfelelően – mára szintén visszaszorult. Külön kiemelendő, hogy az oklevelekben először a 13. század végén említett település több etnográfus (például: Istvánffy Gyula, Lajos Árpád, Paládi-Kovács Attila) vitájának tárgyát képezte, annak az úgynevezett palóc centrumhoz való vagy nem való tartozása kapcsán. A néprajztudomány legújabb álláspontja szerint a falu lakossága eredetileg református többségű volt, míg a keleti palócok által lakott Barkóság nevű tájegységre a katolicizmus dominanciája volt a jellemző. Utóbbi felekezeti tényező Dél-Gömör és Nyugat-Borsod határán, a katolikus és a református települési tömbök között vallási endogámiát alakított ki a házassági szokásokban, ezért társadalomformáló szerepe különösen fontosnak bizonyult.

A 20. század második felétől a hagyományos paraszti világ bomlása, az ipari munkavállalás térnyerése már ismerős folyamatként jelenik meg Sajóvelezden is, míg a rendszerváltozás – az ózdi kistérség más településeihez hasonlóan – itt is tartós létbizonytalanságot eredményezett. A napi ingázás három nagy körzetén belül a község a harmadik, tehát a legkésőbb „csatlakozott” településcsoportba sorolható, amely az 1970-es évektől adott ipari munkásokat az Ózdi Kohászati Üzemeknek.⁴⁸ Az évtized közepén a vasgár vonzáskörzete már a 40 km sugarú kört is túlnötte, bővítve ezzel Ózd szerepköri funkcióit. A bejárók száma Sajóvelezden ekkoriban 63 főre nőtt; őket a Magyar Államvasutak Közúti Gépkocsi Üzemének (MÁVAUT) buszai szállították lakó- és munkahelyük között. A foglalkoztatási adatok ennek megfelelően átalakultak: 1949-ben a keresők és eltartottak többsége még az agráriumhoz kötődött (42,2%), de ez már ekkor is csupán közel 3%-kal haladta meg az ipari népesség arányát.⁴⁹ 1960-ban az akkor 1102 lakosú településen ugyanilyen eltéréssel találkozhatunk, de ezúttal az „ipari népesség” javára (42%).⁵⁰ A felgyorsult átrétegződés nem állt meg, sőt, 1980-ra, az akkor már a putnoki járásból az ózdiba átsorolt község aktív keresőinek (375 fő) több mint fele dolgozott az iparban–építőiparban (49,6%, illetve 1,87%).⁵¹

⁴⁷ Viga 2002: 502.

⁴⁸ Paládi-Kovács 2007: 49. 2. térkép

⁴⁹ Népszámlálás 1950: 277.

⁵⁰ Népszámlálás 1961: 159.

⁵¹ Népszámlálás 1981: 735.

A kedvezőtlen, korcsoportokat befolyásoló demográfiai tényezők a 20. század első felében elkerülték a falut, így az előregedés tendenciája ekkor még nem volt érzékelhető. A legfiatalabb korosztály (15 év alattiak) aránya a második helyen állt, míg legnépesebbnek a munkaképes korú középkorosztály mutatkozott öt népszámlálás (1900, 1910, 1920, 1930, 1941) idején is. A 60 év fölöttiek száma csupán a század közepétől kezdett emelkedni, a népességfogyás jelei ellenben hamar megmutakoztak. 1980-ra a lélekszám már a 900 főt sem érte el, igaz, a visszaesés kissé megtorpant a rendszerváltozás idejére. 1990-ben 870 fő élt Sajóvelezden, a népesség gazdasági aktivitási összetételében még közel 40%-ot tett ki a foglalkoztatottak, s csupán 1%-ot a munkanélküliek aránya.⁵² 2001-re némileg emelkedett az összlakosság szám (902 fő), azonban az utóbbi kategóriákat nézve, az eltartottak száma (282 fő, 31,26%) már meghaladta az aktív keresőkét (235 fő, 26,05%), a munkanélküliek száma pedig 78 fő volt, többségük nő.⁵³ Az ÓKÚ felszámolását követően az 1998-ban 49 településről összesen még 1378 főt foglalkoztató putnoki bánya is hamarosan bezárt, ezzel a régióból eltűntek a fő munkaadók.

A Sajó közelségére építhető vízi és falusi turizmus kínálta lehetőségeket – részben – a nem megfelelő infrastruktúra következtében, illetve befektetők hiányában nehéz kihasználni, pedig ez kitörési pontot jelenthetne a településnek. Ezt támaszthatja alá az az ezredfordulón készített vidékfejlesztési stratégiai fejlesztési program, amely a szociális, továbbá a gazdasági helyzetet és környezeti tényezőket bemutató arányszámok, valamint 27 fejlettségi mutató⁵⁴ alapján rangsorolta a vizsgált településeket. Sajóvelezd ebben a kimutatásban első helyre került a „fejlettségi rangsorban”, vagyis azon kevés községek egyike, amelyek előtt a rendszerváltozást követő időszakban is adottak lennének a feltételek az életszínvonalat is kifejező gazdasági–társadalmi prosperitás előtt.

* * *

A vizsgált települések lokális szintű megközelítésben szolgáltak példaként. Célkitűzésünk az ipari táj és az ipari agglomeráció gazdaság- és társadalomformáló erejének, kollektív módon és hosszú távon meghatározónak bizonyult életstratégiáinak kiemelése volt. Az elemzések alapját képző statisztikai források, valamint a helytörténeti alkotások letűnt korok letűnt társadalmi csoportjairól árulkodnak, amelyeknek nincsenek igazi örökösei. Az iparosítás társadalmi rétegződést és foglalkoztatást befolyásoló hatása a rendszerváltozást

⁵² Népszámlálás 1990. 4.2.1.2: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_2.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

⁵³ Népszámlálás 2001. 4.2.1.3: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_3.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

⁵⁴ SAPARD 2000: 35.

követő változásokkal óriási űrt hagyott maga után: nincs bányá, nincs gyár, nincs téesz, nincs parasztság, nincs ipari munkásság. A rendszerváltás óta eltelt közel negyed évszázadban a prosperitás még átmenetileg sem érezhető, így mára sokszor hamisnak tűnő nosztalgiává vált a kommunista éra időszaka, a mindennapi szocializmus jóléti világa. A középpontban álló, az élet minden területére hatással bíró bányász- és kohászmuúlt értékrendje, az erősen differenciált, a helyi társadalmakat mégis egységesen jellemző munkásság ugyanakkor ténylegesen eltűnt, átadva a helyet a hanyatlásnak és a kilátástalanságnak. Az ózdi kistérség falvai esetében összefoglalva az alábbi tendenciák és közös vonások állapíthatók meg:

1. Az industrializáció eltérő időpontban és tempóban, fokozatos ütemet követve gyakorolt hatást az Ózd környéki ipari tájövek többnyire östermelő és állattartó, kismemesi vagy paraszti népességű településeire.
2. Az ipar térhódítása eltérő vonásokat mutatott a nem honos szakképzett munkaerőt igénylő bányászat, illetve a később teret hódító, erősen differenciált, üzemi munkásokat alkalmazó vas- és acélgyártás terén. A társadalmi átrétegződés eltérő, de tartósan biztos életstratégiákat alakított ki, de tradíciókat háttérbe szorító életmódváltással járt.
3. A biztos egzisztenciát jelentő bányá és gyár arculatformáló erővel bírt: a lakosság polgárosodása, számának folyamatos emelkedése, ugyanakkor cserélődése mellett sajátos kultúrát teremtett ma már ipari örökségvédelem alatt álló építményekkel.
4. A statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a bejárás és ingázás kiszélesedésével generációkon átívelő, sokszor a mezőgazdaságból érkező munkáscsaládok alakultak ki, a biztos megélhetés forrása pedig az agrárium szerepét végérvényesen háttérbe szorító ipari szektor lett.
5. Az 1989–1990-es rendszerváltozással, a nehézipar leépülésével párhuzamosan eddig ismeretlennek tűnő társadalmi válságjelek tűntek föl: a munkanélküliség, a negatív irányba fordult és kifelé mutató migráció, a kényszervállalkozók megjelenése és a kontinuitás megszakadását jelző, nagy történelmi múltú társadalmi csoportok eltűnése.

FORRÁSOK

Polgármesteri Hivatal Irattára, Domaháza (PHI, Domaháza).

B-A-Z MMK, Ózd: *B.-A.-Z. Megyei Munkaügyi Központ Ózdi Kirendeltségének adatai a regisztrált munkanélküliek összetételének alakulásáról (1993–2002)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Munkaügyi Központ, Ózd.

Bacscai Jánosné 2000: *A munkanélküli cigányok helyzete Ózdon és környékén*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Könyvtár. Szakdolgozat. Lelt. sz. 95.)

- Csák Lászlóné 2011: *Volt egyszer... Bánszállás*. Kézirat. Ózd.
- Gazdasági program 2011: *Borsodnádasd város önkormányzatának gazdasági programja 2011–2014*. Kézirat. Borsodnádasd.
- Helységnévtár 2011: *A Magyar Köztársaság Helységnévtára, 2011*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. <http://www.ksh.hu/apps/cp.hnt2.hnt> – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Kovács Károly 1976: *A bejáró dolgozók helyzete és szerepe az Ózdi Kohászati Üzemeknél*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 408-80.)
- Lemezsjátó: A Borsodnádasi Lemezgyár hivatalos lapja, 1991.
- Népszámlálás 1934: *Az 1930. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint*. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 86. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1950: *1949. évi népszámlálás 8. A foglalkozási statisztika részletes eredményei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1961: *Az 1960. évi népszámlálás 3. g. Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1972: *Az 1970. évi népszámlálás 11. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai I.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1975: *Az 1941. évi népszámlálás 1. Foglalkozási adatok községek szerint*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1981: *Az 1980. évi népszámlálás 5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1982: *Az 1980. évi népszámlálás 29. A községek főbb adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1992: *1990. évi népszámlálás 7. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 2001: *Népszámlálás 2001*. <http://www.nepszamlalas2001.hu> (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Népszámlálás 2002: *Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. II. kötet*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- NORDA 2001: *Az összes és a cigány népesség száma Észak-Magyarországon. 2001. február 1. Segédanyag a ROP pályázatok mellékleteihez*. Kézirat. NORDA – Észak-Magyarországi Regionális Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.
- Országgyűlési Napló 1962: *Országgyűlési Napló. I. kötet, 1958–1962*. http://www3.arcanum.hu/onap/pics/a.pdf?v=pdf&a=pdf&p=PDF&id=KN-1958_1/KN-1958_1%20860&no=0 – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Peja Győző 1955: *Az ózdi táj élete*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 227-80.)
- SAPARD 2000: *SAPARD–Vidékfejlesztési Stratégiai Program 2002–2006. 2. rész: Stratégiai Program*. Kézirat. Örhegy Egyesület, Ózd.
- Tengely Adrienn 2001: *A nemzeti tanácsok működése az ózdi járásban (1918. november–1919. március)*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 825-2001.)
- Varga Gáborné (szerk.) 1970: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Miskolc.

Városfejlesztési stratégia 2003: *Ózd városfejlesztési stratégia*. Kézirat, Ózd.

Vass Tibor 1966: *A borsodi monográfiához szükséges adatgyűjtés*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 334-80.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alabán Péter 2003: Falu a szocializmusban: Domaháza 1945–1989. *Comitatus* (13.) 6. 57–66.

Alabán Péter 2007: Társadalmi viszonyok Ózdon a rendszerváltozás után. In: Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.): *Lakóhelyünk Ózd 15*. Ózdi Művelődési Intézmények Lajos Árpád Honismereti Kör, Ózd, 26–39.

Dénes Attila 2008: Dicső múlttal sújtott válsághelyzet Borsodnádason. In: Dénes Attila – Kiss Márta – Rácz Katalin – Schwarcz Gyöngyi (szerk.): *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*. (Jelen-kutatások 1.) Jelenkutatások Alapítvány, Budapest, 21–35.

Dömötör Ákos 1994: A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években: néprajzi változásvizsgálat. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 373–392.

Fejes István 2009: Srácok a salakpalotákban. In: Fejes István: *3 tükkörcserép*. Novum Pro, Sopron, 9–120.

Kóródi József 1959: *A borsodi iparvidék*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Lehoczky Alfréd 1975: Az ipari létszám forrásai Borsod megyében a nagyipar kialakulásának időszakában. *Borsodi Szemle* (20.) 4. 56–61.

Nemcsik Pál 1981: Adatok a borsodnádasi munkásság betelepedéséhez, munkamegosztásához és migrációjához, 1864–1909. In: Román János (szerk.): *Borsodi Levéltári Évkönyv IV*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 149–174.

Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sági Tibor 2011: *Üdvözet Borsodnádadról*. Könyvműhely.hu, h. n.

Szabó Zoltán 1938: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi, Budapest.

Szalai Ákos 1997: *Ózd, válságrégió aktív helyi válságkezeléssel*. Kézirat. Muníción Bt., Budapest.

Vass Tibor 2003: *Az ózdi nyersvasgyártás története 1906–1996*. Csorba Lajos, Miskolc.

Viga Gyula 2002: Kistáji munkamegosztás és árucseré. In: Baráz Csaba (szerk.): *A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, 499–515.

Vodila Barna 1976: Az ózdi járás bejáró dolgozóiról. *Borsodi Szemle* (21). 3. 78–83.

Murányi István

A munkások lokális identitásának jellemzői Borsodnádason

A politikai rendszerváltás társadalmi következményeivel foglalkozó, meglehetősen terjedelmes társadalomtudományi irodalom egyik kulcsfogalma az adaptáció. A rendszerváltás vesztésének leginkább tekintett észak-magyarországi „rozsdáövezet”-ről olvasható írások legtöbbször gazdasági és/vagy munkaerő-piaci érvek alapján fogalmazzák meg az alapjaiban megváltozott politikai és gazdasági feltételek elvárásaihoz való alkalmazkodás kudarcainak magyarázatát.¹

A sajátos ipar- és helytörténettel, valamint településszerkezettel² jellemezhető borsodi kisvárosban különösen indokolt a rendszerváltást követő időszak adaptációs sikertelenségeinek vizsgálata. A Borsodnádasi helyi társadalmának életét alapvetően meghatározó Borsodnádasi Lemezgyár (a továbbiakban: Lemezgyár) 1992-ben kezdődő bezárása egy olyan település agóniájának kezdetét jelentette, amelyben egyszerre volt jelen a munkáspolgári régmúlt és a szocialista közelmúlt hatása.³ Az 1864-ben alapított, majd 1995-ben véglegesen bezárt Lemezgyár nem csupán megélhetést biztosító munkahelyet, hanem a közösségi lét tágabb kereteit is jelentette az itt élőknek. A helyi társadalom strukturális jellemzőit, a településen élők egyéni sorsának alakulását és magánéletük világát egyaránt befolyásolta a munkásgenerációk szakmai szocializációját meghatározó, a településsel sajátos szimbiózist alkotó Lemezgyár. Az ipari nagyüzem helyi hatalmi és gazdasági centrum szerepe a gyárkapun kívül is érvényesült, ezért egyszerre volt a szakmai (munkás) és a lakóhelyi szocializáció meghatározó ágense.⁴

A lakosság szempontjából látványosan sikertelen adaptáció leírására és magyarázatára vállalkozó kutatás tervezése során már a kezdetektől is számoltunk a diszciplínaris és metodikai sokszínűséggel.⁵ Ennek egyik oka, hogy a „hagyományos” gazdasági (munkaerő-piaci, illetve politikai) direkt magyarázatok mellett szo-

¹ Papp – Tóth 1991; Kolosi – Róbert 1992; Bánfalvy 1994; Kolosi – Sági 1996; Paládi-Kovács 2007.

² A lemezgyár alapításával markánsan elkülönült a település két része: a gyár és a környező munkáskolóniák (a „telep”), valamint a mezőgazdasági tevékenységet is folytató, többnyire őslakos családok lakta házak (a „falu”).

³ Kovács 2005; Bali 2007; Alabán – Vozár 2009.

⁴ Bárczy 1960; Nemcsik 1964, 1976; Nyitray 1989.

⁵ A Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke két alkalommal (2006, 2007) a Jelenkutatások Alapítvánnyal közösen, majd 2008-ban önállóan szervezett hallgatói terepgyakorlatot Borsodnádason. A 2006. évi terepgyakorlat az *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában* című OTKA-kutatáshoz (T-048886) kapcsolódott. A terepgyakorlatok során két survey kutatás (2006: N= 396 fő, 2007: N= 2010 fő) és összesen 42 narratív életinterjú készült. Jelen tanulmányban a 2007-ben készült kérdőíves kutatás és a 42 interjú eredményeire hivatkozunk.

ciálpszichológiai következmények hatását is feltételeztük. Hipotézisünk szerint Borsodnádásdon a rendszerváltozást követő időszakban megváltozott politikai-gazdasági környezet diktálta feltételekhez való alkalmazkodás kudarcához a változások eddig kevésbé figyelembe vett következményei is hozzájárultak: a szocialista kurzus által kiemelten preferált munkás identitás gyors összeomlása, és az ezzel szorosan összekapcsolódó lakóhelyi identitás megrendülése.

Természetesen számoltunk azzal, hogy a fenti kutatási kérdésre csak a szociológia és/vagy a szociálpszichológia paradigmái és eszközei alapján nem adhatunk kimerítő választ, mivel a téma interdiszciplináris jellege indokolja a társadalom-, az ipar- és a helytörténet elméleteinek és módszereinek bevonását.⁶

Az empirikus adatok feldolgozása jelenleg is zajlik, tanulmányunkban – a kutatás lokális identitásra vonatkozó eredményeire támaszkodva – a valamikori munkás lakosság helyi identitásának jellemzőit az emlékezések alapján konstruált gyártörténetre és a munkás identitás szociális reprezentációjára vonatkozó eredményekre építve foglaljuk össze. Először narratív életútinterjúk alapján vázoljuk a Lemezgyár „megélt” történetét. Azt, hogy nem a település történetével foglalkozunk, egyrészt az indokolja, hogy a gyár felszámolásáig Borsodnádásd gyakorlatilag egyet jelentett a Lemezgyárral; másrészt Borsodnádásd történetével több kiváló helytörténeti munka is foglalkozik.⁷

A LEMEZGYÁR EMLÉKEZETE⁸

A Lemezgyár jogelődjének, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek az említése csupán néhány alkalommal fordult elő az interjúkban. A Rima munkásoknak nyújtott valóban széleskörű szociális rendszerét még a szocialista korszakban is egyfajta örökségnek tekintették:⁹

„A Rima az egy olyan részvénytársaság volt, amit, mindenkinek el szoktam mondani, ami még nem volt előtte, még utána se lesz olyan részvénytársaság, mint amilyen az volt. Olyan munkakörülményeket, olyan szociális biztonságot tudott biztosítani a dolgozóinak itt Borsodnádásdban is... Elmondanám, hogy egy átlagos dolgozó, tehát egy fizikai dolgozó itt Borsodnádásdon, aki gyári lakásban lakott, merthogy gyár épített lakásokat. Aki gyári lakásban lakott, annak nem kellett lakbért fizetnie. Ingyen volt a világítása, tüzelőt egy fizikai munkás egy évre 100 mázsa szenet és X mázsa nem tudom, mennyi fa tartozott hozzá, kapott.” (2006, férfi, 70 éves)

⁶ Csontos – Vass 2001; Valuch 2001; Horváth – Pethő – Tóth (szerk.) 2003; Paládi-Kovács 2007.

⁷ A témát érinti a *Korall* jelen számában Alabán Péter írása is. (A Szerk.)

⁸ Az interjúrészletek után zárójelben közöljük az interjú készítésének évét, az alany nemét és életkorát.

⁹ A Rima szociális ellátórendszeréről lásd a *Korall* jelen számában Nagy Péter írását. (A Szerk.)

Az alapító és jogelőd részvénytársaság hangsúlyozása – szakmai és erkölcsi szempontból egyaránt – szinte legitimálja a származást:

„[...] jó családból származom, már iparilag fejlett gyár Ózd térségéből a jó apám egy üzemszéknek a Rimamurány–Salgótarján Rt. üzemszékének volt a főnöke. A nagyapám gyáralapító volt az Ózdi Rimamurány Salgótarjánnál, nagyon régi család ugye kácsi születésű, tehát szlovák eredetűek vagyunk.” (2007, férfi, 68 éves)

A Lemezgyár közel százötven éves múltja olyan érték a valamikori munkások számára, amely a gyár felszámolása elleni érvelés gyakori eleme. Nem meglepő, hogy az alapítás időpontjára többen és pontosan hivatkoztak:

„Szüleim, ők szintén borsodnádasiak. Úgy kerültek Borsodnádásra, hogy amikor a gyárat 1864-ben elkezdték, 63-ban kezdték építeni, 64-ben lett kész és adták át.” (2006, férfi, 70 éves)

„Na most, ugye a borsodnádasi lemezgyár 1864-ben alakult. Ha most nézem, mai napig, vagy száznegyvenegyhány éves volna az a gyár. Tehát egy komoly múlttal rendelkező dolog.” (2007, férfi, 79 éves)

„Úgyhogy régi települések ezek, hát már úgy régiek, hogy az 1800-as évekbe, 1864-be jött ide, akkor telepítették a gyárat, mert a bánya volt meg először. És hogy kinek a javaslatára vagy kinek. Hát a Rimamurány–Salgótarján, mert a Rimamurány–Salgótarján Részvénytársaság volt ez. És ők hozták be ide a lemezgyárat. Az ittenieknek a meglelégedésére.” (2007, férfi, 74 éves)

A Lemezgyár alapításának idején az elsősorban szlovák és német nemzetiségű munkások, szakemberek betelepítése egyúttal elindította a település (és a lakosság) két részre tagolódásának folyamatát:

„Hát a lemezgyári dolgozók nagy része vagy Szlovákiából, vagy Németországból került ide. 1864-ben indult ez a gyár, és ugye, mint külföldi szakmunkások egy kicsit úgy le is nézték az itteni pórnépet, és ez az ellentét úgy meg is maradt, végigkísért, én gyerekkoromból emlékszem, sajnos még ma is lehet. Mindig azt mondták a faluba' élők, hogy a telepi tótok...” (2007, férfi, 59 éves)

„[...] a telepen a nagyon sok ember nem született borsodnádasi, tehát én azt hiszem, hogy szaléziek, szlovákok. Őket úgy hívták, hogy tótok. A faluban meg született borsodnádasiak vannak, bent születtek. Őnekik a mezőgazdasági munka mellett kellett a lemezgyárban dolgozni. De a telepiek meg több olyan dolgot kaptak pluszba, amit a faluban nem kaptak meg, bérlakástól kezdve ugye. A fenti bérlakásokat, ezeket mind a lemezgyár építette. [...] Ezeket a lemezgyár építette, és ebbe költöztette bele ezeket a bevándorlókat és ezek kiváltságosak voltak. Na most a falusi ember, ő otthon építkezett, meg szántott-vetett mellette. Na most ebből kifolyólag kialakult a feszültség és ez megmaradt. Mai napig is tótok a telepiek. Függetlenül attól, hogy most már nagyon kevés van ezekből a leszármazottak még vannak,

de a törzsgyökeres, akik bevándorlók, nem hiszem, hogy van. Az már régen volt.” (2007, férfi, 55 éves)

A Lemezgyár alapítása és az interjúalanyok aktív munkás évei közötti időszakról gyakorlatilag semmit sem olvashatunk a narratív életútinterjúkban. Ha a Lemezgyár működésének jellemzőit vizsgáljuk, akkor az ötvenes évektől a rendszerváltozásig terjedő „szép” korszakot a kollektív emlékezet leginkább a foglalkoztatottak számának, a gyár régióközponti szerepének említésével idézi fel:

„Egy olyan gyár volt, ahova 23 községből jártak be dolgozni emberek. A szép időben 3000 körüli létszáma volt, általában olyan 2100 körüli létszámmal dolgozott, de ha ezt megszorozzuk négygyel, azért már 10 000 ember körüli ember eltartását biztosította. Úgyhogy, nem tudom, még most sem tudom, tehát nem tudom megemészteni.” (2006, férfi, 70 éves)

„Hát végtére is annyit, hogy voltak több mint 2000 ember dolgozott itt ebben a lemezgyárban. Volt amikor 2300 vagy 2500 is a tudomásom szerint, de a 2300 az biztos, igaz? Annyi is dolgozott, hát az ugye, ha csak úgy nézzük ez nyilvánvalóan nem mind nádasdi volt, hát itt a környező községekből, nagyon messziről is, végtére is jártak ide dolgozni: Egercsehiből, Bekölce, Balaton, Mikófalva, Bélapátfalva, Mónosbél, hát Ózdról nem annyira, mert ott volt a kohászati üzem, de itt a környező községekből: Arló, Járdánháza ezek.” (2007, férfi, 62 éves)

„[...] hiszen azt soha nem felejttem el, hogy ugye annak idején Nádásra délbe, vagy este, vagy reggel 32 autóbusz jött ide, tehát 32 különböző településről jártak ide dolgozni, amikor a Lemezgyár fénykorában 2500-3000 fővel dolgozott.” (2008, férfi, 59 éves)

A Lemezgyár működésére utaló megjegyzések többsége valamilyen változásra utal. Úgy tűnik, hogy az évszámokhoz is rögzült spontán emlékezet a termékszerkezet-váltást (1968: terménytároló-gyártás), a gazdasági szabályok és környezet változását (nyolcvanas évek: gmk-lehetőség) vagy az új üzemszám (1968: járműkerék üzem) építését őrizte meg leginkább:

„[...] eredendően itt a lemezgyártás volt a fő profil, aztán elkezdtünk gondolkodni azon, hogy lemezből milyen termékeket lehet még készíteni. Különböző ilyen horganyzott edényeket, vödöröket, fazekakat készítettünk, meg öntözőkannákat, addig, amíg erre igény volt. És horganyzott lemezből készítettünk ereszcatornákat, lefolyókat.” (2006, férfi, 70 éves)

„És azóta, 1968 óta én itt dolgozom a Borsodnádásdi Lemezgyárban. A műszaki fejlesztési osztályra kerültem, akkor indult be Borsodnádásdon a terménytároló építése. Tehát egy francia telepítésű silót koppintott le gyakorlatilag a lemezgyár, hát nem darabról darabra, hanem az elvét.” (2007, férfi, 68 éves)

„[...] 1968-ban, mikor megszüntették az új mechanizmust... a gyár kénytelen volt váltani. Tehát a kohászati jelleg megmaradt ugyan, de tendáltunk a gépipar felé. Ez azt jelenti, hogy 1968-ban létrehoztunk egy új üzembrészt, ahol az Ikarus buszokhoz háromrészes kerékpánt ... gyártást valósítottunk meg. Ez nem kohászati jellegű... gépipari jellegű. Kénytelenek voltunk [...]” (2007, férfi, 79 éves)

„'89-ben ugye jött a... Előtte ugye dolgoztunk ilyen gmk-ban meg egyéb kereset kiegészítésként főállás mellett, ... ilyen gmk-kat csináltunk, akkor már kicsit jobban ment az életünk, jobb volt a helyzetünk. Meg akkor már elég jól lehetett keresni a lemezgyárban is.” (2006, férfi, 49 éves)

„Tizennégy évig voltam géemkázó. Az mellett, hogy fő művezető voltam. Nem fáradtam bele, pedig rengeteget kellett utazni. Az országban 387 helyen csináltunk terménytárolót, abból kb. egytizede nincs. Abból csináltunk olyan százat, még annyit se. 80 telepet mi csináltunk a gmk-val.” (2007, férfi, 68 éves)

Annak ellenére, hogy a Lemezgyár felszámolásának bejelentése szinte minden interjúalanyt váratlanul és meglepetésszerűen ért, a visszaemlékezések jelentős részében olvashatunk a gyárral, illetve a kohászattal kapcsolatos, többnyire általános utalásokat a nyolcvanas évek második felétől érzékelhető problémákról és gondokról:

„'89-től már akkor, hát '85-től, már akkor, már, hát akkor már lehetett érezni, úgy benne volt a levegőben, hogy már ez tényleg, nem úgy megyen ez a gyár, ahogy kellene.” (2007, férfi, 62 éves)

„[...] amikor érződött a nyolcvanas évek végén, hogy nem lesz hosszú ideje a Lemezgyár működésének, akkor már bennem érelődött az, hogy valamit lépni kéne, valamit csinálni kéne, mert munka nélkül nem maradhatunk.” (2007, nő, 56 éves)

A Lemezgyár működésének problémáit magyarázó konkrétan nevezhető okok egyik része a nemzetgazdasági szintű és strukturális jellegű (a szocialista gazdasági modell kudarca, a kohászat leépülése, dollárelszámolás-alapú kereskedelem), a másik része a Lemezgyár elavult termékszerkezetére vonatkozik:

„Sajnos mi már akkor láttuk, én személy szerint is és többen is látták, hogy valószínű ez a modell nem fog működni. Működő szocializmus nem létezik, létező szocializmus sajnos meg nem működik. Tehát ez szinte nyilvánvaló volt, hogy valamikor ott a '88-'89-ben teljesen nyilvánvalóvá vált.” (2006, férfi, 57 éves)

„Ebben az időben már elkezdődtek ugye a vállalkozások és a gmk-k is működtek. Ez szép volt jó volt, de jött a rendszerváltás, amiben nem is maga a rendszerváltás, hanem a nehézipart sújtó válság volt a rossz. A kilencvenes évek elejére a lemezgyár nem tudott piacképes terméket gyártani.” (2006, férfi, 53 éves)

„Aztán jöttek a 80-as évek közepe, amikor már kezdődtek a gondok. Már csak akkor volt nyereség, és úgy tudtunk csiszolni, és továbbélni, amikor úgynevezett támogatásokat kaptunk a lemezgyártásra, mégpedig a szovjet tekercest dollár

exportban eladni. Ugye ez azért nagyon fontos a lemezgyártás, mert a lemezgyár szerkezetén belül fölette a termelésnek a kétharmadát. Ő volt a meghatározó. És hiába volt a másik három üzem, mert aztán később felnövekedett a keréküzem is. Csak eltartóként, foglalkoztatás, eltartóképesség, bevétel tekintetében a lemezgyártás volt a legnagyobb. És ilyen módon akármennyi növekedés volt vagy eredmény a kisebb vagy a többi üzemen, gyakorlatilag az elenyésző volt ehhez a mennyiséghez, volumenhez, bevételhez, és költséghez képest, amit elbírt. Már a 80-as évek közepétől jöttek ezek a problémák, hogy már csak a nagy támogatások és mindenféle manipulációk, pénzügyi és támogatási manipulációk révén tudtuk ezt az exportot csinálni, illetve fennmaradni, eredményesen dolgozni.” (2006, nő, 58 éves)

A Lemezgyár csődjének bejelentéséről, a felszámolási eljárás folyamatáról, illetve a gyár megszűnéséről bizonyára akkor is részletesen beszéltek volna az interjúalanyok, ha a narratív interjúk egyik utókérdése nem kéri a megszűnés részletes leírását. A csőd-eljárás bejelentésének és a Lemezgyár megszűnésének pontos időpontjára eltérően és bizonytalanul emlékeznek a borsodnádasdiak:

„És hát nemsokára rá, nem tudom '90–91-ben vagy '92-ben nem tudom pontosan megmondani, akkor bejelentették a csődöt tulajdonképpen.” (2008, férfi, 62 éves)

„[...] aztán '92–'93-tól én lettem a Lemezgyár helyi felszámoló biztosa. Ez tartott addig, amíg a Lemezgyárat fel nem számoltuk, '99 közepéig.” (2008, férfi, 59 éves)

„Kilencven szeptemberében már be lett jelentve az öncső. Utána aztán már vegetált, mentek még termelések itt-ott, mindenütt. Acélműnél, hengerműnél, de lényegben már kezdődött ugye a szétbomlás.” (2007, férfi, 78 éves)

„[...] ahogy a lemezgyár tönkrement, 92-ben megszűnt egy bírósági végzéssel, ugye, megszüntették a lemezgyárat, úgy a környezete is úgy pusztult le.” (2007, férfi, 71 éves)

A Lemezgyár felszámolása váratlanul érte a dolgozókat és a vezetőket, nem voltak megoldási tervek vagy stratégiák:

„Mikor bejött az igazgató, a Lemezgyárnak az igazgatója és mondta, hogy gyerekek, bejelentettem a felszámolást a minisztérium felé. Kész... a mai napig azt mondom, hogy ezt lehetett volna másként csinálni. Nem bántva az akkori vezetőket, hanem az bánt, azt akarom éreztetni, hogy abszolút nem volt senki felkészülve, nem tudott senki semmit, mint ahogy szerintem még ma sem. Tehát ma is ugyan azt éljük, ami akkor volt, hogy olyan hirtelen dolgok jönnek, amire abszolút nem vagyunk felkészülve, még tudatlanok vagyunk hozzá. Okosak lehetünk, mert utólag természetesen.” (2006, férfi, 49 éves)

Az interjúk alapján három csoportba sorolhatjuk a felszámolás, illetve a megszűnés megnevezett okait. Az első csoportba a kohászat általános válsága, valamint az ezzel összefüggő pénzügyi és gazdaságpolitikai érvek tartoznak:

„Hát ugye a gyárról beszélünk, ez '93-ba csődbe jutott, mint az egész magyar kohászat. Csődeljárás... lefolytatták, megszűnt, lett egy romhalmaz.” (2007, férfi, 79 éves)

„[...] azzal tisztában voltunk, hogy meg kell szűnnie a lemezgyártásnak, tehát nem azért, mert így tervezték el, hanem mert ez a nagy európai átalakulás megindult, és nagy kohászati üzemek ki voltak jelölve, hogy megmarad Dunaújváros, meg megmarad mit tudom én Kassa, meg ezek a nagyobb cégek, tehát hogy le fognak építeni...” (2007, nő, 56 éves)

„[...] miután a gyár a kohászati válság meg a rendszerváltás hatására itt ugye paritás-váltás történt a szocialista országok között. A dollárelszámolásról áttértünk a rubelel-számolásra, a rubelel-számolásról áttértünk a dolláralapú elszámolásra és tulajdonképpen a magyar kohászatot az vitte a csődbe. Nádasdi példát mondok, Szovjetunióból hoztuk az alapanyagoknak a 60%-át. A 60–70%-át. Ezt az anyagot, lemeztekeres volt, ezt 203 rubelért vettünk tonnáját. 1989. december 31-ig. 1990. január 1-jétől ez a 203 rubeles anyag 320 dollárba került. Innentől kezdve a gyár sorsa, legalábbis a lemezgyártás sorsa meg volt pecsételve. Be is következett, amit nem nagy jóstehet-séggel meg lehetett jósolni.” (2006, férfi, 70 éves)

A második csoportban a Lemezgyár politikai és gazdasági vezetőinek hibáiról és felelősségéről olvashatunk:

„[...] mondjuk hibásak voltak abban, hogy hagyták, hogy a gyár erre a sorsa jusson, ahová jutott. Tehát abban biztos lehetek volna, mert szerintem biztos, hogy azért valamennyi, ha nem 2500 emberrel is, de valamennyivel biztos, hogy dolgozhattak volna.” (2007, nő, 57 éves)

„Mesélni, regélni lehet szépeket, jókat, de hát én most is azt mondom, hogy ha azok az emberek, akik valamikor a vezetői voltak és büszkék voltak magukra és akkor is büszkék lettek volna magukra, amikor meg kellett volna menteni a gyárat, akkor ez a gyár legalább 50 százaléka ma is működne. Csak ugye itt mindenki menekült, mindenki a maga kis pecsenyéjét sütögette.” (2007, férfi, 55 éves)

„És megmondom őszintén, az akkori gyár vezetése, egy rendkívül gyáva emberek voltak. Mert ha úgy döntenek, hogy azért tartjuk meg a végsőkig ezt a gyárat, ebből még lehet csinálni valamit. Lehet, amit később ugye, ipari parkokat csináltak, meg mit tudom én. Lehetett volna itt is, lehetett volna itt is 10 meg 12 Kft.” (2007, férfi, 71 éves)

A megszűnés okainak harmadik csoportja a szocialista modell csődjére vonatkozó indoklásokat tartalmazza:

„Itt tulajdonképpen nem is őket hibáztatom, hanem a mindenkori hatalmon lévőket hibáztatom, mert annak idején a gyárban dolgoztak, akkor volt nekik egy modell.” (2007, nő, 57 éves)

„A nagy tudósok úgy döntöttek, hogy most már nem kell, pedig a kohászathoz sok ember kell, és lehetett volna gazdaságossá tenni. Úgy döntöttek, hogy a bányászokat, kohászokat le kell állítani. A politikai erő megsemmisítette ezt az ágazatot.” (2006, férfi, 65 éves)

A munkahely és a múlt elvesztésének keservét csak fokozta a közvetlen vezetők morális elítélése:

„A gyárban, a felsővezetők, 18-19 volt az, aki meghatározó vezető volt. Abból a meghatározó vezetők közül senkinek nem jutott az eszébe, hogy mégis meg kéne ezt a gyárat valahogy menteni. Mindenkinek az volt az első célja, hogy meg tudja magát menteni, hogy ki tudja magát ebből a helyzetből menekíteni úgy, hogy a jövőben ne kelljen neki nélkülözni, nem találni munkát vagy egyéb dolgokat. Tehát látszott az embereken, ezeken a vezetőkön, hogy legszívesebben már elmennének nyugdíjba. Mit ad Isten, meg volt ez a lehetőség, hogy el lehetett menni nyugdíjba. Most mondjak valamit? Körülbelül 90 százaléka elment.” (2007, férfi, 68 éves)

Az információhiány és az elkeseredés következménye, hogy a Lemezgyár megszűnése többeknek a „kiáruztak és elárultak” keserű élményét jelenti:

„Hát eladták itt az egészet. Eladták, elárulták, mint ahogy beleértve egész Magyarországot is, de mi itt Borsodnádason, akik itt élnek, nagyon jól tudják, hogy úgy kiáruztak minket, mintha elvitt volna a víz. Csákyával nyomtak volna vissza, ha feljöttél.” (2007, férfi, 46 éves)

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI HÁTTER

A lokális identitás szociológiai vizsgálatának teoretikus alapját a szociális identitás¹⁰ és a szociális reprezentáció¹¹ elmélete jelentette. A relevánsnak tekinthető hazai identitásértelmezések¹² kivétel nélkül kapcsolódnak a társadalomtudományban meghatározó szerepet játszó Erik H. Erikson definíciójához, mely szerint az identitás a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul.¹³

Azonban számolni kell azzal is, hogy a szociális identitás kategóriájával azonosított identitás túlságosan általános, minden kollektív tudatformára történő alkalmazásának következménye a fogalom egyfajta „inflálódása”:

¹⁰ Tajfel 1978, 1982; Tajfel – Turner 1979.

¹¹ Moscovici 1984, 1988.

¹² Pataki 1982; Csepeli 1992; Erős 1996.

¹³ Erikson 1991.

„[...] ami korábban a fogalomhasználat előnyének tűnt, az ma inkább hátrány. Az identitás társadalmi konstrukcióként történő felfogása ugyanis hovatovább megfoghatatlanná teszi azt, ami a folyton változóban állandó, amire tehát az identitás fogalma eredetileg vonatkozott.”¹⁴

Az identitás társadalomtudományi – szűkebben szociológiai – értelmezésénél természetesen nem lehet eltekinteni az elmélet narratív fordulatának¹⁵ vagy a különösen a történettudományban egyre markánsabban jelen lévő emlékezetelméletek – Halbwachs, Nora, Assmann, Ricoeur – hatásától, amelyek a kollektív emlékezet fő funkciójának tartják az identitás kialakítását és megtartását.¹⁶ Többen úgy vélik, hogy az identitás egy narratív formában történő konstrukció,¹⁷ de ennél markánsabb vélemények is vannak: „a személyes identitás [kiterjesztve a csoportidentitásra is] fogalmának minden magyarázat-kísérlete bukásra ítélt, ha független és elkülönített a narratíva fogalmától”.¹⁸

A hazai társadalomtudományi szakirodalom nem bővelkedik megfelelő elméleti háttérbe illeszkedő és operacionalizálható lokális identitásértelmezéssel. A különböző meghatározási kísérletek más-más diszciplínához kapcsolódnak. A történeti-földrajzi kötődések alapján szerveződő lokális identitás szociológiai vagy társadalomföldrajzi tárgyalására csak elvétve találunk példát a hazai szakirodalomban.¹⁹

Az antropológiai megközelítések közül A. Gergely András a lokális identitást egyszerre tartja a személyes („az önmeghatározás [...] fontos eszköze”) és a csoport-szintű („a helyi közösség legfőbb önmeghatározási kritériuma”) identitás részének. A lokális (helyi) identitás általános (mindenkinek sajátja) és kiterjedésének, érvényességének relatív jellegét hangsúlyozza, de elveti annak állandóságát, mivel az az aktuális csoporttudat szintjének és a környezeti hatásoknak a függvénye.²⁰ Ez az értelmezés nem meglepő, mivel a szerző egy korábbi identitásértelmezésében sem különült el az identitás személyes és társadalmi dimenziója.²¹

A társadalomföldrajzhoz kapcsolódó, a lokális identitást egyfajta attitűdnek tekintő értelmezés meghatározható területi és térbeli dimenziókhöz való kötődésként szintén nem különíti el az egyén és a csoport szintjét.²²

¹⁴ Gyáni 2008: 20.

¹⁵ Olick – Robbins 1998.

¹⁶ Gyáni 2008.

¹⁷ Bruner 1990; Calhoun 1994.

¹⁸ MacIntyre 1984: 45.

¹⁹ Bóhm – Pál (szerk.) 1987; Köles – Varga (szerk.) 1988; Enyedi 1991; Bóhm 2000.

²⁰ A. Gergely é. n.

²¹ „[...] az identitást egyszerűen mint vonatkoztatási rendszert kezelem, amely társadalmi tárgyakra, csoportjelenségekre és társadalmi térre kiterjedő személyiség-szférát jelent számomra, egyben az ‘én’ és ‘ők’, illetve ‘mi’ és ‘mások’ konfliktusainak redukált, átélt és társadalomtörténetileg örökített mintáját.” (A. Gergely 1996: 5.)

²² „[...] az egyéneknek és kollektíváknak a térhez való kötődését, annak kulturális, emocionális, kognitív tartalmát, megnyilvánulásait kell értenünk, amelyek többségében a konkrét lokalitásra, a meghatározott, földrajzilag is körülhatárolható területre vonatkoznak.” (Pálné 2000: 75.)

A kultúrantropológiai írások jelentős részének témája a lokális identitás, azonban a fogalom értelmezésére csak elvétve találunk példát. Ezek egyike Bakó Boglárka meghatározása, amely – a másik két megközelítéssel szemben – kizárja az egyéni szinthez kötött értelmezést.²³ A tág értelmezési lehetőséget rejtő „viszony” definíció mellett a szerző kiemeli a lokális identitás megnyilvánulásának (prezentálódásának) sokféleségét is (helyi rendezvények, kiadványok, emlékhelyek, eredetmítoszok).

Az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetében a nyolcvanas évek közepétől folynak elsősorban a földrajzi identitás térelemeivel foglalkozó, kisebb területekre (falvak, városrészek, kistérségek) koncentrált kutatások.²⁴ A kifejezetten lokális identitás vizsgálatára vállalkozó nagymintás kutatás során a lokális kötődés elemeinek kategorizálását konkrét terekhez rendeltük. A lokális identitást – Csepeli György nemzeti identitás értelmezésére építve – a társadalmi identitástudat szerves részeként értelmeztük, amelynek alapján az egyén a perszonális kapcsolathálónál (network) tágabb, földrajzi kategóriákkal meghatározható társadalmi csoport tagjának érzi és vallja magát. Az operacionálizálás során lényeges szempontnak tekintettük, milyen kategorizációt (lakóhely, kistérség, megye, régió) alapoz meg a csoport kijelölése, de ez nem jelentette a térbeli meghatározottság kizárólagosságát.²⁵

Az előzőekben jelzett elméleti és empirikus előzményekre támaszkodva, borsodnádasdi kutatásunk során a lokális identitást két konkrét elméleti háttérhez kapcsolódó kvantitatív, illetve kvalitatív módszereket alkalmazó operacionálizálás alapján vizsgáljuk.

A szociális reprezentáció elmélete

A szociális reprezentáció meghatározása – „a közös jelentések konszenzuális világa, amiben a csoporttagok kommunikálnak és interakcióban vannak”²⁶ – és folyamata (lehorgonyzás és objektiváció) szorosan kapcsolódik a társadalmi identitáshoz. Azt is mondhatjuk, hogy a szociális reprezentáció tartalmazza a csoporttagok közös világukról alkotott interpretációját. A közös jelentések (a szociális reprezentációk) elemzése alapján a szociális reprezentáció folyamatai a szociális identitások kialakulásával értelmezhetők. A szociális reprezentáció elmélete ily módon közeli kapcsolatot feltételez a szociális reprezentáció és a csoportfolyamatok, különösen a szociális identitás létrehozása és kifejezése között.

²³ „[...] közösség(ek) viszonyát fejezi ki annak szülőfalujához, városához, utcájához, emlékhelyeihez és ezek „történeteihöz”, „mítoszaihoz”, rokonsági, baráti, szomszédi kapcsolataihoz.” (Bakó 2003: 167.)

²⁴ Csatári 1989; Nánásiné 1996; Hamar – Murányi – Szoboszlai 1997; Murányi – Szoboszlai 1998, 1999.

²⁵ Murányi – Szoboszlai 2000.

²⁶ Purkhardt 1993: 75.

Eddig kevés kísérlet történt a szociális reprezentáció és az identitás kapcsolatának részletes leírására.²⁷ A szociális reprezentáció identitásképző funkciója egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a csoport minden tagja osztozik eme reprezentációkban. Másrészt a csoport meghatározza tagjai számára, hogy a különböző reprezentációk között milyen kapcsolatot létesíthet; vagyis korlátozza az asszociációs szabadságot, ezáltal előír egy a csoportra jellemző olyan szemléleti módot, amely mentén a csoport megkülönböztetheti magát más csoportoktól.²⁸ A szociális reprezentációk integrálják az egyéni gyakorlatokat, ugyanakkor kollektív szociális normákat, értékeket és tudásokat prezentálnak.²⁹ A kollektív identitás egy minden csoportban létező szociális reprezentációnak (magnak) tekinthető, mivel a csoporthoz, mint közösséghez tartozás a sajátos szociális csoportok reprezentációján belüli lehorgonyzással történik, és kifejezi a csoport egyedülállóságát, aktualitását és történelmét. A kollektív identitás egyesíti a reprezentációs rendszer azon aspektusait, amelyeket az egyén leginkább értékesnek, történelmileg állandónak és a különleges tulajdonságokat kifejezőnek érzel.³⁰ A csoportban zajló interakciók során keletkező szociális reprezentációk gyakran narratív formában jelennek meg, biztosítva a csoport történetiségét és időbeni folytonosságát.³¹

A lokális identitás mint szociális reprezentáció empirikus vizsgálatát narratív életútinterjúk³² főnarratívát követő asszociációs kérdéseire³³ adott válaszok alapján végeztük. A három alkalommal készült interjúk alanyainak kiválasztása során a legfontosabb kritérium az volt, hogy az interjúvolt borsodnádasi lakos legyen, és legalább öt évig dolgozott a megszűnt Lemezgyárban. A további kritériumok arra irányultak, hogy az interjúvoltak mintája a lakóhely tagolódása (telep–falu), a korábbi foglalkozási státus és beosztás alapján kellően heterogén legyen.

A szociális reprezentáció elmélete, illetve az eredeti teóriához kapcsolódó további elméletek közül Jean-Claude Abric „központi mag elmélet”-ének (Central Nucleus Theory, a továbbiakban: CNT) modelljét alkalmaztuk a szabad asszociációs kérdésekre adott válaszok elemzésére. A központi mag elmélete Serge Moscovici szociális reprezentáció általános elméletéhez³⁴ kapcsolódó kiegészítő megközelítés. A központi mag gondolatát elsőként Abric javasolta,³⁵ a megközelítés elméleti és módszertani továbbfejlesztéséhez más kutatók (Verges, Gruimelli, Rouquette, Moliner, Morin) is hozzájárultak. A továbbiakban a CNT

²⁷ Millward 1995.

²⁸ Vincze – Kőváriné 2003.

²⁹ Meier – Kirchler 1998.

³⁰ Asher – Wagner – Orr 2006.

³¹ Vincze – Kőváriné 2003.

³² Rosenthal 1995; Kovács – Vajda 2002.

³³ A főnarratívát követő utókérdések után minden interjúban szerepeltek a következő kérdések: Mit jelent önnek Borsodnádasi? Mi jut eszébe, ha meghallja, hogy Borsodnádasi? Mit jelent borsodnádasi lenni?

³⁴ Moscovici 1976.

³⁵ Abric 1994.

feltevéseinek és téziseinek részletes ismertetését mellőzve, az elmélet logikáját és a kapcsolódó módszertani keretet foglaljuk össze.³⁶

A központi mag identifikálásának módszertani problémáinál érdemes figyelembe venni Moliner javaslatát, amely szerint a központi kogníciókat mennyiségi és minőségi tulajdonságok jellemzik.³⁷ A centrális elemek kvalitatív tulajdonságai közvetlenül a szociális reprezentáció elméletéből erednek és a központi helyzetet biztosítják. Ebben az értelemben egy adott kogníció azért központi, mert szoros kapcsolatban van a reprezentáció tárgyával, szimbolikus érték és asszociatív erő jellemzi. A centrális elemek kvantitatív tulajdonságai a kvalitatívól erednek, azok következményei. Ezek az elemek „kiugrás”-ként (saliency) jellemezhetők: például milyen gyakran és/vagy azonnal mutatják a reprezentáció tárgyát, és hány kapcsolatot tartanak a reprezentáció más elemeivel.

Az általunk követett egyik konkrét empirikus módszer³⁸ alapján az alanyok legfeljebb három szóval (vagy értelmezhető narratív reagálással) asszociáltak a felkínált – esetünkben Borsodnádasd – szóra. Az asszociációkat a jelentések közötti hasonlóságok alapján szemantikai kategóriákba soroltuk. Az adatelemzés során két kritériumot használtunk: az *előfordulási gyakoriságot*, illetve a *felidézési sorrendjét*. A kettős elemzés alapja az volt, hogy a gyakrabban és gyorsabban felidézett kategóriák nagyobb valószínűséggel tartoznak a központi maghoz. A tulajdonságokat 1-től 3-ig súlyoztuk, annak megfelelően, milyen sorrendben idézték fel a kategóriákat (az alacsonyabb pont gyorsabb reagálást jelentett). Ha az átlagos gyakoriságot és az átlagos sorrendet vesszük alapul, akkor a kategóriákat a következő négy csoportba lehetett besorolni:

1. táblázat

Az asszociációs kategóriák csoportosítása gyakoriság és felidézési sorrend alapján

<i>1. csoport</i>	<i>2. csoport</i>
Átlag feletti gyakoriság	Átlag feletti gyakoriság
Átlag alatti felidézési sorrend	Átlag feletti felidézési sorrend
<i>3. csoport</i>	<i>4. csoport</i>
Átlag alatti gyakoriság	Átlag alatti gyakoriság
Átlag alatti felidézési sorrend	Átlag feletti felidézési sorrend

A bal felső sarokban lévő kategóriák – a leggyakrabban előforduló és leggyorsabban reagált – nagyon valószínű, hogy a központi maghoz tartoznak. Ezzel szemben azok, amelyek a jobb alsó negyedben vannak – nagyobb valószínűséggel perifériális helyzetűek. A másik két negyedbe sorolt kategóriákat olyan perifériális kognícióknak tekinthetjük, amelyek szorosan kapcsolódnak a központi maghoz.

³⁶ Sá 1995.

³⁷ Moliner 1994.

³⁸ Verges 1992.

A Dekker–Malová modell

A lokális identitás kvantitatív jellemzéséhez egy nemzeti attitűdökre kidolgozott elméleti modellt alkalmaztunk. Több nemzetközi és hazai kutatás is igazolta Dekker és Malová elméleti modelljét, amely a nemzeti attitűdök egyik elemének tekinti az irodalomban többnyire politikai ideológiának, politikai mozgalomnak, nemzetépítési folyamatnak vagy politikai irányultságnak tekintett nacionalizmust.³⁹ Az egyén politikai beállítódását vizsgálva, a nacionalizmust gyakran a nemzeti orientáció valamilyen szinonimájaként (nemzettudat, nemzeti érzés, nemzeti identitás, a nemzethez való lojalitás, nemzeti büszkeség, patriotizmus) használják, vagy a nemzetet összetartó vérségi vagy rokonsági kapcsolatokba vetett hittel, illetve a szeparációs törekvésekkel azonosítják. Az elmélet azt feltételezi, hogy a nemzeti attitűdök a saját nemzetre és országra irányuló érzelmek részeiként, típus és erősség alapján elkülöníthetők: egy semleges (nemzeti érzések) és öt pozitív érzelmi típust lehet megkülönböztetni. A hierarchikus struktúrával leírható nemzeti attitűdök fontos jellemzője a kumulatív szerveződés. A nemzethez való tartozás érzését kifejező, elsőként kialakuló nemzeti érzésre épülő további nemzeti attitűdök (nemzeti büszkeség, nemzeti preferencia, nemzeti felsőbbrendűség és nacionalizmus) mindegyike magában foglalja a megelőzőket is. A hierarchia csúcsán elhelyezkedő, extrém módon pozitív nemzeti identitást generáló nacionalizmus a nemzethez tartozás érzésének, a közös eredetnek, a vérségi köteleknek egyfajta kombinációja. Emellett támogatja az elkülönült és független államot, elutasítja az országban élő nemzeti és etnikai kisebbségeket és a nemzetek közötti együttműködést.

Az elmélet szerint a pozitív struktúrához hasonlóan elképzelhető a nemzeti attitűdök olyan szerveződése is, amely a negatív nemzeti érzéstől a nemzet gyűlöletéig terjedhet, illetve – mindkét érzelmi szempontból – nemzeti regionális vagy nemzetközi területekre irányul.⁴⁰

Az eredetileg nemzeti attitűdökre kidolgozott modell operacionalizálása során a lokális kötődések mérésének érdekében a modell dimenzióit – és ennek megfelelően a dimenziókhoz tartozó kijelentéseket – az alábbiak szerint neveztük át:

Nacionalizmus	Lokalizmus
Nemzeti felsőbbrendűség	Lokális felsőbbrendűség
Nemzeti preferencia	Lokális preferencia
Nemzeti büszkeség	Lokális büszkeség
A nemzet szeretete	A lokalitás szeretete
Nemzeti érzés	Lokális érzés

³⁹ Dekker 1998; Dekker – Malová – Hoogendoorn 2003; illetve Kelemen 1999; Murányi 2006.

⁴⁰ Dekker 1998.

A LOKÁLIS IDENTITÁS JELLEMZŐI

A Dekker–Malová-féle modell lokális attitűdöknek megfelelően módosított állításai, illetve a dimenziókat leképező indexek átlagai érdekes sajátosságokat mutatnak.

2. táblázat

<i>A lokális attitűdök</i>	
<i>(átlag: 5 fokozatú skála átlagok: 1: egyáltalán nem ért egyet; 5: teljes mértékben egyetért)</i>	
<i>Lokális érzés</i>	
Borsodnádasinak érzem magam.	84
Azt érzem, hogy Borsodnádásd a hazám.	70
<i>A lokalitás szeretete</i>	
Szeretem Borsodnádásdot.	77
Általában kedvelem a borsodnádásdiakat.	77
Szeretem a borsodnádásdi beszédet (ahogy itt beszélnek).	73
Jó érzés borsodnádásdinak lenni.	69
<i>Lokális büszkeség</i>	
Büszke vagyok arra, hogy borsodnádásdi vagyok.	59
Büszke vagyok Borsodnádásdra.	57
Büszke vagyok arra, amit a borsodnádásdiak véghezvittek.	53
<i>Lokális preferencia</i>	
Életem nagy részét inkább Borsodnádason szeretném leélni, mint bármely más településen.	67
Általában inkább szeretek borsodnádásdiakkal érintkezni, mint nem borsodnádásdiakkal	41
<i>Lokális felsőbbrendűség</i>	
Általában jobban szeretem a borsodnádásdiakat, mint a nem borsodnádásdiakat.	52
Borsodnádason a legjobb élni.	43
Általánosságban a borsodnádásdiak különbek a nem borsodnádásdiaktól.	25
<i>Lokalizmus</i>	
Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a borsodnádásdiakkal.	63
Azt érzem, a borsodnádásdiak egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is tartozom.	55
Szerintem minden borsodnádásdinak Borsodnádason kellene élnie.	35
A borsodnádásdiaknak nem szabadna keveredniük másokkal.	22
Jobb lenne, ha a nem borsodnádásdiak elköltöznének a településről.	22

A nemzeti attitűdökhöz hasonlóan, a vizsgálatunkban felhasznált strukturális modell is igazolta a lokális nagycsoporttal és hellyel kapcsolatos, kumulatív hierarchiába szerveződő hat nemzeti attitűd elkülönülését. Várakozásunknak megfelelően teljesült a hat dimenzió egymásra épülő struktúrája, mivel a hierarchiában felfelé haladva egyre kevésbé preferáltak az egymást követő szakaszok.

3. táblázat

A lokális attitűdök szerkezete (összevont átlagpontok)

Lokalizmus	40
Lokális felsőbbrendűség	40
Lokális preferencia	54
Lokális büszkeség	56
A lokalitás szeretete	74
Lokális érzés	77

További figyelemre méltó jellemző, hogy a borsodnádasiak körében a „Lokális felsőbbrendűség” és a „Lokalizmus” dimenziók átlagpontjai megegyeznek. A két dimenzióhoz tartozó állítások átlagpontjait jellemző eltérések két szempontból is következtesek. Egyrészt a válaszadók egyértelműen elutasítják (22–25 átlagpont) a nem helybéliekkel szembeni diszkriminációt (a borsodnádasiak különben a nem borsodnádasiaktól, a nem borsodnádasiak költözzenek el, a borsodnádasiak ne keveredjenek nem borsodnádasiakkal), másrészt a „Lokalizmus” dimenzióhoz tartozó, a közös gyökereket, származást, illetve a családi összetartozást preferáló kijelentések a borsodnádasiak egyfajta vérségi közösségét hangsúlyozzák. A másokat nem kirekesztő, a közösséget családnak tekintő lokális attitűd teljes mértékű érzelmi azonosulással és a település iránti szeretettel („Lokális érzés” dimenzió: 77, „A lokalitás szeretete” dimenzió: 74 átlagpont) párosul. Mindezek mellett a lakóhelyhez való többnyire erős ragaszkodás (életem nagy részét inkább Borsodnádason szeretném leélni, mint bármely más településen: 67 átlagpont) ellenére a borsodnádasiak nem különösebben büszkéek a településre és annak lakóira („Lokális büszkeség” dimenzió: 56 átlagpont).

A Dekker–Malová modell eredményeihez illeszkedve, a borsodnádasiak számára az érzelmi azonosulás és a lokális ön-kategorizáció a leginkább szükségesnek tartott lokális kritérium, de a hosszabb helyi kötődés szintén kiemelt szempont. A nyitott és az idegenekkel szemben nem diszkriminatív lokális identitás további bizonyítéka, hogy a többi kritérium (szülő, iskola, születés, lakóhely) mindegyikét kevesebben vélik szükségesnek a borsodnádasi csoport-hovatartozás szempontjából.

4. táblázat

„Ön szerint ahhoz, hogy valaki borsodnádásdi legyen szükséges-e, hogy...?”
(válaszok aránya, százalékban)

Borsodnádásdinak érezze magát	80
Borsodnádásdinak tartsa magát	79
Élete nagyobbik részében Borsodnádásdon éljen	59
Legalább az egyik szülője borsodnádásdi legyen	45
Az általános iskoláit Borsodnádásdon végezze	40
Születésekor Borsodnádásdon éljen	36
Jelenleg Borsodnádásdon éljen	34

A szociális reprezentáció alapján történő elemzés eredményei szintén utalnak az affektív kötődésre, de nem meghatározó jelleggel.

Borsodnádásd szociális reprezentációjának egyik központi eleme az érzelmi szempontból semleges, többnyire nem indokolt, a település funkcionális lényegét jelöli (*lakóhely*). A másik meghatározó reprezentációs elem a válaszadók létezésének egészét meghatározó differenciálatlan teljesség (*minden*). A szociális reprezentáció központi magjában szereplő harmadik elem szintén az élethez, pontosabban annak kezdetéhez kapcsolódik (*születés*). A reprezentáció központi magjának elemei átfogó és neutrális kategóriák: hely, totalitás és létezés.

5. táblázat

Az asszociációs kategóriák és csoportosításuk

1. csoport Átlag feletti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend	lakóhely, minden, születés
2. csoport Átlag feletti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend	jó, gyár, emlék, környezet, költözés, munka
3. csoport Átlag alatti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend	tetszés, család, haza, megélhetés, csoda
4. csoport Átlag alatti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend	életvitel, érzés, hely, mozgás, rossz, szeretet, büszkeség, barát

A periféria elemeinek (2. és 3. csoport) egyik része érzelmi, másik része racionális. Az affektív elemekhez sorolhatjuk az indoklás nélküli pozitív minősítést (*jó*), a településhez kötődő pozitív emlékeket, egy letűnt kor felidézését (*emlék*) vagy a pozitív véleményt (*tetszés*). Érzelmekhez kapcsolódik még a környezet és a táj szépsége (*környezet*) vagy a borsodnádásdi családtaghoz (*család*), a helyben maradáshoz való kötődés (*költözés*) vagy a haza fogalmának helyhez szűkítő azonosítása (*haza*). A periféria racionális részét gyakran a településnél is fontosabbnak tartott *gyár* és a hozzá szervesen kapcsolódó *munka*, valamint a mindezekhez logikusan kapcsolódó *megélhetés* alkotja.

A lakosság Borsodnádásd-reprezentációja logikus struktúrába szerveződik. A meghatározó centrális mag egyfajta természetes evidenciaként jeleníti meg a települést. A sokféle módon megnyilvánuló érzelmi kötődés és a munka köré szerveződő racionalitás jelen van, de a reprezentáció perifériájának része

A LOKÁLIS IDENTITÁS ÉS A MUNKÁS IDENTITÁS KAPCSOLATA

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a borsodnádásdiak számára Borsodnádásd a létezés totalitását jelenti, amelyhez elsősorban pozitív érzelmek és a munka (munkahely) világa kapcsolódik. Az asszociációs kategóriák gyakorisági és felidézési sorrend alapján képzett csoportjainak fontos jellemzője, hogy a szociális reprezentáció struktúrája alapján a lakosság nem igazán büszke az érzelmileg elfogadott és szeretett településre (a büszke asszociáció a negyedik, azaz a reprezentáció leginkább perifériális helyzetű csoportjában szerepel). A lakóhely büszkeség szerinti alacsony megítélését a kvantitatív eredmények is megerősítik: a lokális attitűdök szerkezetét bemutató 3. táblázat arra utal, hogy a „Lokális érzés” (77 pont) és „A lokalitás szeretete” (74 pont) attitűdök átlagpontjainál lényegesen alacsonyabb a „Lokális büszkeség” (56 pont).

Mivel magyarázhatjuk azt, hogy a borsodnádásdiak – bár érzelmileg azonosulnak a várossal, szeretik, sőt, az élet meghatározó tényezőjének tartják lakóhelyüket – nem igazán büszkék Borsodnádásdra? A lokális identitás e sajátosságát a borsodnádásdiak szociális identitásának más kategóriájával való kapcsolata, valamint egy ismert szociálpszichológiai magyarázat, a kognitív disszonancia elmélete alapján értelmezzük.⁴¹

Korábban már jeleztük, hogy a lokális identitást a társadalmi azonosságtudat részének tekintjük, amely „az én-nek nevezett hipotetikus konstrukció sajátos alrendszere, aspektusa”, mivel a társadalom kategoriális viszonyainak szelektív interiorizációja az önmeghatározás és a személyes folytonosság képzetének alapja és társadalmi kerete.⁴² Az önmeghatározó kategóriák elfogadásának folyamata, azaz a társadalmi identitás kialakulása a folyamatosan táguló környezettel (kiscsoportok és közösségek) való azonosulást jelenti. Ezt az azonosulási folyamatot egyszerre jellemzi az időközben megszűnő vagy új csoporttagságot jelentő változatosság és az egyéni pszichikum fejlődését befolyásoló társadalmi hatások kettőssége.⁴³ Az elméleti koncepciók alapján joggal feltételezhetjük, hogy a borsodnádásdiak lokális identitása a társadalmi identitás más kategóriáival való folyamatos kölcsönhatás alapján, a szociális környezet változásának függvényében értelmezhető.

A lokális identitással kapcsolatba hozható másik identitástípust a szociális reprezentációra vonatkozó további eredmények alapján azonosítjuk. A kuta-

⁴¹ Festinger 2000.

⁴² Pataki 1982.

⁴³ Csepeli 1992.

tás során Borsodnádasd mellett további kifejezések szociális reprezentációjára is kíváncsiak voltunk, így lehetőségünk volt annak vizsgálatára, hogy milyen kapcsolat van a lokális identitás (Borsodnádasd) és más kifejezések asszociációs kategóriái között. Korábban láthattuk, hogy a „Borsodnádasd” szóra adott asszociációk fontos (2. csoportba tartozó) kategóriája a gyár és a munka. A két kifejezésre adott válaszok gyakoriság és felidézési sorrend alapján képzett asszociációs kategóriáinak csoportjai azt igazolják, hogy a *Borsodnádasd*, a *munka* és a *gyár* szociális reprezentációját kölcsönös megfelelés jellemzi, mivel az egyes kifejezések központi magjában a következő asszociációk (is) szerepelnek:⁴⁴

<i>munka:</i>	gyár, Borsodnádasd
<i>gyár:</i>	közösség, munka
<i>Borsodnádasd:</i>	gyár, munka

Eredményeink arra utalnak, hogy a borsodnádasdiak számára a lakóhely, a (megszűnt) gyár és a munka reprezentációja szorosan összekapcsolódik, a három fogalom értelmezését egyfajta kölcsönösen azonos jelentéstartalom jellemzi.

További sajátosság, hogy a lokális identitás alapját jelentő Borsodnádasd reprezentációja szervesen kötődik a munkások csoportjával azonosuló munkás identitáshoz, mivel a munka reprezentációjának központi magjában szerepel az önbesorolás és a származás asszociáció. Ennek alapján joggal mondhatjuk, hogy a munka hangsúlyos eleme a borsodnádasdiak ön-identifikációjának. A munkás identitás mellett a munka reprezentációját leginkább a kétkezi–fizikai jelleg, a becsület–megbecsülés és a biztonság jellemzi, míg a gyár elsősorban az elmúlás, az emlék, a fájdalom és a megélhetés kategóriákkal van jelen a borsodnádasdiak gondolkodásában.

⁴⁴ A *munka* szóra adott válaszok asszociációs kategóriái és csoportosításuk: 1. csoport (átlag feletti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend): kevés, becsület, fizikai, gyár, önbesorolás, fizikai és szellemi, termel; 2. csoport (átlag feletti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend): dolgozás, származás, Borsodnádasd, megbecsül, kétkezi, szaktudás, biztonság; 3. csoport (átlag alatti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend): büszkeség, egészség, elismerés, fontos, háttérbe szorított, keserves, legszebb, munkahely, nem tudja, nép, tekintély, kedves, osztály, becsületes, érzelem; 4. csoport (átlag alatti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend): elavult, lumpenproletár, modern, igazi, tisztel, nincs, felnéz, bérmunkás, lelkiismeret, letaposták, munkaerő, pénz, rabszolga.

A *gyár* szóra adott válaszok asszociációs kategóriái és csoportosításuk: 1. csoport (átlag feletti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend): emlék, közösség, semmi, megélhetés, jó, munka, halál, vezetők; 2. csoport (átlag feletti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend): működés, sajnálat; 3. csoport (átlag alatti gyakoriság + átlag alatti felidézési sorrend): barát, élet, fogalom, kultúra, lokálpatrióta, fájdalom, gyár, elmúlás, hiány; 4. csoport (átlag alatti gyakoriság + átlag feletti felidézési sorrend): agy, bosszúság, eladás, erő, gondoskodás, járműkerék, kegyetlen, pusztítás, rossz, álm, biztonság, lehetőség, romlás, csend, érték, fiatalosság, ipari park.

A Lemezgyár bezárása nemcsak a munkahelyek megszűnését és az egzisztenciális biztonság elvesztését jelentette Borsodnádásdon, hanem a generációkat jellemző munkás és lokális identitás gyors összeomlását is. Bár a kognitív diszsonancia elmélete megismerési folyamatra vonatkozik, de alap gondolatát – a belső feszültség vagy diszsonancia korábbi ismereteknek ellentmondó új tapasztalat vagy információ eredménye, ezt csökkenteni/redukálni törekszünk – adaptálhatónak véljük. A privilegizált juttatásokkal járó munkás lét megszokott biztonságára hirtelen elvesztésének, valamint a rendszerváltozással beköszöntött idegen és a korábbi megélt modellel valóban ellentmondásos tapasztalatának logikus következménye a frusztrált feszültség. A borsodnádásdiak csalódtak a rendszerváltozásban, a politikában – de a múltban nem. Elvesztették szeretett Lemezgyárukat és vele a keserűen városnak nevezett gyártelepüket is. A lakóhely maradt a jelen, hiszen ott élnek, de a Lemezgyár már csak a múlt. A múltra lehet büszkének lenni, de a jelenre nem.

„Tudniillik itt vidéken mikor azt mondták, hogy rendszerváltás van, magunkhoz se tértünk. Ha visszagondolok mi le voltunk döbbenve. És a mi korosztályunk, úgy volt, hogy ez a legszebb legjobb, nem biztos, hogy nem volt az, még nem tudjuk hogy ez milyen lesz. Furcsa volt, amikor mi azt hittük, hogy van közünk hozzá kiderült, hogy mi csak egy mozgó gépezet vagyunk. Úgy éreztem, hogy amit felépítettünk, felépítettem, mert ugye egy csomó dolgot felépítettem, annak nincs értelme. Ahol én, az apám, nagyapám dolgoztunk közel száz évet együtt, azt a gyárat a földdel tették egyenlővé. Meghalt az élet.” (2006, férfi, 65 éves)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A. Gergely András 1996: *Identitás és etnoregionalitás. A kisebbségi identitás történeti és regionális összefüggései Nyugaton és Kelet-Közép-Európában*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.
- A. Gergely András é. n.: *A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok. (Rövid áttekintés a helyi tudás tartalmáról.)* Antropológiai Internetes Portál <http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmanypdf/Agatotalistarsadalmitevények2002-2.pdf> (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Abric, Jean-Claude 1994: Les représentations sociales: aspects théoriques. In: Abric, Jean-Claude (dir.): *Pratiques sociales et représentations*. Presses Universitaires de France, Paris, 11–35.
- Alabán Péter – Vozár Gyuláné 2009: *Fejezetek Borsodnádásd gazdaság- és társadalomtörténetéből (kitekintés és összehasonlító regionális vizsgálatokkal)*. Kézirat.
- Asher, Smadar Ben – Wagner, Wolfgang – Orr, Emda 2006: Thinking Groups. Rhetorical Enactment of Collective Identity in Three Israeli Kibbutzim. *Asian Journal of Social Psychology* (9.) 2. 112–122.

- Bakó Boglárka 2003: „Itthon vagyunk megszokva, ideköt minden.” Egy barcasági magyar közösség lokális identitástudatáról és interetnikus kapcsolatrendszeréről. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 165–191.
- Bali János 2007: Engels-telep. Életstratégiák egy észak-magyarországi kisvárosban a bánya bezárását követően. In: Kadocsa László – Rádai Levente (szerk.): „*A tudomány iskolája*.” *Bölcsész- és társadalomtudományi konferencia előadásai*. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros, 24–39.
- Bánfalvy Csaba 1994: Egy kritikus helyzetű helyi társadalom. Munkanélküliség, válság és újraélesztési kísérletek Ózd-Farkaslyukon. *Szociális Munka* (6.) 4. 254–261.
- Bárczy Zoltán 1960: *Fejezetek a Borsodnádasdi Lemezgyár történetéből*. Borsod Megyei Nyomda, Miskolc.
- Bóhm Antal – Pál László (szerk.) 1987: *A helyi hatalom működése. Műhelytanulmányok*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Bóhm Antal 2000: Térségi identitás Magyarországon. In: Bóhm Antal et al. (szerk.): *Térségfejlesztés és közigazgatás-szervezés*. MTA, Budapest, 111–123.
- Bruner, Jerome Seymour 1990: *Acts of Meaning*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Calhoun, Craig 1994: Social Theory and the Politics of Identity. In: Calhoun, Craig (ed.): *Social Theory and the Politics of Identity*. Blackwell, Cambridge, MA, 9–36.
- Csatári Bálint 1989: *A Tiszazug kistérségi problémái*. Kutatási jelentés, kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja Településkutató Csoport, Kecskemét.
- Csepeli György 1992: *Nemzet által homályosan*. Századvég, Budapest.
- Csontos Györgyi – Vass Tibor 2001: *Ózdi munkáskolóniák. Gyári lakótelepek és lakásbelsők története a századfordulótól az ezredfordulóig*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.
- Dekker, Henk 1998: *Nationalism, its explanations, and National Socialization*. Paper, prepared for presentation at the second Dutch–Hungarian Conference on Interethnic Relations. <http://nationalism.ceu.hu/classicsofnationalism> (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Dekker, Henk – Malová, Darina – Hoogendoorn, Sander 2003: Nationalism and Its Explanations. *Political Psychology* (24.) 2. 345–376.
- Enyedi György 1991: A lokalitás szerepe a modern társadalmakban. *JUSS* (4.) 4. 29–33.
- Erikson, Erik Homburger 1991: Identitásválság önéletrajzi vetületben. In: Erikson, Erik Homburger: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 401–435.
- Erős Ferenc 1996: Előszó. In: Erős Ferenc (szerk.): *Azonosság és különbözőség*. Scientia Humana, Budapest, 5–8.
- Festinger, Leon 2000: *A kognitív disszonancia elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 2008: Identitás, emlékezés, lokalitás. *2000* (20.) 6. 19–27.
- Hamar Anna – Murányi István – Szoboszlai Zsolt 1997: *Az alföldi társadalom innovatív csoportjai*. Alföld Kutatási Program II. Kutatási jelentés, kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet, Szolnok.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kelemen Ágnes 1999: Nemzeti érzelmek és a kisebbségek iránti attitűdök a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (9.) 2. 77–101.

- Kolosi Tamás – Róbert Péter 1992: A rendszerváltás társadalmi hatásai. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1992*. TÁRKI, Budapest, 37–74.
- Kolosi Tamás – Sági Matild 1996: Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI, Budapest, 149–197.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Kovács Péter 2005: A halott gyár árnyékában. (Borsodnádásd másfél évtizeddel a rendszerváltás után.) *Magyar Narancs* 2005. június 2.
- Köles Sándor – Varga Csaba 1988 (szerk.): *A helyi cselekvés*. (JAK füzetek 38.) Magvető Kiadó, Budapest.
- MacIntyre Alasdair C. 1984: *After Virtue. A Study in Moral Theory*. 2. ed. University Notre Dame Press, Notre Dame, IN.
- Meier, Katja – Kirchler, Eric 1998: Social Representations of the Euro in Austria. *Journal of Economic Psychology* (19.) 6. 755–774.
- Millward, Lynne J. 1995: Contextualizing Social Identity in Considerations of What it Means to be a Nurse. *European Journal of Social Psychology* (25.) 3. 303–324.
- Moliner, Pascal 1994: Les méthodes de repérage et d'identification du noyau des représentations sociales. In: Guimelli, Christian (dir.): *Structures et transformations des représentations sociales*. Delachaux et Niestlé, Neuchâtel, 199–232.
- Moscovici, Serge 1976: *La psychanalyse son image et son public*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Moscovici, Serge 1984: The Phenomenon of Social Representations. In: Farr, Robert M. – Moscovici, Serge (eds.): *Social Representations*. Cambridge University Press, Cambridge, 3–70.
- Moscovici, Serge 1988: Notes towards a Description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology* 18. (3.) 211–250.
- Murányi István – Szoboszlai Zsolt 1998: *Iffúsági életmód és szokásvizsgálat Jász-Nagykun-Szolnok megyében*. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet, Szolnok.
- Murányi István – Szoboszlai Zsolt 1999: *Sikeres városok, magasan, illetve alacsonyán fejlett települések az Alföldön*. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet, Szolnok.
- Murányi István – Szoboszlai Zsolt 2000: Identitás-jellemzők a dél-alföldi régióban. *Tér és Társadalom* (14.) 1. 27–50.
- Murányi István 2006: *Identitás és előítélet*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Nánásiné Tóth Éva 1996: *Kötődések a városhoz*. Kutatási jelentés. Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét.
- Nemcsik Pál 1964: Beszámoló a borsodnádásdi helytörténeti kutatómunkáról. *Legújabbkori Múzeumi Közlemények* 1. 25–34.
- Nemcsik Pál 1976: A borsodnádásdi kétlaki munkásság életmódjának változása. In: Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból*. (Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 49–62.

- Nyitrai István 1989: *125 éves a Borsodnádasdi Lemezgyár. A Lemezgyár története dióhéjban*. Borsodnádasdi Lemezgyár Igazgatósága, Borsodnádasd.
- Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce 1998: Social Memory Studies. From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Reviews Sociology* (24.) 105–140.
- Paládi-Kovács Artila 2007: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pálné Kovács Ilona 2000: Régiók Magyarországa: utópia vagy ultimátum? In: Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Enyedi György 70. születésnapjára*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 73–92.
- Papp József – Tóth József 1991: Ipari válságövezetek Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* (38.) 7–8. 778–797.
- Pataki Ferenc 1982: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth, Budapest.
- Purkhardt, S. Caroline. 1993: *Transforming Social Representations. A Social Psychology of Common Sense and Science*. Routledge, London – New York.
- Rosenthal, Gabriele 1995: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Campus Verlag, Frankfurt – New York.
- Sá, Celsio Pereira de 1995: *The Central Nucleus Approach to Social Representations*. Paper was presented in the XXV Interamerican Congress of Psychology, San Juan de Puerto Rico. <http://www2.lse.ac.uk/methodologyInstitute/pdf/QualPapers/CELISO-Core-periphery.pdf> (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Tajfel, Henri 1978: Social Categorization, Social Identity, and Social Comparison. In: Tajfel, Henri (ed.): *Differentiation between Social Groups*. Academic Press, London – New York, 61–76.
- Tajfel, Henri 1982: Social Psychology of Intergroup Relations. *Annual Review of Psychology* 33. 1–39.
- Tajfel, Henri – Turner, John C. 1979: An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In: Austin, William G. – Worschel, Stephen (eds.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Brooks/Cole, Monterey, 33–47.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Verges, Pierre 1992: L'évocation de l'argent: une méthode pour la définition du noyau central d'une représentation. *Bulletin de Psychologie* (45.) 405. 203–209.
- Vincze Orsolya – Kőváriné Somogyvári Ildikó 2003: A nemzeti identitás reprezentációja a sikeres történelmi regényekben. *Magyar Tudomány* (Új folyam 47.) 1. 58–66.

*Horváth Sándor: Két emelet boldogság.
Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban.*

Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 266 oldal.

A *Két emelet boldogság* Horváth Sándor harmadik monográfiája. A magyar szociálpolitika Tomka Bélának és Szalai Júliának köszönhető közelmúltbeli feldolgozásai után e kötet esettanulmányai a téma Kádár-kori budapesti sajátosságait, funkcióit és alakulását mikroszintre leásva vizsgálják.¹ Horváth az újraelosztási rendszer kiépülését és az ehhez szorosan kapcsolódó társadalmi folyamatokat elemzi, tágabban véve pedig a Kádár-kori társadalmi integrációs és rezsimlegitimációs kísérletek történetéhez közelít. Több fejezetben részletezi a fővárosi lakásépítési és -elosztási rendszerek, vagyis az állami gondoskodás e központi jelentőségű formáinak működését – lásd a könyv 5–9. (számozatlan) fejezetét. Feltérképezi a generációk közötti viszony alakulását és a családok mindennapjait közvetlenül érintő szociálpolitikai változásokat (10–11. fejezet). Feltárja továbbá a szociális otthonokban és munkásszállókban fennálló viszonyokat, akár csak a hivatalok e szempontból releváns döntéseit (12–15. fejezet). Miközben a könyv nem tartalmaz összehasonlító fejtegetéseket, a szerző léptékválasztását a budapesti intézmények sokszínűségére és az iratanyag gazdagságára tett utalással kísérli meg alátámasztani.

A mű első számú forrásul a Főváros Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, e testület Egészségügyi Osztályának Szociálpolitikai Csoportja, a Szakszervezetek Budapesti Bizottsága, különböző pártszervezetek és a Munkaügyi Minisztérium iratai szolgáltak. A szerzőt explicite az állam és állampolgár közti viszony mindennapjai, az ebből megszülető új társadalmi identitások és újfajta cselekvési minták érdeklik, a forrásbázis sajátosságai miatt azonban főként az apparátus tagjainak vitái, a feladatok elosztása és végrehajtása körüli – olykor heves – csatározásai alapján tud következtetéseket levonni. E viták részben a szociálpolitika jelentésének bizonytalanságából és a rászorultak körének meghatározásakor fennálló diszkréciós lehetőségekből fakadtak. Horváth Sándor társadalomtörténeti vizsgálódásait ennek megfelelően fogalomtörténetiekkel is kiegészíti (2–4. fejezet). Érdemben mutatja be, hogy az állami gondoskodás célkitűzéseire hasonlóan a szociálpolitika fogalmának jelentése is folyamatosan változott a korszakban, viszont adós marad e politika analitikus célból megalkotott definíciójával.

A könyvből megtudjuk, hogy a sztálinista dogmatizmus korában szociális problémákról említést sem volt ildomos tenni. Horváth tisztázza, hogy a szociálpolitika fogalma 1953-tól jelenhetett meg újra, de igazi rehabilitációjára csak 1957-ben került sor. Ugyanakkor könyve adós marad a Rákosi-kor szociálpolitikai sajátosságainak, illetve Horthy-korbéli előzményeinek vázolásával.

¹ Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég, Budapest; Szalai Júlia 2007: *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris, Budapest.

Érdemi elemzése közvetlenül 1956 után nyit. Többek között megtudjuk, hogy szociálpolitikának ekkortól szűkebb értelemben a családtámogatás, a gyermek- és ifjúságvédelem, valamint a munkaképtelenek támogatása (azaz a segélyezés) számított, tágabb értelemben viszont ide tartozott az egészségügy, az oktatás és a lakáshelyzet is (33). A szerző azt is jelzi, hogy a szociálpolitika intézményes bújtatottsága korántsem ért ekkor véget: a társadalmi problémává emelt kérdéseket továbbra is előszeretettel kezelték egészségügyi, rendészeti vagy oktatási problémaként (245). Jelzésértékű e téren, hogy a szociálpolitika nagyfokú expanziója ellenére később sem kapott országos intézményt.

Az 1960-as években – többek között a lakáskérdés és az idősgondozás szerepének erőteljes növekedése mellett – úgy gyarapodott a szociálpolitika körébe utalt területek száma, hogy paternalista jellegű intézkedéseket is rendszeresen szociálpolitikaiként próbáltak ábrázolni. A terület kulcsfogalmai a *támogatás*, a *juttatás*, a *segély* és a *járadék* maradtak. Az 1970-es években már a társadalmi egyenlőtlenségeket is nyíltan lehetett tematizálni, ily módon a szociálpolitika klasszikus jelentése (ezek csökkentésének eszköze) is újfent felbukkanhatott. Miközben a szociálpolitika fogalma ezen évtizedben is tovább bővült és a terület kiadásai (nyugdíjak, családi pótlékok, fogyasztási támogatások stb.) szintén szignifikánsan növekedtek, kulcsfogalmaivá a *hátrányos helyzet* és a *társadalmi egyenlőtlenség* váltak.

Ezek után nem meglepő, hogy az 1980-as évekre a *rászorultsági elv* retorikai győzelmet tudott aratni. Az évtized közepére a társadalmi juttatások a lakosság összjövedelmének körülbelül egyharmadát tették ki, de az újraosztható jövedelem már csökkenni kezdett (51). Az úgynevezett szociálpolitikai fejlesztések már 1989 előtt kiadáscsökkentésekbe torkolltak, ráadásul a szociálpolitika kirekesztő mechanizmusai is erőteljesebbé váltak. A romló helyzet hatásainak ugyanis elsősorban a kisnyugdíjasok és a sokgyermekes családok voltak kitéve. Horváth hangsúlyozza, hogy a társadalombiztosítás eleve inkább növelte a jövedelmi egyenlőtlenségeket, mégis módfelett ironikus, hogy a szociálpolitika a rászorultsági elv rendszeres hangoztatása ellenére „továbbra is elsősorban azokat támogatta, akik állami vállalatnál, hivatalban vagy a második gazdaságban átlagos vagy afölötti jövedelemre tettek szert” (64). A könyv egyik figyelemreméltó konklúziója szerint a magyar kommunista rezsím helyenként a konzervatív jóléti rendszerekhez kezdett hasonlítani (Horváth sajnos nem fejt ki részletesebben e meglátását). A magyar társadalom egyes tagjai, jellemzően a magasabb végzettségűek, az aktívak és a férfiak, eleve inkább csak az arra „érdemesek” támogatását pártolták. A társadalmi integráció fokának csökkenését az érdekérvényesítésre képes rétegek nem bánták különösebben, így e fejlemény a rendszer legitimitását sem befolyásolta negatív módon, érvel Horváth.

Ezen általánosabb tanulságok levonása után a szerző a lakások újraelosztásának rendszerét és megszerzésük mindennapi gyakorlatait vizsgálja. Tisztázza, hogy 1956 előtt az új káderek, katona- és rendőrtisztek mellett elsősorban az élmunkások jobb lakáshoz juttatása volt napirenden. A lakáskérdés 1956 után,

amikor a nehézipari beruházások mérséklésével új lakások tömeges építése vált lehetővé, hamar a legfontosabb szociálpolitikai kérdéssé (Horváth értékelése szerint ürügyé) vált. A lakáselosztás elsődleges célja ugyanis ekkor is „az egyre növekvő létszámú párt-, vállalati és hivatali apparátus megnyerése és a rendszer társadalmi bázisának kiépítése volt”, állítja (76).

Hipokrata módon „a szociálpolitika részterületeként kezelt lakáselosztás nem hogy csökkentette, sokkal inkább növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket”, érvel Horváth Sándor (80). A jóléti feladatokat ellátó intézmények dolgozói ráadásul ugyanabból a keretből juthattak lakáshoz, mint a leghátrányosabb helyzetűnek ítélt fővárosiak, ily módon a hátrányos helyzetűek jelentős számára való hivatkozásban személyesen is érdekeltté váltak. E folytonos hivatkozások ezúttal is leginkább képmutatásról tanúskodnak, a lakáshoz jutás elvei közé ugyanis az erkölcsös életvitel is bekerült, így a rászorultság foka és a kiutalási döntés eredménye továbbra is jócskán eltérhetett. Mindennek érdemi feltárása mellett azonban alig olvashatunk a fővárosba költözés lehetőségeiről (adminisztratív korlátozásairól), illetve tágabban véve a migránsok mennyiségének és helyzetének időbeli alakulásáról.

Horváth ellenben bemutatja, hogy a panelépítésű lakótelepek sora miként változtatta meg a fővárosi lakáselosztás rendszerét. A régi „nyomortelepek” lakói eleve alig jutottak lakáshoz, de ekkor már az apparátus tagjai is csak egyre kisebb mértékben részesültek az újonnan épített lakásokból. Az 1970-es évek trendje szerint ugyanis „egyre alacsonyabb társadalmi csoportok részesültek az egyre külsőbb kerületekben épülő lakásokban” (109). A lakótelepek presztízse részben emiatt, részben pedig már az állami szerepvállalás leépítésével párhuzamosan drasztikusan megcsappant. Az államilag támogatott szövetkezeti lakásépítések váltak uralkodóvá, ugyanakkor a magánlakások szintén jelentős száma miatt kettes lakáspiac alakult ki. Sőt, sajátos módon a tanácsi lakáspiac is a szabadpiac-hoz hasonló tulajdonságokat kezdett magára öltetni. Az 1980-as évekre a magán-erős építkezések és a lakáscserék is a hivatalok támogatását élvezték – miközben a lakáskérdés megoldása egyre kevésbé számított állami prioritásnak. 1983-tól a kivételezettek ráadásul töredékáron privatizálhatták bérlakásaikat (131). Bár ezen intézkedések értelemszerűen tovább növelték a társadalmi egyenlőtlenségeket, Horváth megítélése szerint a rendszer társadalmi bázisát ismét csak erősítették (135). A szerző ugyanakkor jelzi, hogy a Kádár-kor utolsó évtizedére a hivatali pozícióból származó előnyök helyét átvették a második gazdaságból származó jövedelmekből származóak (131).

A következő két (10–11.) fejezet a társadalombiztosítás 1956 utáni imponáló kiterjesztését veszi számba, amikor is „néhány év leforgása alatt szinte az egész ország lakossága nyugdíjra jogosulttá vált” (144). A (budapesti) társadalom előregedésével a szociálpolitika egyre inkább idősgondozási feladatokat jelentett. Az 1970-es évekre azonban már a hivatalos közbeszédben is megjelentek a nyugdíjazással járó hátrányok, a nyugdíj „egyre kevésbé a progresszív szociálpolitikát, hanem egyre inkább a problémák tömegét jelképezte” (163). Elterjedt

a *kisnyugdijas* fogalma, sőt, maga a nyugdíj is egyre inkább az időskori elszegényedés szinonimája lett. Az 1982-es nyugdíjreform ráadásul épp olyan pillanatban nivellált, és érintette ily módon negatívan a rezsिम szociális bázisát, amikor a nyugdíjak eleve elértéktelenedőben voltak. E helyzetben a szociális otthonok, a területi gondozás és az eltartási szerződések jelentettek részleges kiutat. Előbbi megoldás olyannyira preferálttá vált, hogy a Fővárosi Tanács az idősök szociális gondozására fordítható keretének egyenesen 80%-át költötte a szociális otthonokra (amelyek amúgy gyakran másodlagos kórházakként funkcionáltak).

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején a régi párttagok otthonának felépítése „annyi pénzt emésztett fel, mint a szociális otthonok teljes hálózata”, tudjuk meg (217). A szerző ennek súlyos aránytalanságát a multifunkcionális munkásszállók tárgyalásával kiválóan érzékelteti. A munkásszállókat az 1970-es években ugyan valamelyest szintén modernizálták, de lakóikat a deviancia ellenőrzésének szüksége ürügyén továbbra is felügyelték. A kolduskérdés eleve rendészeti kérdésként jelentkezett. A bevett előítélet szerint ugyanis a hajléktalant a társadalom többi tagjától elsősorban életmódja különböztette meg, jegyzi meg Horváth.

A könyv kitér a gyermekgondozási segély, illetve tágabb értelemben a család- és a népesedéspolitikára is. Horváth e fejleményekre is kritikus szemmel tekint, miközben ismét csak meggyőzően kontextualizálja azokat. A gyēs egyrészt kivonta a nők jelentős részét a szűkülő munkapiacról, így őrizve a teljes foglalkoztatottság fikcióját, másrészt viszont születésszámbeli hatásának átfutása a gyermekgondozó intézetekben okozott feszültségeket – hangsúlyozza. A családpolitika ennek ellenére egyfajta varázsszóként kezdett funkcionálni, ami ismét csak a fogalmi tisztázások és a szociálpolitikai döntések hatásainak pontos felmérése ellen hatott.

A *Két emelet boldogság* összességében a releváns folyamatok számos ambivalenciájára felhívja a figyelmünket. A rendszer reményteljesebbé válásának és az érdekérvényesítési lehetőségek hiányának egyidejűségéről érkezik, kiszámíthatóság és kiszolgáltatottság együttállásáról ír, paternalista adományok és tömeges napi kompromisszumok összefonódására utal. Rövidebben: az állami újracsatolás úgy vált a lakosság közvetlen jövedelmének egyik legfontosabb forrásává, hogy közvetlenül nem lehetett befolyásolni sem nagyságát, sem elosztásának módját. Sőt, Horváth Sándor a folyamatok számos visszásságára és a döntéshozók hipokrizisére is rávilágít. Úgy értékeli, hogy az állami újraelosztás következtében a társadalmi juttatások és egyenlőtlenségek egyidejűleg növekedtek, a diskurzusok és a döntések valós következményei között pedig szakadék tátongott. Az ambivalenciák, visszásságok és képmutató döntések ellenére a kádári konszolidáció adományai következtében az állam és polgár viszonya évtizedeken át stabilnak tűnt, és ez csak a rendszer-váltás előtt kevéssel vált érezhetően diszharmonikussá. A könyv e folyamatok megértéséhez nem csak mikro-, de makroszinten is érdemben hozzájárul, bár a rezsım társadalmi bázisának, legitimációs alapjainak és deficitjeinek megértését további források bevonásával valószínűleg lehet még finomítani.

Laczó Ferenc

Az államtól az államosított társadalomig

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.*

ÁBTL – Rubicon, Budapest, 2011. 528 oldal.

A hazai közvélemény előszeretettel társítja a 20. századi magyar történelem egyes periódusait nevezetes személyekhez. Így rögzült az 1918-as forradalom Károlyi Mihályhoz, a Tanácsköztársaság Kun Bélához, a két világháború közötti két évtized Horthy Miklóshoz, de ugyanígy lehet Rákosi- vagy éppen Kádár-korszakról beszélni. Ez a fajta megközelítés gyakran a szakmai diskurzusba is átkerül, amelynek részeként Gyarmati György is Rákosi Mátyás személyét állította a II. világháborút követő évtized történetéről szóló munkája előterébe. A gondolat persze nem teljesen új, hiszen egy korábbi könyv, amelynek Gyarmati társszerzője volt, már élt hasonló módszerrel.¹ Rákosi 1948 és 1953 között – bizonyos megszorításokkal – valóban az „ország ura” volt, de előtte, illetve különösen 1956 második felében, a vezér vágyai és a realitások már felettébb távol álltak egymástól, ami persze e kötetből is jól kiolvasható. Személyének kiemelését talán az is motiválta, hogy ezáltal jobban felkelthető a perszifikált politika iránt fogékony, szélesebb olvasóközönség érdeklődése.

Szakmai szempontból az alcím sokkal pontosabb meghatározást ad. Magam is úgy vélem, hogy ha van valami, ami összeköti a tárgyalt időszakot, az a rendszer-átalakító változások sorozata. A szerző a tárgyalt időszakot a *sztalinizálás* fogalma köré csoportosítja: így kapja az 1944 végétől 1947-ig tartó bő két év a presztalinizálás, az 1948–1953 közötti időszak a sztalinizálás, az 1953 júniusával induló szakasz pedig a de-, illetve a resztalinizálás megjelölést. Gyarmati György azonban jelzi a fogalom sokrétűségét és összetettségét is. A II. világháborút követő események ugyanis – elsősorban a belpolitikai erőviszonyokból kiindulva – nemcsak a későbbi diktatúra, hanem egy demokrácia kialakulásának a lehetőségét is magukban hordozták. 1947–1948-ban aztán megindult a politikai berendezkedés többarcúságának a felszámolása és egy szovjet típusú rendszer kiépítése. 1953 nyaratól pedig már két egymással szemben álló irányzat küzdelme figyelhető meg: az egyik a sztalinista hatalmi struktúra megreformálását, a másik annak konzerválását tűzte ki célul maga elé, de mindkettő – a szerzőt idézve – „rendszerparadigmán belül” (25) maradt. A folyamatot az 1956-os forradalom zárta le, amely – antisztalinista jellege

¹ Botos János et al. (szerk.) 1988: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956.* Budapest.

mellett – gyökeresen új, igaz, pontosan nem meghatározható, de demokratikus rendszer kialakulása felé mutatott.

A II. világháborút követő évtized történelméről sokan sokféle megközelítésben írtak már, ami arra is lehetőséget kínált volna, hogy Gyarmati György egyfajta köztörténeti összefoglalót készítsen a korszakról. Korábbi munkáiban meg is tette ezt – a legutóbbi éppen pár éve jelent meg egy nagy ívű sorozat keretében² – de most nem erről van szó. Könyve jelentős szakmai kutatómunkán alapuló szintézisnek tekinthető, amely a tárgyalt korszak átfogó politikatörténeti és politikaelméleti feldolgozását jelenti. A szerző vizsgálódásának középpontjában nem annyira az események állnak, hiszen azok jelentős részben már ismertek, hanem a hatalmi viszonyok, a mindenkori politikai berendezkedés intézményei és azok működésének az elemzése. Ugyanakkor a könyv tematikai értelemben távolról sem annyira behatárolt, mint ahogyan az az előbbi mondatokból következne. A korszak egyik fő sajátossága ugyanis éppen a társadalom különböző tevékenységi területeire kiterjedő átpolitizáltság volt. Ennek megfelelően a szerző vizsgálódása – különösen az 1948–1953 közötti időszakra vonatkozóan – a kulturális, a gazdasági vagy éppen a szociális viszonyokra is kiterjed.

Ahhoz persze, hogy egy ilyen feladat megoldható legyen, legalább három feltétel szükséges. Egyrészt olyan környezet, amely politikai-hatalmi korlátok révén nem akadályozza a forrásokhoz való hozzáférést, a tárgyi megismerést, s persze az adatok és információk értékelésének nyilvánosságra hozatalát. Ez a keret – különösen 1956 vonatkozásában – a 80-as évek végén bekövetkező rendszerösszeomlás következtében biztosítottá vált. Másrészt a feladat elvégzéséhez bizonyos előmunkálatokra volt szükség, arra, hogy számos részterület kisebb-nagyobb mértékben feldolgozottá váljon, és ne kelljen teljes egészében alapkutatásokat végezni. Harmadsorban tudomásul kell venni, hogy ilyen típusú munka megírásához komoly személyes háttér szükséges. Nyugodtan állítható, nehéz lenne olyan szakembert találni, aki Gyarmati Györgynél jobban ismeri a korszak forrásait, kutatási eredményeit, s akinek több mint három évtizede folyamatosan jelennek meg publikációi a fenti témakör legkülönbözőbb területeiről. Ennek ellenére bizonyos hiányosságok jól érzékelhetőek. Számos tanulmány, kötet, forrásfeltáró kiadvány maradt ki a szakirodalomból, s a szerző különösen az egyébként igen gazdag társadalomtörténeti kutatásokkal szemben bizonyult szűkmárkúnak. A hiányokból konkrétan kettőt, Horváth Sándor Sztálinvárosról szóló könyvét és a Germuska Pál – Nagy Tamás szerzőpáros tanulmányát emelném ki.³

A kötet strukturális értelemben egyszerre koncepciózus és jól áttekinthető. Alapvetően kronológiai elvet követ – kezdve az államiség 1944 végi kiépülésével és befejezve az 1956-os forradalommal –, de az egyes periódusok már a címben

² Gyarmati György 2010: *Demokráciából a diktatúrába, 1945–1956*. Budapest.

³ Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest; Germuska Pál – Nagy Tamás 2004: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk* (49.) 1. 180–210.

jelzett rendszer-átalakítás(ok) mentén tagolódnak, és persze további tematikus alfejezetekre osztódnak.

A szerző konzekvensen követi a saját maga által felállított gondolatmenetet, amit leginkább talán az 1945–1947 közötti időszakról szóló fejezet mutat meg. Itt igencsak jó lehetőség kínálkozna arra, hogy a téma feldolgozásában a külpolitika, a nemzetközi környezet vizsgálata domináljon. Gyarmati György azonban – képletesen szólva – nem csábult el. A külső feltételrendszer elemzését a bevezető részben, illetve ennél a fejezetnél végzi el, hangsúlyosan utalva arra, hogy Magyarország II. világháború utáni kényszerpályás történetének alapjai a nagyhatalmi pozíciókban és erőviszonyokban kereshetők. Inkább a kevésbé tájékozott olvasóknak szól annak rögzítése, miszerint Magyarország sorsa nem az 1944. októberi, nevezetes százalékos megállapodásnál, vagy éppen a jaltai konferencián dőlt el, hanem a világháború végén kialakult katonai-politikai helyzet, a két nagyhatalom eltérő céljai és lehetőségei hozták mintegy magukkal a későbbi fejleményeket. A mondottakból következően a párizsi béke előkészítésével és megkötésével kapcsolatos kérdésekre is kitér a kötet, de csak az elengedhetetlenül szükséges mértékben. Ezzel kapcsolatban talán hangsúlyosabban is kiemelhető lett volna, hogy Moszkva és Washington mennyire eltérően viszonyult szinte minden, Magyarországgal kapcsolatos kérdéshez. Igaz – különböző okok miatt –, többnyire a konzekvensen magyarellenes szovjet álláspont győzedelmeskedett, de kijelenthető, hogy az amerikai diplomácia fellépése nélkül a prágai kormány a Csehszlovákiában élő magyarokat teljes egészében kitelepítette volna. A szerző egyébként nem volt rest a jóvátételnél felülvizsgálni a kérdés szakértőjének számító Borhi László adatait, ami azért is említést érdemel, mert a két kutató által kimutatott összegek között számottevő eltérés mutatkozik.

A kötet gerincét azok a fejezetek jelentik, amelyek a pártállami diktatúra kiépülésével és működésének vizsgálatával foglalkoznak. Gyarmati György számára 1947 második fele jelenti a fordulópontot, az új rendszer kialakításának a kezdetét, amit 1950 végén a szovjet típusú tanácsrendszer létrejötte zár le. Ennek a sztálinista rendszernek a vége 1953 nyarára tehető, jóllehet a fejezetcímek – valószínűleg az egyszerűbb áttekinthetőség kedvéért – kerek évszámokat közölnek. A Rákosi névéhez leginkább kapcsolódó korszakot a szerző terroruralomként jellemzi. Részletesen megvizsgálja – külön fejezetet szánva neki –, hogyan próbálta a pártvezetés saját elvakult és doktriner elképzeléseit a társadalomra erőltetni. A kötet eme részei két tényező bemutatására helyeznek nagy hangsúlyt. Mindenekelőtt azt bizonyítja a szerző, hogy a rendszer – minden eredeti szándéka dacára – nem vált totálisan tervezhetővé és irányíthatóvá, éppen ellenkezőleg, egyfajta irányítási-kormányzási káosz kezdett kialakulni. Ezzel az elnyomó és a lakosság széles rétegeit kisebbséggé nagyobb mértékben kiszákmányoló rezsimmel szemben az ellenállásnak számos részleges és bújtatott változata jelent meg. Utóbbit azért érdemes kiemelni, mivel nyílt és közvetlen politikai ellenállás nem alakult ki Magyarországon, a társadalom különböző

csoportjai azonban eltérő eszközökkel ugyan, de megpróbálták kialakítani a maguk elhárítási mechanizmusait. Ez azért is fontos, mert a történetírás 1956 ősze előtt nem feltételezett ilyesmit. A fejezet amiatt is hangsúlyos szerepet kap, mert a szerző elemzéseit e témánál vitte el leginkább a politikaelmélet irányába. Gyarmati jó érzékkel vesz át, vagy éppen vezet be a diskurzusba olyan fogalmakat – kampányszocializmus, káderforgó, transzformációs veszteség –, amelyek röviden és igen találóan fejeznek ki bizonyos, a napi események szintjén túlmutató mechanizmusokat, ugyanakkor választ próbál keresni arra a kérdésre is, hogyan értelmezhető a rendszer politológiai megközelítésben. Miután véleménye szerint sem modernizációs diktatúrának, sem totalitárius berendezkedésnek nem tekinthető, amellet teszi le a voksát, hogy sztálinista mintát követő, de azt módosított formában adaptáló terroruralomként írható le. Ugyanakkor persze kérdés, hogy ez a rezsím többek között azért nem tekinthető-e totálisnak, mert nem tudott konszolidálódni. A kételyt két tényező is indokolja. Egyrészt totális rendszer a maga elvi teljességében nem létezett, még a Szovjetunióbeli sem tekinthető annak. Másrészt figyelembe kell venni, hogy bármennyire is voltak idehaza válságjelenségek, a változásokat 1953-ban teljesen Moszkva indukálta, anélkül, hogy – az 1956-os viszonyoktól eltérően – bármilyen értelemben kényszerhelyzetben lett volna.

Az, hogy a Rákosi-korszak modernizációs értelemben zsákutca, teljes csőd volt, a történetírásban közismert állítás. A kötet újdonsága abban áll, hogy a szerző megpróbálkozik azzal, hogy a veszteségeket minden szinten számba vegye. A kérdés annál is fontosabb, mivel a munkának ez a része nyit leginkább a társadalomtörténet irányába. A feladat nem könnyű, hiszen a II. világháborút követő évtized történetének egyik sajátossága éppen az, hogy a transzformációs veszteség egy részét, amit Gyarmati „rejtőzködő”-nek nevez, nehéz kvantitatív módon megragadni. Ide sorolhatók mindenekelőtt a társadalom különböző rétegeit, csoportjait sújtó terhek, amelyek az agrártermelés többszöri, erőszakos átszervezéséből, a régi szakember-garnitúra tudástőkéjének elvesztéséből, az új kádergarnitúra alacsony képzettségéből, a „kényszermobilitások”-ból fakadtak. Bár a szerző minden fontosabb jelenséget számba vesz, sőt, külön táblázatban össze is foglal (281), a szubjektivitás vádjának elkerülése érdekében időnként mégiscsak kénytelen az úgynevezett mérhető területek felé fordulni. E tekintetben különösen érdekesek azok a számítások, amelyek a közalkalmazottak átlagbérenek az alakulását vizsgálják meg 1945–1956 között, a II. világháború előtti állapothoz viszonyítva (287).

Az V. és a VI. részt úgy jellemezhetnénk, hogy az egyik inkább Rákosi személye, a másik pedig az általa képviselt szellemiség elleni politikai küzdelemlről szól. Itt mutatkozik meg a legjobban a könyv egészében kimutatható értékelvűség. Gyarmati György nem a semleges távolságtartás pozíciójából közelít a témájához, kritikai alapállását három fogalom köré építi – demokrácia, szabadság, modernitás –, s ezekhez viszonyítva értékeli az egész korszakot. Az 1953–1956 közötti éveket tárgyaló részek kínálják a legközvetlenebbül

a sematikus értékelés lehetőségét. A szerző azonban sikerrel kerüli el a mitizálás csapdáját, a jó–rossz dichotómiájának szimplifikációját, pedig az olvasóközönség számottevő része bizonyára fogékony lenne rá. Nagy Imre kapcsán joggal mutat rá arra, hogy 1953–1955 közötti reformpolitikája, miközben számos területen enyhülést és racionalizálást eredményezett, nem hozott/nem hozhatott látványos és áttörő eredményeket, sőt, – tehetjük hozzá – az életszínvonal-politika előtérbe helyezésével új feszültségeket is generált. 1956 forró őszenek eseményei pedig azt mutatták, hogy a Nagy Imre reprezentálta reformvonalnak „nem volt erudíciója [...], hogy egy sarkaiból kiforduló országot [...] hogyan lehet a további erőszakot elkerülve, politikai eszközökkel pacifikálni-konzolidálni” (426). A VI. fejezet további erénye hogy kifejezetten törekszik arra, hogy egyes köztudott, de érdemben soha nem kutatót „tényeket” szakszerű vizsgálat alá vessen – lásd az október 23-i Gerő-beszéd utóéletét –, s jó arányt teremt az események értékelése és az informativitás igénye között. Hiányérzet inkább csak annak kapcsán merülhet fel, miszerint jó lett volna, ha a szerző – affinitása minden bizonnyal van rá – kitér a forradalom fogalmának értelmezési lehetőségeire.

Gyarmati György súlyt helyezett arra, hogy a szöveges részeket mellékletekkel tagolja, amit gazdag és sokszínű képanyaggal, informatív táblázatokkal, valamint a *Szabad Nép* cikkeiből és memoárokból kiemelt, úgynevezett vendégszövegek elhelyezésével valósított meg. A jelzett elemek nemcsak színesebbé és élvezhetőbbé teszik a könyvet, hanem tartalmilag is jól illeszkednek az éppen tárgyalt kérdéskörhöz, tehát bizonyos funkcionálitással is bírnak.

Látható a szerző azon törekvése, hogy a kötet nemcsak a szűkebb tudományos kör, hanem a téma iránt érdeklődő laikus olvasók számára is fogyasztható legyen. Erre utal a jegyzetapparátus visszafogottsága, valamint az a tény, hogy Gyarmati György igényes, tudományos nyelven értekezik, de kerüli az idegen szavak és szakkifejezések túlzott használatát – a permeábilistól a diszkutábilisig bezáróan –, amit pedig más írásaiban igencsak szívesen alkalmaz. Joggal remélhető, hogy a szerző eléri célját és munkája mindkét közegben komoly visszhangot vált ki.

Püski Levente

Achtung, Habsburg!

Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom.

A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.

Új Mandátum, Budapest, 2010. 465 oldal.

Szándékosan figyelemfelhívó a recenzió címe, a *Nép, nemzet, birodalom* ugyanis az utóbbi évek talán egyik legfontosabb hazai történettudományos könyve, amely a Habsburgokat a középpontba téve rendezi és beszéli el Németország, Ausztria és Magyarország 1918 és 1941 közti komparatív ideológiatörténetét.

Romsics Gergely mostanra átdolgozott 2007-es PhD-disszertációjában a két világháború közötti német, és különösen az osztrák, illetve a magyar múltértelmezések epicentrumában álló Habsburg Birodalom történeti emlékezetét és történettudományi recepcióját vizsgálja. Romsics gazdag forrásbázison alapuló munkájában arra kérdez rá, hogy az egyes szerzők miként beszéltek el a Habsburg Birodalom történetét, milyen magyarázatot adtak a felbomlás okairól, és hogy mindezek mögött milyen értékséma áll: az írók, történészek milyen ideológia vagy utópia nevében cselekményesítették az elmúlt ötszáz év közép-európai történetét, mentették fel, vagy éppen ítélték el a Habsburgok dunai politikáját.

Munkájában Romsics mindenekelőtt a történetírás ideologikus vagy épp utópikus szerepére közelít rá. A Karl Mannheim distinkcióját továbbgondoló Paul Ricœur koncepciójában előbbi egy fennálló vagy egykor létező rendet legitimál, utóbbi azzal szemben igazolna egy eljövendő, ideális berendezkedést. Ha ezt lefordítjuk a két világháború közötti magyar eszmetörténetre, akkor Szekfű Gyula ideológus, míg Németh László utópikus gondolkodó, előbbi pozitívan, utóbbi negatívan minősítette a magyarországi Habsburg-szerepvállalást. Elmondható, hogy a korabeli történetpolitikai gondolkodás a Habsburgok vonatkozásában szinte minden esetben felvetette Közép-Európa ideális megszervezésének kérdését, amely szorosan összefonódott a német, osztrák és magyar kulturális-közéleti elitnek 1918 utáni fősodorbeli identitáspolitikai diskurzusaival, mint például az Anschluss projektumával, hogy mitől osztrák az osztrák, vagy éppen Trianon sokkjával és a magyar birodalmi gondolat revideálásának szükségességével.

Mivel Romsics célja az volt, hogy megmutassa az ideológia és az utópikus gondolkodás szövetszervező erejét, elsősorban kifejezetten a Habsburgok szerepét értelmező történet- és identitáspolitikai kiadványokra koncentrált és mellőzte „a szigorúan történeti és absztrakt filozófiai munkákat” (19). Gyakorlati okokból az I. világháborúra reflektáló irodalmat is elhagyta,¹ ennek nagysága

¹ Megjegyzendő, hogy Romsics Gergely első könyvében kifejezetten az I. világháborút és a Habsburg Birodalom felbomlását vizsgálta az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-

ugyanis már-már kezelhetetlenné duzzasztotta volna az összehasonlító analízisre váró szövegmennyiséget.

Romsics az így körülhatárolt forrásokat narratológiaiileg elemezte. Ez a technika feltételezi annak elfogadását, hogy a diszperzív múlt csak azáltal ölt formát, hogy a történész cselekményesíti, vagyis történelemmé stilizálja oly módon, hogy ismerős és befogadható toposzokkal-történetekkel értelmezi és elbeszéli azt, ezek a narratívák pedig egy meghatározott mag, a stratégiai metafora körül konfigurálódnak, amelynek felderítése és bemutatása a vizsgálat explicit célja. A stratégiai metafora (például a határvédő, a földet megművelő tiroli paraszt alakja) sűrítve tartalmazza egy elbeszélés tanulságát. Ezt a tanulságot fabulának nevezzük (például a Habsburgok hatszáz éve a népi érdek ellenében léteznek), és ennek alkotórészeként mutathatók ki a szövegben az ismétlődő témák, a jellegzetes epizódok, a szerző által használt formalista kifejezéssel: *szüzsék* (például a Habsburgok a népi adók kezelését *újra és újra* zsidó bankárookra bízják). Ez az ismétlődés a történeti mellett meglévő mitikus gondolkodás hatása az elbeszélésekben, amelyeket a szerzők mindig egy adott csoportra jellemző nyelven, nyelvrendszerben fogalmaznak meg: ezt nevezzük nyelvjátéknak. Ha mindezeket meghatároztuk, akkor a szerzőket a metaforák, a fabulák, a szüzsék és a nyelvjáték alapján lehet a megfelelő halmazban elhelyezni a legitimistától a nemzetiszocialistáig. Romsics magabiztosan érvényesíti könyvében ezt a tudásszociológiai elméleteken, például Peter Berger és Thomas Luckmann nyelvhipotézisén vagy Halliday „ellen nyelv”-vizsgálatain alapuló csoportosítást. Előbbi a befogadható, értelmezhető, vagyis elbeszélhető társadalmi valóság nyelvi meghatározottságát mondja ki, míg utóbbi szerint egy társadalmi csoportban elsajátított és birtokolt szókinccs megszabja minden történet elmondhatóságát és formálja az elbeszélő identitását.

Romsics Gergely eredményeit kommunikálva nyelvileg a német eszméletörténeti irodalom fogalmi készletével dolgozik, ezt terjeszti ki az osztrák, és ami szempontunkból igazán lényeges, a magyar szövegekre is, azokat németországi perspektívából újraolvasva és interpretálva. Ezzel pedig olyan kimerített szövegeket tölt fel új jelentéssel, mint például Németh László *Kisebbségben* című írása vagy Mályusz Elemérnek a karizmatikus királyságról szóló tanulmánya: mindkettőt a völkisch-paradigma logikáján belül újraértelmezve.

A *Nép, nemzet, birodalom* disszertációs munkacíme a *Völkisch kihívás, konzervatív válasz* volt, és valóban ez a hatás-ellenhatás adja Romsics könyvének dinamikáját. Mindennek kiindulópontja, a szerző felütése a völkisch (népi nagy-német) látásmód és az újkonzervatív (autoriter, birodalmi és közösségi utópiákat konstruáló gondolkodás) térnyerésének azonosítása a vilmosi Németországban, amely újabb lendületet kapott a második császárság végével. 1920 után a völkisch, a népi politika kiszorította a közbeszédből az addig domináló porosz

kisnémet diskurzust. Mindenekelőtt azonban le kell szögezni, hogy a völkisch nem azonos a nemzetiszocialistával.

A magyar történeti irodalom – a magyar újkonzervativizmust kutató Szabó Miklóst kivéve – általában kevésbé reflektált erre a jelenségre, mi több, a nyolcvanas-kilencvenes évekig a marxizáló történetírás egyfelől a szélsőjobboldali spektrum összemosásában (ahol minden fasizmus lett), másfelől a vilmosi és a hitleri Németország közti kontinuitás hangsúlyozásában volt érdekelt, amely szintén elnyomta a kisnémet historizmus és a nagynémet völkisch közti paradigmaváltást.

Romsics munkájának előnye, hogy kategorikusan körberajzolja a völkisch és a nemzetiszocialista halmazokat. Ezek legegyszerűbben a bogár–rovar-relációban fogadhatók be: minden náci völkisch, de nem minden völkisch náci. Mivel az utóbbi posztulátum kevésbé ismert, ezért először mellbevágó lehet, ha a völkisch Németh Lászlóról olvasunk. Pedig, hogy egy lényeges különbséget említsünk, a völkisch alapesetben nem állítja hierarchiába a népeket. A nemzetiszocializmus igen, és a faj fogalmával értekezik.

Ám a nép egyéniségét középpontba helyező völkisch lényege a 19–20. század fordulójának irányadó történelemfelfogásával, a historizmussal ütköztetve mutatkozik meg. Ez az új megközelítési mód a történettudomány kérdésfeltevéseit is megváltoztatta: „A nagy német iskolával, a historizmussal szemben többé nem az államok politikai akarátának kutatása határozta meg az érdeklődést, hanem a népek önmegvalósítása, a népi államban szilárd formákat nyerő népi közösség (Volksgemeinschaft) küzdelme a Másikkal, azaz a történelem erőivel és az ezeket megjelenítő más népekkel.” (17.)

Ezt a megközelítést a szerző Richard Rorty esszencializmus-fogalmával írja le, miszerint egy (nép)lényeg létezését feltételezve közelít a történelemhez. A völkisch szerző az elbeszélését a történelem ellenében önmegvalósításért küzdő népek motívuma köré szervezi. Az ilyen szöveg belső logikájából pedig egyfajta *mindenki mindenki ellen* kép következik, hiszen tagadja a népek békés együttélésének lehetőségét (emiatt például Németh László Kelet-Európa-utópiája apória a diskurzusban). Ezzel szemben a historizmus műtfelfogása pragmatikus, vagyis anti-esszencialista. A historista elbeszélések főszereplői a történeti államok, amelyekben a historista szerzők lehetségesnek tartják a népek közti birodalmi együttélést, ahogyan azt például a Monarchia történetének szekfűi olvasata vagy éppen Ottlik László Új Hungária-koncepciója mutatja. Míg a historizmusnál a tér formálta a népet, addig például a völkisch Erich Keyser a nép történelemformáló erejéről értekezett: egy nép erejét éppen az mutatja meg, mennyire tudja legyőzni a teret, amelynek alávétésében a német teoretikusok a népi teljesítmény legmagasabb rendű jelét látták, gondoljunk a kelet-európai német kolonizációs elképzelésekre.

A pragmatizmus–esszencializmus mellett a munka további központi fogalompárjai a konzervativizmus–újkonzervativizmus, a historizmus–népiségtörténet és magától értetődően a már említett *kihívás–válasz*. Mert Romsics annak térbeli transzfertörténetét írta meg, ahogy a németországi völkisch múltolvasatok, identitáselméletek, jellemző metaforák, fabulák és szüzsék Németországból

elindultak délkeleti irányban Közép-Európába, az országhatárokon átcsapva megjelentek Ausztriában, majd Magyarországon, és végül, hogy erre a *népi gondolat*ra milyen válaszokat adtak a konzervatív elitek, hogyan küzdöttek ellene több fronton. A történettudomány dimenziójában ez a bourdieu-i tudományos mezőért vívott harcot jelentette, amely Magyarországon kifejezetten élesen jelentkezett, gondoljunk csak a szellemtörténet és a népiségtörténet Szekfű és Mályusz vitájában koncentrálódó összeütközésére.

Romsics bemutatja a történetírás és a történetpolitikai gondolkodás (aktuál)politikát legitimáló funkcióit, de hangsúlyozza, hogy ezek ettől még nem tekinthetők a politika függelékének. Ugyanis „az ideológiákat a politika gyakran készen kapja, és inkább kooptálja, s újraértelmezi őket, céljaira vonatkoztatja, semmint megteremtené őket”, „ezzel magyarázható, hogy az ideológiatörténet kronológiájában a korszakhatárok máshova esnek, mint a politikatörténetben” (23), érvel Romsics, aki emiatt művében nem érvényesíti 1933 határpontként való felfogását.

Az időbeli helyett annál inkább előtérbe helyezi a térbeli tagolást: a népi gondolat vándorlását követve előbb *A németországi Ausztria-képet és a Habsburg-múlt értelmezéseit*, majd a *Habsburgok emlékezetét Ausztriában*, végül *A Habsburgokat és Ausztriát a magyar múltelbeszélésekben* ismerteti.

Romsics Gergely a transzferfolyamat kiindulópontját jelentő birodalmi német korpusz értő olvasásával és interpretálásával mutatja be az 1920–1930-as évek új német történetírását, amely völksich premisszákból fogalmazta újra Ausztria és a Habsburgok elmúlt ötszáz éves történetét. Előbb intézményi áttekintésében ismerteti a népiségkutató történeti intézetek (például a lipcsei Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung [Nép- és Kultúrta-aj-kutató Alapítvány]) és völksich műhelyek *szaporodását*, majd poétikai elemzéssel mutatja ki az azokban kimunkált panelek átvételét az egyes történeti munkákban.

Romsics a kanonizálódás lényeges elemeként a népi irányzat segédfogalmainak kibontakozását és egyre általánosabb operatív használatát jelöli meg. Ilyen segédfogalmak a *tér*, a *birodalom*, a *kolonizáció* és a *Mitteleuropa*. A völksich nemzetiszocialista halmazában ehhez kapcsolódott még a *vezér* és a *vezérelv*. E fogalmak megjelenése egy-egy történetíró szövegében indikátorként jelzi annak völksich hatás alá kerülését, a népi gondolat reflektálatlan beszívargását vagy tudatos érvényesítését.

A völksich történetírás gyorsan monopolizálta a korábbi historizmussal szemben a Habsburg-diskurzust. Ennek oka, hogy a kisméretű egység teleológiáját író német historizmus számára legkésőbb 1866-tól érdektelenek voltak a Habsburgok: az államcentrikus historizmus Ausztria történetét *külső történet*-ként olvasta, és ennek megfelelő jelentőséget tulajdonított neki. A porosz történészek az osztrákság fogalmát nem problematizálták, hiszen a kisméretű perspektívából ez horizonton kívülre került.

Ezzel szemben a völksich történészek aprólékosan felépített, a népi azonosságokon alapuló osztrákság-fogalomra támaszkodhattak. Mint ahogy a szerző

írja: „1920 és 1940 között ez a konstrukció meglepő stabilitásról tanúskodott” (63), nyíltan egyik elemét se vitatták. Az ausztriaiság völkkisch-diskurzusának vezérfonalát a *törzs – Grenz – Grenzkampf* fogalmi hármas mentén feszíthetjük ki. Ennek lényege, hogy az osztrákokat a németiség egyik törzseként fogták fel, akiknek specifikus történeti küldetése (vagyis: *önmegvalósítandó néplényege*) egyfelől a német határok védelme, másfelől ennek délkelet felé történő kiterjesztése, vagyis a kolonizációs misszió: hiszen a németiség a Duna-medence hivatott organizátora.

E feladatokat azonban a dinasztikus önérdéküket követő Habsburgok elárulták, népellenes politikát folytattak: ennek metaforája a határvédő tiroli paraszt alakja, aki maga védi az általa művelt földet, mert a völkkisch olvasatban negatív szinkdochéként értelmezendő Habsburgok cserbenhagyták. A diskurzusban a tiroli paraszt ellenpontja a zsidó Bécs: a századvégi Bécs könnyed, frivol vicckultúrája szöges ellentétben állt a német népnek tulajdonított nemzetkarakterrel. A toposz, hogy a birodalom központjában a zsidók átvették az irányítást, a császári kormányzatban pedig erősödött a szláv hatás (lásd Ferenc Ferdinánd és a Belvedere-kör trialista törekvéseit), egyértelmű jele volt, hogy a Habsburgok letértek a népi politika útjáról: mind a Habsburg Birodalom, mind az annak roncsaként létrejött Ausztria a német népi érdekekkel szemben létezik. Vagyis az osztrák-németeket csak Németország képviselheti, és az osztrák-németek is csak egy idealizált nagynémet nép államában teljesíthetik be és ki önmagukat: ez pedig az Anschluss igazolása. Jellemző az Österreich és az Ostmark jelölők időben változó megoszlása a német történeti szövegekben. Romsics a formalista Uszpenszkij nyomán vizsgálja a megnevezések eloszlását, és mutatja ki, hogy az Ostmark végül hegemóniára tett szert, amely nevével elvitatja Ausztria önálló létét és határtartományáá redukálja.

Ismert tétel, hogy minden ideológiai transzfer felgyorsul, ha a céltársadalomban meggyengülnek a korábbi intézmények: Ausztria valóssággal kínálta magát az 1918–1919-es kataklizmasorozat után a behatolásra. Az államban, „amit senki nem akart”,² identitásvákuum volt. Ennek tudható be, hogy míg Németországban „marginális folyamat volt a historizmus képviselőinek »átállása« a völkkisch historiográfia üzemébe” (417), addig ez Ausztriában tendencia lett. Eme trendet Heinrich von Srbik, Viktor Bibli és Bruno Brehm paradigmaticus életműveiben prezentálja Romsics. Jellemző, hogy az osztrák történészek hamar elfogadták a nagynémet eszmét, a völkkisch írásmódot, a módszertant és a kérdésfelvetéseket azonban lassabban appercipiálták.

Idővel az egész osztrák nagynémet-diskurzus népivé vált, mivel a völkkisch kínálta a legmegfelelőbb nyelvjátékot ehhez, hiszen a népi gondolat a történelem identitásformáló erejét tagadva vitatta el az ötszáz évi különállamiság jelentését a történelmen kívüli német néplénnyel szemben.

² Utalás Hellmut Andics aforizmává vált könyvcímére: Andics, Hellmut 1962: *Der Staat den keiner wollte. Österreich 1918–1938*. Herder, Wien.

Az 1930-as évekre a völksisch-sel feltöltődött, minden eddiginél erősebb nagy-német értelmiségi beszéddel szemben az osztrák rendszer, a kiépülő hivatásrendi diktatúra aktorai kiegyeztek a perifériára szorult legitimizmus képviselőivel. A céljuk az volt, hogy a völksisch-sel szemben Ausztria legitimálására – *elképzelt közösségként* – konstruáljanak egy annak megfelelő (Habsburg)történeti hagyományokból építkező osztrákság-tudatot. Ezen identitáspolitikai törekvés eredménye volt a Habsburg-múlt legitimista olvasatának bekerülése az osztrák állami propagandába, és önképként az idealizált közép-európai, katolikus hídállam szerepének hangsúlyozása; vagyis a hivatásrendi ágensek a protestáns németekkel szemben a vallási elhatárolódásra is építettek. Az identitáspolitikában a Habsburgok centrális helyet kaptak: „A Habsburgok megkülönböztetett helyüket annak köszönheték, hogy dinasztikus politikájuk jól reprezentálta a nem-népi államépítés lehetőségét, és az önálló osztrák politikai hagyomány egészét felölelte.” (419.)

Az erőt sugárzó Németországgal szemben nem volt sikeres ez a kísérlet, nem jött létre homogén beszédmód a völksisch ellenében, azonban hívei megteremtették az osztrákság-diskurzus bármikor elővehető paneljeit, amelyhez vissza is nyúltak 1945 után, amikor „a náci kollaboráció korszakát felejtani igyekvő második köztársaság markánsan nem-népi önértelmezésre törekvő csoportjai” (419) neki-láttak felépíteni az új, erősen kulturális jellegű osztrák nemzetképet, amelyet jól ismerhetünk az élcből, miszerint Beethoven osztrák volt, de Hitler német.

Ahogy Németországban és Ausztriában, úgy Magyarországon is a helyi hagyományok és beszédmódok jelölték ki a népi gondolat értelmiségi fogadtatását és hatását. A játékeret kijelölve tudatosítani kell, hogy Trianon alapvető változást hozott a magyar történetpolitikai beszédben: a dualizmus korát meghatározó és általános értékmérőként szolgáló kuruc–labanc tengelyből álló sematikus történetpolitikai-közjogi koordináta-rendszer az önálló csonka-Magyarország létrejöttével érvényét veszítette. Persze a két világháború közötti magyar történetírás és az új történetírói nemzedéken belül képletesen továbbra is diagnosztizálhatunk egy úgynevezett kuruc és egy labanc irányt, amennyiben előbbi alatt egy köznemesi-protestáns, utóbbi alatt pedig egy arisztokratikus-katolikus beállítottságot értünk, és nem a dualizmus korának éles dichotómiáját, amely például *A száműzött Rákóczi* botrányához is vezetett.

Romsics Gergely meggyőzően bizonyítja a korábbi kuruc és labanc beszédmódok 1920 utáni konvergenciáját, rámutatva a konszenzusos pontok és megítélések (például Deák Ferenc, Andrássy Gyula) rohamos kikristályosodására, a Habsburg-múlt közös felértékeléseire. E diszkurzív átalakulás oka nagyon egyszerű volt: a csonka-Magyarország értékhiányos jelenével szemben a Monarchia egyértelműen értéktelítettebbnek látszott, hiszen akkor egy nagyhatalom részeként létezett a kvázi-birodalmi Szent István-i Magyarország. Vagyis Trianon üvegén át a Monarchia legitim államszövetségként mutatta magát, amelynek szétesése katasztrófához vezetett. Emiatt a múltbeli Habsburg-struktúrák megítélése – a korábbiakhoz képest mintegy nosztalgikusan – pozitívabb irányba mozdult el, ugyanakkor nem lépett fel az ausztriaihoz hasonló identitásvákuum,

mivel a Szent István-i Nagy-Magyarország, a magyar birodalmiság képzete töltötte ki a nemzeti identitás terét.

Ezzel a húszas évektől birodalmi és tradicionalista alapon egységesülő és dominánssá váló *mérsékelt 67-es* múltmegítéléssel szemben először a peremre szorult függetlenségi történetírás fabuláit (például *osztrák gyarmatosítás*) völkisch nyelvjátékkal újrafogalmazó népiek, előbb Szabó Dezső, utóbb Németh László intézett kihívást. Szabó Dezső az 1867-ben „világra abortált Monarchiáról”,³ mint *igazi Trianonról* értekezett (amelynek az 1920-as csak egyenes következménye volt). A Szabó Dezső koncepcióját továbbfejlesztő Németh László jellemző történelemértelmezésében pedig Mohács egy „tégla” volt, amely a magyar nép „fejére esett”.⁴ Ettől megrendült, és nem tudott kellően ellenállni az igazi veszélynek, a német behatolásnak, a törököket kiűző Habsburgoknak, akik egy hozzájuk hű magyar rendi elit segítségével gyarmatosították a parasztsággal azonosított magyar népet. A magyar nép ezzel számúzve lett saját életteréből, és az a történelmi feladata, hogy azt visszahódítsa magának.

A Romsics Gergely által kimerítően elemzett két paradigmaticus író olvasatai alapján kijelenthetjük, hogy míg a németországi völkisch múltfelfogásban a Habsburgok a német nép ellenében léteztek, addig Magyarországon a 48-as függetlenségi gondolat töltődött föl a völkisch-sel, és azonosította a Habsburgokkal a német nép ágenseit, akik összeütköztek a magyar néppel.

Hasonlót állíthatunk a népi gondolattal fúzióba került magyar történészek, így az első völkisch szemléletű Magyarország-történetet író Asztalos Miklós, az emancipatorikus szociálforradalmár Málnási Ödön, illetve a német tértudomány fogalomkészletét meghonosító Baráth Tibor elbeszéléseiről. Baráth például a német kolonizációs Mitteleuropa-elméletekkel szemben – ahol a németek önmagukat tételezték a Duna-térség megszervezőinek – magyar Kárpát-medencében és egy Alföld-törzsű magyar birodalomban mint geopolitikai szükségszerűségben gondolkodott.

A messze legnagyobb formátumú történész, akire a völkisch hatott, Mályusz Elemér volt, aki a német szupremácia történeti legitimációs diskurzusaként is működő német Volksgeschichtével szemben a magyar népiségtörténeti kutatásokat akarta szembeszegezni. Ennek korai programadása az 1931-es *A magyar történetírás új útjai* szellemtörténeti módszertani kötetben megjelent *Népiségtörténet* című tanulmánya. Az, hogy a népiségtörténet a nevezett kötetben csupán a szellemtörténet egyik aldiszciplínájaként szerepelt, jelezte, hogy a korban Szekfű Gyula és holdudvara még mindig nem azonosította a historizmus és a völkisch paradigmája közti különbséget, amely a német tudományosságot addigra már megosztotta. A völkisch megközelítés fenyegetésként való felfogásának első jele Szekfű 1934-es Asztalos-bírálata volt, a korabeli történetírói establishment és a népiségtörténet összeütközése pedig Szekfű és Mályusz ismert konfliktusában

³ Szabó Dezső 1939: Magyarország helye Európában: Keleteurópa. In: Uő.: *Az egész látóhatár*. I. kötet. Magyar Élet, Budapest, 213.

⁴ Németh László 1989: Magyarság és Európa. In: Uő.: *Sorskérdések*. Magvető, Budapest, 290–291.

eszkálálódott. A völkisch-sel szemben a magyar konzervatív válasz legkiérleltebb formájában Ottlik László Új Hungária-koncepciójában fogalmazódott meg, amellyel Romsics Gergely panorámáját zárja.

A magyar példa paradigmaticusan mutatja, hogy „az átvétel során érkező ideológiai tartalmak gyakran átalakultak, új kontextusban új alkalmazást nyertek, és ellenreakciókat is kiváltottak. Előbbire példa egyebek mellett a magyar népi mozgalom németellenessége, amelynek nyelve ugyanakkor a völkisch gondolat hatásáról tanúskodik.” (24.) Romsics Gergely a két világháború közti magyarországi történetírás fogalomkészletét és narratív stratégiáit elemezve tagadja a magyar eszmetörténet eredetiségét, kimutatva egyben a Németországból kiinduló és Magyarországra megérkező völkisch hatásokat, és ezzel nemzetközi szinten helyezi el a magyar népi mozgalmat: hazai perspektívából ezt tekinthetjük a *Nép, nemzet, birodalom* legnagyobb jelentőségének.

Romsics Gergely átfogó, újszerű könyvével imponálóan érvényesítette az összehasonlító eszmetörténetben rejlő lehetőségeket, és úgy tűnik, a maga részéről egyelőre elmondott mindent, amit a két világháború közti ideológiatörténetről szeretett volna, mert azóta a nemzetközi kapcsolatok elméletében keres kihívást. Reméljük, visszatér még a magyar eszmetörténethez, mert – hogy egy völkisch képpel zárjak – *friss vért hoz a megfáradt vénákba*.

Csunderlik Péter

Az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmának történetisége

Kay Junge – Kirill Postoutenko (eds.): Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck: Historical Semantics and Beyond.

transcript Verlag, Bielefeld, 2011. 255 oldal.

Van valami ironikus abban, amikor a fogalmak önálló életét hirdető történetírói gyakorlat fogalmi kelnek önálló életre. A fogalmak önálló élete a történetiségük belátása – kötődjön ez a belátás akár a Quentin Skinner (és J. G. A. Pocock) nevével fémjelzett cambridge-i eszmetörténethez és jelentse a fogalmak jelentésváltozását a használatuk változásaként, akár Reinhart Koselleck azon nézetéhez, amely szerint felbukkanásuk, eltűnésük és jelentésük a történelmi idők változásának függvénye.¹ Amennyiben viszont egy adott megközelítés többek között éppen attól vonzó, hogy önmagára is alkalmazható, akkor – irónia ide vagy oda – valójában mi sem természetesebb, mint hogy a fogalmak történetiségének vizsgálatára megalkotott fogalmak maguk is változásokon menjenek keresztül. Még akkor is, ha ezek a fogalmak relatíve fiatalok, és változásaik jóval kisebb léptékűek és jelentőségűek, mintsem hogy Skinner vagy Koselleck fogalmi eszköztára rájuk szabható volna.

Az aszimmetrikus ellenfogalmak Koselleck által bevezetett fogalmát az elmúlt évtizedek során meglehetősen széles körben vették használatba a különböző tudományterületek. A magyar nyelvű szakirodalomban főképp Szabó Márton diszkurzív politológiája profitált belőle, de a hazai történetírás is igyekezett felérképezni, miként válhatna hasznára akár maga az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma, akár a fogalomtörténeti megközelítés általában véve.² Noha már a fogalom különböző politológiai és történetírói használatba vétele is értelemszerűen jelentésváltozást eredményez, ez még bőven a kosellecki megközelítés „hatókörén” belül helyezkedik el. A Konstanzi Egyetemen 2010 júniusában *35 évvel Reinhart Koselleck után: Aszimmetrikus fogalmak a politikában, a nyelvben és a társadalomban* címmel megtartott konferencia előadóiinak szakterületei azonban a politológiával és a történetírással együtt egy jóval szélesebb spektrumot fognak át, a nyelvészettől az irodalomkritikán át egészen a szociológiáig. A konferencia anyagát a szervezők, Kay Junge és Kirill Postoutenko szerkesztették hét szöveget tartalmazó tanulmánykötetté, és az, amivé ezek a tanulmányok az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmát változtatják, jóval túlmutat a fogalom politológiai és

¹ Skinner 2002b; Koselleck 2003a.

² Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Szabó 2003, 2006; Halmos 2003; Bakk 2005; Kontler 2005; Trencsényi 2007.

történetírói használatbavételén. Mielőtt azonban rátérnék arra, hogy mivé lett az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma, nem árt röviden felvázolni, miként festett és milyen helyet foglalt el Koselleck fogalomtörténetében.

Az aszimmetrikus ellenfogalmak Kosellecknél a teljes emberiségre vonatkoznak. A „mi” és „ők” szembeállításának olyan karakterizációi, amelyek nélkülözik a kölcsönös elismerést. A fogalmak alkalmazása egyirányú, és mivel azokat csupán a használatba vevő fél tekinti érvényesnek magára nézve ötleírásként, a megszólított fél nem, ezért a két leírt csoport között egyenlőtlen viszonyt tételeznek. Koselleck szerint az aszimmetrikus ellenfogalmak afféle állandóan jelenlévő szemantikai strukturáló egységként húzódnak végig a történelmen. Ami változik, az a forma, amit öltenek, valamint a szemantikai szerkezet, és így a jelentés, amit hordoznak. Koselleck három fogalompárt, a *hellén és barbár*, *keresztény és pogány*, valamint a *Mensch és Unmensch*, *Übermensch* és *Untermensch* ellenfogalmait vizsgálja. Míg az első térbeli választóvonalat húz a fogalompárok egyes tagjai közé, addig a második időbelit, egyben pedig spirituális dimenzióval bővíti az ellentétet. A harmadik ellentétpár esetében a fő változást az jelenti, hogy míg az első két esetben az emberiség mintegy előfeltétele volt a szembeállításnak, itt maga az emberiség fogalma tesz szert új minőségre és válik politikaivá.

Az aszimmetrikus ellenfogalmak szemantikai szerkezetében lezajló változások Koselleck fogalmi változásokat illető tágabb elméletébe illeszkednek, ekképp pedig a tapasztalatok és az elvárások közötti viszony általános változása egyedi lecsapódásainak tekinthetők. A „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” olyan antropológiai állandók Koselleck elméletében, amelyek lehetővé teszik a társadalmi időtapasztalatok szerveződését, és amelyek viszonyának változásában a történeti idő különböző rétegei érhetők tetten. Az ellenfogalmak fenti változásai ennek megfelelően a „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” közötti viszony elmozdulásait és új történeti idők születését jelzik. Az utolsó változás valamikor 1750 és 1850 között zajlott le, abban a korszakban, amit Koselleck „nyeregkor”-nak nevez.³ A nyeregkor idején a „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” eltávolodtak egymástól, a jövő nyitottá vált, és többé már nem a múlt kiterjesztéseként volt értelmezhető. Ennek köszönhetően születhetett meg a „történelem” egyes számú gyűjtőfogalma, valamint az „újkor” és a „haladás” fogalma, amelyek mind a tapasztalatok új rendjének és az idő új szerveződésének eredményei.

A „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” mindazonáltal nem csupán a történelem lehetőségfeltételeit alkotják, hanem a történetírását is. Koselleck elmélete így nem egyszerűen a történelem mint múlt, hanem egy ambiciózus kiterjesztéssel egyszersmind a történetírás gyakorlatának elmélete is, amit

³ Erre később már egy nem túl szerencsés választásként gondolt vissza, amit leginkább a fogalomtörténeti projekthez való pénzgyűjtés motivált. Utólag a „küszöbkor” (*Schwellenzeit*) elnevezés már jobb metaforának tűnt számára. Lásd Koselleck 1996: 69; Fernández Sebastián – Francisco Juentes 2006: 120.

Koselleck „historiká”-nak nevez.⁴ Ezzel a kiterjesztéssel pedig végső soron bezárul a kör. Koselleck elméleti írásai ugyanis egy nagyszabású történeti lexikon, a *Történeti Alapfogalmak (Geschichtliche Grundbegriffe)* több évtizeden át tartó szerkesztése idején öltöttek formát.⁵ A lexikon elméleti háttérét, a történeti mező berendezését felvázolni igyekvő munkásság azonban maga a lexikon és a fogalomtörténet-írás, és egyáltalán, a történetírás mint diszciplináris mező létrejöttének az elméletéhez vezetett. Ezt a magabiztos monumentalitást figyelembe véve nem csoda, hogy a fogalomtörténet tengerentúli változatának képviselői, Skinner és a cambridge-i eszmetörténészek szerint Koselleck olyan hatalmas pályán akar játszani, ami már csak a pálya mérete okán is játékra alkalmatlannak minősíthető.

Leginkább az antropológiai feltételekre mint időtlen állandókra, valamint ezeken keresztül a fogalmi változások általános elméletére fektetett hangsúlytól idegenkednek. Bár Kari Palonen és Melvin Richter személyében akadnak, akik szerint Koselleck és Skinner egy csapatban játszanak – vagy inkább játszhatnának –,⁶ akadnak olyanok is, mint például James Schmidt, akik szerint a cambridge-iek szemében Koselleck megközelítésének még a történetisége is kérdéses. Utóbbi álláspont azzal érvel, hogy Skinner fogalomtörténete valójában nem a fogalmak, hanem azok érvelések során való használatának a története, és mint ilyen, cselekvő személyeket feltételez, akiket viszont Kosellecknél háttérbe szorít a nyeregkor-tézissel azonosított változások tágabb készlete, amelyek során már nem annyira az számít, amit a cselekvők egy adott fogalommal tesznek, hanem inkább az, amit a fogalom tesz a cselekvők háta mögött.⁷ Skinner egyébként a két megközelítés kibékítésének lehetőségével kapcsolatban a hitetlenkedő értelmezőinél kevésbé szkeptikus, és hajlamosnak látszik inkább Palonen javaslatát elfogadni, amely szerint a fogalmi változások egy meghatározott technikáját vizsgáló munkássága beilleszthető a jóval ambiciózusabb kosellecki programba, amely a fogalmi változások átfogó folyamatáról szeretne számot adni. Fenntartásai azonban továbbra is maradtak, és gyanúsnak talál minden olyan elméletet, amely a társadalmi változások mechanikájára próbál magyarázattal szolgálni, és amelyben a változások előmozdítója maga az „Idő”.⁸ A skinneri és kosellecki fogalomtörténet vázlatos összevetése, illetve Skinner gyanúja jelen esetben annyiban fontos, amennyiben világossá teszi, mennyire koherens és masszív az az elméleti képződmény, amelyen belül az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma elnyeri jelentését. Az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma egyfelől egy antropológiai állandót jelöl, amely végigvonul a történelmen, és amely az emberiség leírását aszimmetrikus fogalmi ellentétpárok köré rendezi. Másfelől ez az állandó hosszú időtartamú strukturális változásokon megy

⁴ Ez utóbbi írásokat gyűjti össze: Koselleck 2000. Az ebben szereplő írások közül magyarul olvasható: Koselleck 2004, 2006.

⁵ Brunner – Conze – Koselleck (Hrsg.) 1972–1997.

⁶ Richter 1995: 124–142; Palonen 1999, 2002.

⁷ Schmidt 1999.

⁸ Skinner 2002a: 180, 186–187.

keresztül a minden fogalomban inherens időtapasztalat változásainak fényében. A modern kor aszimmetrikus ellenfogalmai – a *Mensch* és az *Unmensch*, illetve az *Übermensch* és az *Untermensch* – ennek megfelelően osztoznak az összes többi modern kori fogalom struktúrájában, ami a fogalmak (1) temporalizációját (a fogalmak teleológiai perspektívába rendeződését), (2) demokratizálódását (széleskörű elterjedését), (3) ideologizálódását (az egyedi fogalmak univerzális, szervező ideológiává tételét), és (4) politizálódását (a fogalmak politikai propagandaeszközzé válását) jelenti.⁹

Egyszóval, Koselleck fogalomtörténete grandiózus elméleti vízió a történeti változások magyarázatára, és maga a vízió szabja ki a történetet az egyes fogalmak számára. Az egyes fogalmak történetei külön-külön persze egyediek, ám egytől egyig ugyanazon struktúra mentén szerveződnek. Mivel Koselleck víziójában mindennek megvan a maga pontosan kijelölt helye, az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmának használatbavétele meglehetősen nehéz ügynek tűnik, és jobbára két választást kínál. Az első út a kosellecki vízió figyelmen kívül hagyása. Ebben az esetben Kosellecknek csak egy lábjegyzetnyi köze lenne az aszimmetrikus ellenfogalmakhoz.¹⁰ Ez az út a kölcsönzést követően számtalan irányba vezethet. A másik út azonban Koselleck víziójának figyelembe vétele, és ez csak kétfelé ágazik. Az egyik ág díszítőelemeket aggat a kosellecki vízióra, a másik ág pedig a vízió megkérdőjelezéséhez vezet.

A tanulmánykötet írásai egy kivétellel az első utat választják. A kivétel Philip Manow, aki a kosellecki vízió útján haladva a vízió megkérdőjelezése felé tartó leágazást választja. Manow *Mi vagyunk a barbárok* című tanulmánya a kolonializáció Thomas Hobbes politikai eszméire gyakorolt hatásán keresztül azt igyekszik kimutatni, hogy a *keresztény* és a *pogány*, valamint a *civilizáció* és a *barbarizmus* ellenfogalmai egyszerre vannak jelen a kolonializációs tapasztalatban. Koselleck, ahogy erről szó esett, ezek közül csupán az elsőt tekinti olyan ellentétpárnak, ami magában hordozza a korszakra jellemző strukturális változást: az aszimmetrikus ellenfogalmak az antik idők térbeli szembeállítását felváltva a keresztény és a pogány ellentétében tesznek szert időbeliségre, amennyiben a jelen pogányjai a jövő keresztényei lesznek. Manow ezzel szemben úgy véli, hogy a kolonializációs tapasztalatnak köszönhetően a civilizáció és a barbarizmus ellentétpárja is időbelivé válik, de egy más jellegű, nem a jövőbe, hanem a múltba tekintő időfogalmat rejt magában: ahogy Amerika őslakosai a jelenben, úgy a múltban mi magunk is barbárok voltunk. Az amerikai őslakosok Európában keringő leírásai fényében a kontinens humanistái újra felfedezték és újrahasznosították azokat az antik forrásokat, amelyek barbárként írják le a saját múltjukat. A saját múlttól alkotott kevésbé hősi és dicső kép elfogadása vezetett végül ahhoz az univerzálissá váló elképzeléshez, amely szerint minden társadalom egy természeti állapotban gyökerezik. Manow szerint pedig a természeti állapotban gyökerező tár-

⁹ Richter 1995: 37–38.

¹⁰ Például: „A fogalmat Reinhart Kosellecktól kölcsönzöm, lásd Koselleck 2003b.”

sadalom képe egyszermind azzal is járt, hogy megszületett a *fejlődés* új eszméje. Korántsem a kosellecki nyeregkor idején, hanem jóval korábban, már a 17. századi Európában.

Manow írásával ellentétben a kötet hat másik szövege teljesen figyelmen kívül hagyja az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmában rejlő kosellecki víziót, és inkább a melléköngéitől megfosztott leíró eszközként tekint rá. A tágabb összefüggésből kiemelt, lecsupaszított fogalom azonban leíró eszközként egyrészt túlságosan elnagyoltnak hat, másrészt lóg a levegőben. A kötet tanulmányai ezért vagy kísérletezésbe fognak a fogalommal, hogy árnyaltabb leíró eszközt faragjanak belőle, vagy a fogalmi aszimmetriák létrejöttét próbálják megérteni.

Az utóbbi kérdéssel négy szöveg is foglalkozik: Kay Junge bevezető tanulmánya, M. Lynne Murphy és Roberta Piazza *Nyelvészeti szemantika és történeti szemantika* című írása, valamint Kirill Postoutenko két szövege, amelyek *Az aszimmetriáktól a fogalmakig*, illetve *az Aszimmetrikus fogalmaktól a politikai aszimmetriáig* címetek viselik. Junge, illetve Murphy és Piazza azt igyekeznek feltérképezni, milyen utak vezetnek a fogalmi ellentétpároktól az aszimmetriához. A közös alapfeltevésük az, hogy az egymással ellentétes fogalmak nem feltétlenül aszimmetrikusak, ám abban a kérdésben már eltérnek, hogy mitől válnak azzá. Junge szociológiai nézőpontjából minden fogalom relacionális jelentéssel bír, és csak más fogalmakhoz való viszonyában tesz szert jelentésre. A jelentést az egymáshoz való viszonyukból nyerő ellenfogalmak azonban önmagukban nem feltétlenül aszimmetrikusak. Az aszimmetriák akkor jönnek létre, amikor egy társadalmi berendezkedés résztvevőinek státusa jelentős eltéréseket kezd mutatni, amikor státusaik és érdekeik egymással összeegyeztethetlenné válnak, illetve amikor konfliktushelyzet alakul ki. Ezen esetekben a fogalmak nélkülözik a kölcsönös jóváhagyást. Junge a Koselleckre is erős hatást gyakorló Carl Schmitt barát és ellenség fogalmai alapján¹¹ válaszolja fel a folyamat különböző forgatókönyveit, amelynek során a kölcsönös jóváhagyást nem kizáró ellenfogalmakból a jóváhagyást nélkülöző aszimmetrikus ellenfogalmak válhatnak.

Murphy és Piazza a nyelvészet felől közelítenek a fogalmi aszimmetriához, és arra mutatnak rá, hogy a nyelvészet és a szemantika jelentősen megváltozott azóta, hogy Koselleck egy Ferdinand de Saussure ihlette nyelvészeti környezetben kifejtette nézeteit. A lexikális szemantika és a nyelvészetben az általuk fő csapásiránynak tekintett kognitív megközelítés felől vizsgálják a nyelvi és társadalmi aszimmetriát. Hozzáállásuk kifejezetten konstruktív, amennyiben a fogalomtörténet és a Saussure utáni nyelvészet kölcsönösen gyümölcsöző együttműködésének lehetőségét keresik, bár a szerep, amit a fogalomtörténetnek juttatnak, nem több, mint a társadalmi-kognitív-nyelvi elméletek tesztje a különböző történeti korszakok kontextusába helyezve.¹²

¹¹ Schmitt 2002.

¹² A szerep egyébként egybecseng Michel de Certeau nézeteivel, aki a más szakterületek felől érkező elméletek gyakorlati próbáját a történetírás funkciójának tekinti. Vö. Certeau 2007: 489.

Postoutenko fent említett két írása közül az előbbi az elméleti hátteret vázolja fel az utóbbihoz, amely az aszimmetrikus ellenfogalmak használatát veszi górcső alá Sztálin, Hitler és Roosevelttel 1935 és 1937 között elhangzott beszédeiben. Az elméleti írás a társadalmi, illetve a természetben tetten érhető aszimmetriák analógiája mentén építkezik, az építkezéshez pedig a disszipatív rendszerek elméletét, Niklas Luhmann rendszerelméletét és a kommunikációelméletet is segítségül hívja. Ezeknél azonban fontosabbnak tűnik, hogy mindez miként csapódik le a totalitárius és demokratikus rendszerek kommunikációját összehasonlító kutatásaiban. Postoutenko mindemellett a kötet azon szerzői közé tartozik, akik túlságosan elnagyoltnak látják az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmát, amiből úgy farag hasznos leíró eszközt, hogy azt különböző kategóriákra bontja. Az antagonisztikus aszimmetriákat megkülönbözteti az agnosztikus aszimmetriáktól, és mindkettő esetében megkülönböztet egy erős és egy gyenge változatot. Antagonisztikusak azok az aszimmetriák, amelyek szemantikai, szintaktikai vagy pragmatikai jellemzői nem tesznek lehetővé szimmetrikus újraértelmezést egy üzenet küldője és fogadója közötti kommunikáció során, míg agnosztikusak azok, amelyek szimmetrikusként is újraértelmezhetők a kommunikációs folyamatban. Az erős–gyenge megkülönböztetéssel együtt felállított négy kategória a küldő és a befogadó kommunikáció során elfoglalt pozícióját is kijelöli. Ezek a pozíciók az erős antagonisztikus aszimmetriáktól – amelyek esetében a küldő monopolizálja a kommunikációt – a gyenge agnosztikus aszimmetriáig terjednek, amelyek esetében a küldő mintegy a szemantikai komplexitás együttes redukálására hívja fel a fogadót.

E kategóriákat Sztálin, Hitler és Roosevelttel beszédeire alkalmazva kiderül, hogy az aszimmetriák közel ugyanannyiszor jutnak szerephez a demokratikus és a totalitárius kommunikációban. Továbbá, ezen rendszerekben a két szélső aszimmetria, az erős antagonisztikus és a gyenge agnosztikus alig mutatható ki. Gyenge antagonisztikus aszimmetriák jóval gyakrabban fordulnak elő Sztálin és Hitler, mint Roosevelttel beszédeiben, és míg az előbbieket többnyire a másik hibáira építik a kommunikatív értékelés monopóliumát, Rooseveltnél a demokrácia meghatározásának és az önleírásnak a pozitívumai dominálnak. Ezek az eltérések hivatottak alátámasztani Postoutenko azon tézisének, amely szerint a totalitárius rendszerekben gyakrabban és más módon tűnnek fel aszimmetrikus fogalmak és kommunikatív aszimmetriák, mint a demokratikus rendszerekben.

A kötet két fennmaradó tanulmánya a többi íráshoz hasonlóan arra hívja fel a figyelmet, hogy az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalma kevésbé gyümölcsöző és kevésbé árnyalt, ha nem kapcsolódik össze más megközelítésekkel. Jan Marco Sawilla *Történelmekről, forradalmakról és a tömegekről* című írása a „tömegek” karakterizációját vizsgálja a német társadalomtudományi szakirodalomban. Úgy véli, annak ellenére, hogy a „tömegek” gyakran a „másik” szerepét játszották, használatuk nem feltétlenül írható le az aszimmetrikus ellenfogalmak keretein belül, a diskurzusanalízis eszköztárát is fel kell használni kiegészítésként. Juha A. Vuori írása pedig a Kínai Népköztársaságban a belső ellenségekre hasz-

nált „ellenforradalmár” fogalmát elemezve jut arra a következtetésre, hogy az erőszak legitimizálására használt aszimmetrikus fogalmak vizsgálata a szekuritizáció elméletének bevonásával vezethet eredményre.¹³

Összességében elmondható, hogy a kötet tanulmányai számos gyümölcsözőnek tűnő utat kínálnak az aszimmetrikus ellenfogalmak kutatása és használatbavétele számára. Ami azonban – Manow írását leszámítva – feltűnően hiányzik a szövegekből, az a történetiség. Ám éppen ez a hiány az, ami hasznára válhat mindazoknak, akik fogékonyak a fogalomtörténet iránt. Ahogy az aszimmetrikus ellenfogalmak fogalmán végrehajtott módosítások a fogalomtörténetből kiszakítva új perspektívákat nyitnak egy jóval diverzifikáltabb elemzés eszközeként, úgy a fogalomtörténet a benne rejlő új perspektívákkal együtt veheti vissza az ily módon újrakondicionált fogalmat (vagy inkább fogalmakat), és adhatja vissza a történetiségét (történetiségüket). Lehet, hogy ennek már nem sok köze lesz Koselleckhez, de aggodalomra ez aligha adhat okot. Ahogy Jacques Derridának sincs sok köze az amerikai dekonstrukcióhoz, vagy – hogy egy helyénvalóbb példával éljek – ahogy az 1970–1980-as évek olasz mikrotörténelme sem hasonlít túlságosan arra, amit ma mikrotörténelemnek nevezünk, úgy az aszimmetrikus ellenfogalmak értelmezése is bátran eltávolodhat Koselleck eredeti felvetésétől. A szaktudományok dinamikája kevés teret biztosít intellektuális nosztalgiaklubok fenntartására, és ha biztosít is, akkor inkább sötét sarkokba számúzi őket. Mindez kétségkívül eltávolít Kosellecktől, ám anélkül, hogy a megtagadását jelentené. Az esetlegesen mégis felmerülő veszteségérzetet a kötet tanulmányai által kínált új kutatási perspektívák – azt gondolom – megfelelően ellensúlyozzák.

Simon Zoltán Boldizsár

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakk Miklós 2005: A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete. *Regio* (16.) 4. 11–31.
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) 1972–1997: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 8 Bände in 9. Stuttgart.
- Certeau, Michel de 2007: A történeti művelet. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. (Ford. Szekeres András.) Budapest, 463–512.

¹³ A szekuritizáció elmélete a nemzetközi kapcsolatok terén azt a folyamatot vázolja fel, amelynek során egyes ügyeket, személyeket stb. fenyegetésként és biztonsági problémaként értelmeznek. Azt próbálja megérteni, hogy ki, kinek és minek az érdekében, milyen eredmények és feltételek mellett, milyen dolgokat tesz biztonsági problémává.

- Fernández Sebastián, Javier – Francisco Juentes, Juan 2006: Conceptual History, Memory, and Identity: An Interview with Reinhart Koselleck. *Contributions to the History of Concepts* (2.) 1. 99–127.
- Halmos Károly 2003: A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei. In: Bessenyei József – Feld István – Ö. Kovács József – Ringer Árpád (szerk.): *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból*. Miskolc, 205–221.
- Kontler László 2005: Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés. *Aetas* (20.) 3. 38–53.
- Koselleck, Reinhart 1996: A Response to the Comments on the *Geschichtliche Grundbegriffe*. In: Lehmann, Hartmut – Richter, Melvin (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington, D. C., 59–70.
- Koselleck, Reinhart 2000. *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt.
- Koselleck, Reinhart 2003a: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. (Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton.) Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2003b: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: Uő.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. (Ford. Szabó Márton.) Budapest, 241–298.
- Koselleck, Reinhart 2004: Historika és hermeneutika. (Ford. Szabó Csilla.) *Vulgo* (5.) 2. 156–169.
- Koselleck, Reinhart 2006: Tapasztalatváltozás és módszerváltás: Történeti-antropológiai vázlat. (Ford. Hidas Zoltán.) *Korall* (7.) 23. 21–59.
- Palonen, Kari 1999: Rhetorical and Temporal Perspectives on Conceptual Change. In: *Finnish Yearbook of Political Thought* 3. Jyväskylä, 41–59.
- Palonen, Kari 2002: The History of Concepts as a Style of Political Theorizing: Quentin Skinner's and Reinhart Koselleck's Subversion of Normative Political Theory. *European Journal of Political Theory* (1.) 1. 91–106.
- Richter, Melvin 1995: *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. Oxford.
- Schmidt, James 1999. How Historical is Begriffsgeschichte? *History of European Ideas* 25. 9–14.
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford. Cs. Kiss Lajos.) Budapest.
- Skinner, Quentin 1997: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. (Ford. Jónás Csaba.) Pécs, 7–53.
- Skinner, Quentin 2002a: Retrospect: Studying Rhetoric and Conceptual Change. In: Uő.: *Visions of Politics. Regarding Method*. Vol. 1. Cambridge, 175–187.
- Skinner, Quentin 2002b: *Visions of Politics. Regarding Method*. Vol. 1. Cambridge.
- Szabó Márton 2003: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest.
- Szabó Márton 2006: *A politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest.
- Trencsényi Balázs 2007: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest.

Immanuel Wallerstein: Bevezetés a vilárendszer-elméletbe.

(Eszmélet Kiskönyvtár. Ford.: Koltai Mihály Bence.)

L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2010. 221 oldal.

A 2010-es esztendő mozgalmas volt a 80. életévét ekkor betöltő Immanuel Wallerstein hazai tisztelői számára. Az évet olyan események fémjelezték, mint a február 19-én a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem által Wallersteinnek adományozott díszdoktori cím, az ennek kapcsán készített számtalan interjú, illetve a napvilágot látott két kis kötetnyi Wallerstein-szöveg: a Miszlivetz Ferenc által készített interjúkat tartalmazó textus,¹ illetve a most bemutatandó *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe* című írás.²

Wallerstein *Bevezetése* – akárcsak mesterének, Fernand Braudelnek legutóbb idehaza megjelent könyve³ – egy egyetemi előadás-sorozat anyagát tartalmazza. A szerző saját bevallása szerint korábban soha nem próbálta egy helyen összefoglalni, hogy mit ért vilárendszer-elmélet alatt (12–13). Ezért az e témával nem foglalkozó egyetemi oktatók és hallgatók számára a santanderi *Universidad Internacional Menéndez Pelayo* egyetem által 2004-ben szervezett egyhetes nyári kurzusra szóló meghívása olyan szöveg megírására adott alkalmat, amelyben röviden és áttekinthetően mutathatja be elméletét. A Magyarországon 2010-ben megjelent kötetnek különös aktualitást ad a 2008-tól kibontakozó világgazdasági krízis, ami utólag igazolhatja Wallersteinnek a kapitalizmus fokozódó válságára vonatkozó elképzelését. Az e recesszióból kivezető út felvázolása viszont a szerző szerint hagyományos gondolkodásunkkal nem lehetséges, mivel az maga is a krízisbe jutott rendszer terméke, helyenként magának a válságnak az oka. Ahhoz azonban, hogy új elméleti megközelítést találjunk, meg kell értenünk, mi határozza meg jelenlegi tudásunkat. A kötet ezért nem pusztán egyes részproblémák elemzésére törekszik, hanem a vilárendszer-elmülethez tartozó összes problémát igyekszik bemutatni *önreflexív módon*: a teória premisszái és forrásai mellett az elmélet és tárgyának egymásra gyakorolt hatását is vizsgálja. E megközelítés mindenképpen újdonságot jelenthet a hazai olvasóközönség számára, ezért megkerülhetetlen szövegről van szó.

A kötet két nagyobb egységre osztható: az első fejezet külön részt képez, ami az elmélet kialakulását és tudásstruktúráit tárgyalja a társadalomtudományok fejlődésének belső történetébe és összefüggéseibe ágyazva. A második részt jelentő további fejezetek az elmélet tárgyát mutatják be (aktorok, mechanizmusok, a rendszer története, jövőbeli kilátások) oly módon, hogy Wallerstein magát az

¹ Miszlivetz Ferenc 2010: *A vilárendszer ingája és a Jövőegyetem. Beszélgetések Immanuel Wallersteinnel*. Savaria University Press, Szombathely.

² Eredeti megjelenése: Wallerstein, Immanuel M. 2004: *World-Systems Analysis. An Introduction*. Duke University Press, Durham – London.

³ Braudel, Fernand 2008: *A kapitalizmus dinamikája*. Európa, Budapest.

elméletet is elhelyezi az általa vizsgált jelenségek sorában, bemutatva annak környezetét, külső történetét és azoknak az elméletre gyakorolt hatását.

Az első fejezetben Wallerstein azt fejti ki, hogy szerinte a társadalmi valóságot leíró és értelmező jelenkori elméleti megközelítések háttérében a korábbi századok tudománytörténeti eseményei állnak. Mivel a felhalmozásra törekvő kapitalizmus megkövetelte a technológiai fejlődéshez szükséges tudásanyag racionalizálását, ezért a tudás megszerzésének (kísérleti, illetve hermeneutikai) módszere mentén megtörtént a természettudományok és a filozófia szétválása, majd az ezt a szétválást leképező egyetemi struktúra és két külön kultúra kialakulása. Ezt követte végül a humán tudományok kettéválása idiografikus (egyediséget megragadni szándékozó), illetve nomotetikus (általános törvényszerűségek leírására törekvő) tudományokra. Az utóbbiak, amelyeket társadalomtudománynak neveztek, maguk is tovább szakadtak a vizsgálat tárgya mentén (közgazdaságtan, történettudomány, szociológia és politológia). Közös volt viszont bennük, hogy közelíteni próbáltak a természettudományok egzaktságához és értékmentességéhez. Az 1945 utáni társadalmi jelenségek viszont nem voltak értelmezhetőek a diszciplínák hagyományos rendszerében – új megközelítésekre lett szükség. Az egyik ilyen új paradigma a Wallerstein-féle világrendszer-elmélet lett.

Wallerstein *unidisziplináris* megközelítést javasol a társadalomtudományok számára, amivel az általa kínált rendszerszemlélet meghaladja a korábbi, főleg nemzetállami jellegű látásmódot. A teória főbb elemei (centrum–periféria, fejlődés, dependencia) az ötvenes–hatvanas évek tudományelméleti vitáiban kristályosodtak ki. Wallerstein ezeken túlmenően a legtöbbet Braudeltől és Karl Marxtól meríti. Braudelt követi, amikor elméletének középpontjába történeti rendszerek kerülnek, azaz olyan „tér-idő zónák, amelyek számos politikai és kulturális egységet átmetszenek, és a tevékenységek és intézmények olyan térben és időben létező integrált tartományát képezik, amelyre bizonyos rendszerszintű törvényszerűség jellemző” (45). E rendszerek nem örökkévalóak: keletkeznek, működnek, átalakulnak. A rendszerben részt vevő alkotóelemek az ezekben élő és cselekvő emberek számára *társadalmi világot* alkotnak, amelyek életük minden mozzanatát lefedik, de nem feltétlenül terjednek ki földrajzilag az egész világra.

Wallerstein ezt követően rátér a világrendszer-elmélet által vizsgált jelenségek bemutatására. A második fejezetben kifejtett elképzelése szerint a modern világrendszer kapitalista. Braudeltől merít, amikor a kapitalizmuson olyan *történelmi rendszert* ért, amely a tőke vég nélküli felhalmozását tekinti a társadalmi tevékenység legfőbb motivációjának. Ez azt is jelenti, hogy a kapitalista társadalomban működnek olyan mechanizmusok, amelyek az alternatív motiváció alapján cselekvőket hosszú távon büntetik. Idézi Braudel megállapítását, aki szerint igazi kapitalizmus ott van, ahol nincs szabadpiaci verseny, mivel a tökéletes szabadpiac megléte esetén a piaci verseny lenyomná az elérhető profit mértékét egy olyan szintre, ahol már nem lenne érdemes termelni (61–63). Ezért a tőkefelhalmozás igazi terepe ott van, ahol monopóliumok, illetve oligopóliumok működnek. A Wallerstein felfogásában szereplő centrum- és periféria-helyzet is ez alap-

ján választható szét egymástól: a centrumhelyezetre és -országokra a monopolizált termelési formák, míg a perifériára a szabadpiaci formák a jellemzőek. Emiatt a periférián a monopolizált termékek előállítói értéktöbbletet tudnak realizálni a piaci verseny hiánya miatt – a centrum és a periféria így tengelyszerű munkamegosztásban kapcsolódik össze.

Wallerstein elfogadja Braudel többszintű időfelfogását is: a strukturális meghatározottságok hosszú távúak (*longue durée*), de nem örökké tartóak. A struktúrán belüli kilengések az úgynevezett Kondratyev-ciklussal (expanzív A-fázis és regresszív B-fázis) írhatók le. Wallerstein hangsúlyozza, hogy a regresszió után a rendszer nem tér vissza a kiinduló állapotba, mivel a válság megoldása során használt megoldások újabb krízisek magvait vetik el. A kapitalizmus erre expansióval reagál: újabb földrajzi egységeket (gyarmatok) kapcsol be a világgazdaságba, illetve az élet egyre több területén igyekszik újabb és újabb profitszerzési lehetőségeket kihasználni. A kapitalizmus ezért csak globálisan, illetve csak vilárendszerként működhet.

A rendszer elhatároló törvényszerűségének meghatározása után Wallerstein jellemzi a rendszer belső működését. A világgazdaság összekapcsolódó egységekből: háztartásokból, vállalatokból és államokból áll. Wallerstein ezek bemutatása során számos ponton korrigálja a marxi elméletet. Felfogása szerint a korábbi társadalomtudományi megközelítés nemzetállam-központú volt, a történelem eseményei ezért nem igazolták vissza Marx megállapításait. Amennyiben azonban a marxi elképzelést a kapitalizmusnak mint vilárendszernek a leírására használjuk, akkor kiderül Marx igaza. A vilárendszer dinamikájának egyik legfontosabb elemét Wallerstein számára is az osztályharc jelenti, azonban nála az egyes osztályok a kapitalizmus tengelyszerű munkamegosztásában elfoglalt különböző pozíciók, amelyekhez eltérő jövedelmek és érdekek kapcsolódnak. Azaz az osztályhelyzetet csak a vilárendszer egésze szempontjából kiindulva lehet megérteni. Nem arról van tehát szó, hogy az egyes nemzetállamokon belül nő meg a proletariátus aránya, hanem a vilárendszer azon pontjain, ahol a perifériára jellemző termelési tevékenységek a dominánsak. Hangsúlyozza azt is, hogy nem felel meg a valóságnak az, miszerint a munkásoknak nincs más lehetőségük, mint a munkaerejük eladása. A munkások ugyanis háztartásban élnek, amelynek többi tagja akár másfajta tevékenységből is szerezhet jövedelmet. Szemben áll az ortodox marxistákkal abban is, hogy a bérmunkából származón kívül más jövedelmeket is megkülönböztet (járadékokat, kistermelői tevékenységből származókat), illetve emlékeztet az önfenntartó gazdálkodás modern kori meglétére is – ennek megfelelően beszél proletár és félproletár háztartásokról. Wallerstein szerint – a hagyományos marxista elképzelésektől eltérően – az extraprofita törekvő vállalatoknak elsősorban a félproletár háztartásokból származó munkásokat érdemes alkalmazniuk. A csak bérjövdelemmel rendelkező proletár háztartásbeliek bérét ugyanis egy minimális szint alá már nem lehet csökkenteni, mert az veszélyeztetné a munkaerő újratermelését, míg a félproletariátus más jövedelemforrásból tudja pótolni a hiányzó és szükséges bevételt. Ezért paradox módon

a dolgozóknak az az érdekük, hogy teljes mértékben proletárrá váljanak. Munkás és tőkés ellentéte ugyanakkor nem csak antagonisztikus, ugyanis a tőkésnek érdeke, hogy a munkás meg tudja vásárolni a termékeit – ezért a kizsákmányolás nem vezethet a teljes kisemmizéshez – legalábbis a centrumországokban nem, ahol az erős munkásmozgalmi szervezetek ezt megakadályozzák.

Wallerstein háztartásait nem csak az osztályhelyzet jellemzi, azok státusz-, illetve identitáscsoportokhoz is tartoznak. E csoportok – ideértve a nemzeteket is – nem összeegyeztethetetlenek a világrendszerrel, sőt, annak működésének elengedhetetlen feltételei, mivel egyfelől stabilizálják a termelői és fogyasztási alapegységeket, másfelől az egyes csoportok egymás elleni kijátszása növeli a profitrátát. A háztartások identitásküzdelmek adják a világrendszer politikai küzdelmeinek az alapját.

A kapitalista rendszernek szüksége van az államra – az általa garantált jogok nélkül nem lehet biztonsággal törekedni a kapitalista tőkefelhalmozásra, az államoknak ugyanis számos területen van befolyásuk a gazdaságra, például az adók, a tulajdonjog meghatározása, a határok átjárhatóságának szabályozása területén. Az értéktöbblet elosztásáért folyó állandó harc, azaz az osztályharc során a szemben álló felek nyomást gyakorolnak az államra mint a legfőbb törvényhozó és végrehajtó szervre. Amennyiben ez szolgálja az állam erősítését, úgy a kapitalizmus kitermeli a nemzeti ideológiát és létrehozza a nemzetállamokat. Noha végső soron Wallerstein is az extraprofit megszerzéséért folytatott harc eszközeként tarja az államot, mégis hangsúlyozza, hogy az extraprofit realizálása nem feltétlenül az államokon belül, hanem sokkal inkább az államok között történik: a centrumországok a *laissez faire* ideológiát a periféria és félperiféria államaira kényszerítve realizálnak többletjövedelmet. A centrumállamok egymás közötti viszonyát a dominanciára törekvés jellemzi. Ez kétféleképpen történhet. Egyfelől megpróbálkozhatnak a világrendszer világbirodalommal való átalakításával: V. Károly, Napóleon, illetve Hitler kísérlete erre irányult. Mivel azonban Wallerstein definíciója szerint a világrendszer kapitalista logika szerint működik, e kísérletek szükségszerűen megbuktak, ugyanis az állandó tőkefelhalmozás parancsa alapján elkülönülő rendszer kizárja annak lehetőségét, hogy e parancsot más, politikai szempontoknak rendeljék alá. A világrendszer emiatt csak is világgazdaság formájában létezhet: nem lehet egy birodalmi központja. Másfelől azonban a világgazdaságon belül egyes államoknak (a németalföldi Egyesült Tartományoknak, Angliának, illetve az USA-nak) sikerült hosszabb-rövidebb ideig tartó hegemoniát elérniük, azaz bizonyos ideig képesek voltak meghatározni az államközi rendszer alapszabályait. A hegemon hatalomnak viszont olyan politikai és katonai funkciókat is be kell töltenie, amelyek költségesek és fölemésztik az adott állam erejét. Ez lehetővé teszi, hogy más államok is korszerűsítsék termelészerkezetüket, aminek következtében a hegemon hatalom fölénye csökken. A folyamat ellensúlyozása érdekében a hegemon állam katonai eszközökhöz nyúl, amivel azonban csak gyorsítja saját hanyatlását. Addig azonban képes arra, hogy meghatározza az államközi rendszer szabályait, uralja a világgazdaságot, érvényesítse politikai akaratát katonai erő nélkül is – jórészt azáltal, hogy meghatározza

az uralkodó kulturális formanyelvet. A kapitalizmus által hegemon helyzetbe jutott hatalomnak így kulcsszerepe van a geokultúra létrehozásában: azaz a világrendszerben legitím normák és diskurzusok meghatározásában.

Az utolsó két fejezet a 19–20. század politikatörténetének, illetve a jelenkor válságának elemzését adja. Wallerstein számára ezen időszak politikai vitái lényegében a világrendszerben meglévő belső ellentmondás feloldására irányulnak. A világrendszernek ugyanis egyszerre érdeke, hogy a nép teljes jogú tagjai közé minél több embert soroljanak be, és az is, hogy minél többet rekesszenek ki belőle. Az első nyilvánvalóan az elnyomottak dühét hivatott csökkenteni, növelve ezzel a rendszer stabilitását; a második viszont a profitráta további növelését teszi lehetővé. Így válik érthetővé, hogy a liberális szabadságjogok kiterjesztése egy nacionalista, rasszista, imperialista, a liberális jogokat az adott közösséghez nem tartozóktól megtagadó környezetben ment végbe.

A jogkiterjesztésről szóló politikai vitákat kezdetben a centrumországokban folytatták le. A jogkiterjesztésben érdekeltek és ellenérdekeltek közötti küzdelemnek három terepe volt Wallerstein szerint: a politikai ideológia, a rendszerellenes mozgalmak és a társadalomtudományok területe. A világrendszer 19. századi legnagyobb megrázkódtatását az 1848-as forradalmak jelentették. E forradalmakban, az 1789-et követő, liberális–konzervatív szembenállásra épülő politikai küzdelmekben ugyanis ekkor megjelentek Európa majdnem minden államában a radikálisok, akik a nemzet valamennyi tagjára ki akarták terjeszteni a választójogot. 1789-től eltérően 1848 „világforradalom” volt. Az angol példa tanulsága – az, hogy fokozatosan, reformok bevezetésével ki lehet húzni a radikális mozgalmak méregfogát – viszont oda vezetett, hogy 1848 és az I. világháború között a centrumországok liberális államokká alakultak. A választójog fokozatos kiterjesztésével, az oktatási rendszer expanziójával, az állam munkajogi–munkavédelmi beavatkozásával, az országok polgárainak egy nemzetté összekovácsolásával megvalósult a francia forradalom „szabadság, egyenlőség, testvériség” programja. A liberalizmus programját a konzervatívok is elfogadták, hogy megelőzzék a nagyobb társadalmi felfordulást. Paradox módon a radikálisok számos követelését végül éppen a konzervatív és liberális kormányok valósították meg. A kapitalista világrendszerrel való elégedetlenség azonban új formát öltött. A hamarosan színre lépő rendszerellenes mozgalmak (nacionalista, munkás-, nőmozgalmak) számára ugyanis így megnyílt az út, hogy a liberális állam eszközeit felhasználva elfogadtassák követeléseiket a centrumállamokkal. A rendszerellenes mozgalmak, noha egymással konkurálóak voltak, ugyanolyan belső vitákon mentek keresztül, és hasonló megoldásokra jutottak: az első lépés az államhatalom megragadása, a második a társadalom átalakítása. A rendszerellenes mozgalmak megjelenése és egyes követeléseik elfogadása, világrendszerbe történő integrálása biztonsági szelepként szolgált, és paradox módon hozzájárult a világrendszer stabilitásához. A 20. század közepére e mozgalmak elérték elsődleges céljukat: az addig kirekesztettek állampolgári közösségbe való integrációját, illetve a gyarmati függésben lévő területek felszabadítását.

1945 után azonban sem a felszabadító nacionalista mozgalmak, sem a rendszerellenes erők nem, vagy nem a remélt ütemben valósították meg a társadalom átalakítására irányuló elképzeléseiket. Ezzel elveszett az elnyomottak hite, hogy a hagyományos rendszerellenes mozgalmak változtatni tudnak az ő helyzetükön is. Hasonló csalódottságot okozott a Szovjetunió is, amely 1917 után hamarosan betagozódott a kapitalista világrendszerbe: a „szocializmus egy országban” elvvel elfogadta a nemzetközi jog szabályait, és feladta a világrendszer meghódításának tervét. Nemzetközi kapcsolataiban egyre inkább államkapitalista módon kezdett el viselkedni, és kezdte követelni az őt megillető jogokat. A világrendszer világbirodalommal alakítására törekvő Hitlerrel szemben pedig együtt tudott működni a hegemon helyzetben lévő USA-val. A világrendszer tehát sikerrel integrálta a rendszerellenes erőket.

Kezdetben hasonló történt a társadalomtudományokkal is. E kontextusban ugyanis a tudományok szétválása, majd a humántudományok nomotetikus és idiografikus felosztása, illetve az erre épülő egyetemi struktúra is hatalmi célokat szolgált. Lehetővé tette, hogy a centrumországok érdekeinek megfelelően egyrészt a tiszta tudományosságra hivatkozva kikerüljön az uralom fő eszközéül szolgáló természet- és társadalomtudományból az etikai-értékelő mozzanat, másrészt egy magára valamit is adó társadalomtudományi művel szemben elvárt száraz tudományosság értelmezhetetlenné és élvezhetetlenné tette e szövegeket a laikusok számára, akik így végső soron nem fogadhatták be a tudományok eredményeit. Wallerstein kifejezésével élve: elvált egymástól a *szép*, a *jó* és az *igaz*. A humántudományok kettős felosztásának imperialista geopolitikai vetülete is volt. Mivel a nomotetikus tudományok számára kvantitatív módon értelmezhető adatsorok csak a centrumállamok esetében álltak rendelkezésre, ezért ebből azt a következtetést vonták le a nyugati tudósok, hogy az emberi magatartás általános szabályait a nyugati világban kell keresni. A gyarmati uralom alá hajtott „primitív népekkel”, illetve egykori magaskultúrákkal foglalkozó tudósokhoz (antropológusok, orientalisták) pedig az idiografikus megközelítés állt közelebb, mivel elképzelésük szerint olyan társadalmakat vizsgáltak, melyek az általuk egyetemesnek gondolt modernizáció útján lemaradtak, azaz csak egyediségükben vizsgálhatók. Amennyiben viszont így áll a helyzet, úgy feltétlenül szükséges egy gyarmatosító hatalom, amely segíti a fejlődésben lemaradt területeket, hogy azok elsajátíthassák a főszabálynak tekintett nyugati magatartásformákat. Ebből viszont az is következik, hogy az a tudásstruktúra, amely megkérdőjelezi az előbbi tudományelméleti premisszákat, és amely rendszerekben gondolkodva egyesíti magában az igazságra és a helyesre törekvést, szükségszerűen lerombolja a kapitalizmus alapjául szolgáló geokultúrát is. Az alternatívát kínáló mozgalmak világrendszerbe integrálása, az új típusú tudományosság megjelenése a geokultúra, s benne a társadalomtudományok válságához vezetett. „Annak története, hogy mi is történt a társadalomtudományokkal, annak története is, hogy milyen hatással volt a 68-as forradalmi hullám a világrendszerre” (153).

A jelenkor krízise, amelyet az 1968-as forradalmi mozgalmak mutattak meg igazán, egy rendszerszintű válság, ahol olyan, a vilárendszer logikájából következő feszültségek erősödtek fel, amelyeket a vilárendszer eszközeivel már nem lehet kezelni. A válság ugyanis egyszerre érinti a kapitalizmus tőkefelhalmozásra építő logikáját, illetve az ezen alapra épülő geokultúrát. Wallerstein szerint jelenleg a vilárendszer bifurkál, vagyis két alternatív megoldás elé kerül. Az egyik megoldást a davosi *Világgazdasági Fórum* kínálja, ami a neoliberális rend és a washingtoni konszenzus további területekre való kiterjesztését javasolja. Az ezzel szembeni megoldást a Porto Allegreben összeülő *Világtársadalmi Fórum* képviseli, ami a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését célul kitűző társadalmi mozgalmak fóruma. Davos és Porto Allegre végső soron a francia forradalomból ismert szabadság és egyenlőség kérdésében elfoglalt különböző pozíciókat szimbolizálja. Wallerstein nem titkolja, hogy hozzá a Porto Allegre által kínált megoldás áll közelebb.

A kötet tartalmi bemutatása után érdemes néhány szóban kitérni annak szerkezetére. Először is kiemelendő Koltai Mihály Bence fordítása, ami minden tekintetben megfelelő: egyszerre didaktikus és szakszerű, az olvasmányos stílus pedig gondoskodik arról, hogy a *szép* is visszakerüljön a társadalomtudományok világába. A kötetet fogalomtár zárja, amelyben a szerző röviden definiálja és összefoglalja a főszövegben már tárgyalt fogalmakat, az egyes szócikkek között ötletes kereszthivatkozási rendszert alkalmazva. A fordító által fontosnak érzett szakkifejezések angol és francia eredetije is fel van tüntetve, ami a könyv egyik célközönségének tekintett egyetemi hallgatók számára segítséget jelenthet a nemzetközi szakirodalomban való eligazodáshoz.

A könyv szerkesztésére vonatkozóan azonban néhány kritikai megjegyzést is kell tennünk. Propedeutikus műről lévén szó, az előszó hiánya még elnézhető, hiszen maga a szerző mutatja be főbb célkitűzéseit. Viszont a bevezetőben elvárható lett volna legalább egy rövid életrajzi vázlat, a magyarul megjelent főbb művek feltüntetésével. A bibliográfia mindössze a *Modern világgazdasági rendszer kialakulását* tünteti föl magyarul elérhetőként (206),⁴ és a Wallerstein teljes munkásságát feltüntető angol nyelvű linkre⁵ (206) hivatkozik – amely azonban sajnos már nem működik. Amennyiben internetes hivatkozás szerepel, úgy célszerű lett volna a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szociológiai Gyűjteménye által összeállított, Magyarországon elérhető Wallerstein-művek bibliográfiájára is hivatkozni.⁶ A kötetben szereplő művek magyar kiadásainak feltüntetése sem következetes, mert például Arghiri *Értéktörvény és egyenlőtlen csere* (208) című

⁴ Wallerstein, Immanuel M. 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Budapest.

⁵ <http://fbc.binghamton.edu/cv-iw.pdf>

⁶ http://www.fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/?article_hid=2675 – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 27.)

munkája,⁷ illetve Kondratyevnek a „hosszú ciklusról” szóló írásai (212) részben,⁸ Wolf *Európa és a történelem nélküli népek* (213) című munkája viszont teljes egészében elérhető magyarul.⁹ Az eredeti angol terminológia használatának indokoltsága egyes esetekben nem világos: például a többször előforduló „társadalomtudomány” kifejezés először a 20. oldalon bukkan föl, mégis csak a 150. oldalon kapjuk meg a *social science* kifejezést. Nem teljesen világos a fogalmi válogatás szempontrendszere sem: a kapitalista gazdaság egyik alappilléreinek számító háztartás például nincs angolul meghatározva, ezzel szemben a szakszervezeti erő, -szerveződés, -akció, -akcióba lépni kimerítően szerepel (160–163). A fejlesztési politika (*developmentalism*) a 38. oldalon és a 173. oldalon is szerepel, utóbbi esetben a fejlesztő állam szinonimájaként is használva.

Ami a könyv magyarországi környezetre való hatását illeti: Wallerstein nagy narratívája alternatív világmagyarázatot kínál a hazai közvélemény előtt ismert más gondolkodók, például Samuel Huntington¹⁰ és Francis Fukuyama¹¹ művei mellett. Wallerstein maga is vitatkozik e szerzőkkel, nevük említése nélkül. Huntingtonra szövegszerűen utal, annak kapcsán, hogy a szabadság és egyenlőség kérdése körüli küzdelmek civilizációk összecsapásának tűnhetnek, de valójában nem azok (177). Fukuyamának a történelem végéről szóló esszéjével szemben Wallerstein azt hangoztatja, hogy a történelem ezen kapitalista szakaszának van csak vége, az új rendszer más, akár a liberális értékrendtől eltérő geokultúrát is létrehozhat (178–180).

Wallerstein könyve különösen aktuálisnak tekinthető a hazai társadalomban és politikai életben végbemenő átrendeződés folyamatában. Wallerstein segítséget nyújthat például a magyar baloldalnak az útkeresésben. Ideológiailag támogathatja a neoliberális kulturális mintázattal való szakítást, illetve a szociáldemokrata értékekhez és a nemzeti ideológiához való vissza-, illetve odatalálást. Andor László, Szigeti Péter és Artner Annamária hasonló tárgyú műveit erősítve hozzá tud járulni egy rendszerkritikai értelmiség kineveléséhez. Egy nemzetközileg elismert baloldali gondolkodó alapműve nyomán a szélesebb hazai olvasóközönség újra legitimnek fogadhatja el a jelenleg rossz szájízt maga után hagyó marxi hagyományt.

Mészáros Tamás

⁷ Arghiri, Emmanuel 1983: Az egyenlőtlen csere. In: Szentes Tamás – Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnerek egyenlőtlensége*. Fejlődés-tanulmányok 5. ELTE ÁJK–Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem, Budapest, 1–89.

⁸ Kondratyev, Nikolaj D. 1980: A gazdasági fejlődés hosszú hullámai. *Történelmi Szemle* (23.) 2. 241–269.

⁹ Wolf, Eric R. 1995: *Európa és a történelem nélküli népek*. Osiris, Budapest.

¹⁰ Huntington, Samuel P. 1998: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest.

¹¹ Fukuyama, Francis 1994: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest.

Ablonczy Balázs: Trianon-legendák.

Jaffa Kiadó, Budapest, 2010. 158 oldal.

A trianoni békeszerződés és következményei a rendszerváltás óta visszatérő beszéd- és vitatémája a hazai közéletnek és a történész szakmának egyaránt. A téma kapcsán könyvtárnyi irodalom született már, s ezek között – ahogyan Romsics Ignác fogalmaz – „igen sok értékes – és még több értéktelen – munka”¹ található. Ablonczy Balázs, a két világháború közötti időszak kiváló ismerője, olyan kötettel jelentkezett a békekötés kilencvenedik évfordulójára,² amely az eddig megszokottaktól merőben eltérő szempontrendszer alapján közelít Trianon kérdéséhez. Mind a szerző személye és szakmai hitelessége, mind pedig a témaválasztás garanciát nyújthat arra nézve, hogy a Romsics által említett kategóriarendszeren belül e kötet az előbbi csoportba tartozzék.

Mindenekelőtt le kell tehát szögezni, hogy korántsem egy szokványos Trianon-történelemtanulmányról van dolgunk. A szerző rögtön eloszlát mindenféle kételyt munkájával kapcsolatban, amikor világossá teszi, hogy nem a békeszerződés történetének megírására törekedett (9). Nem is elsősorban a tudományos elit számára készült munkáról van szó; ez sokkal inkább a széles publikumnak íródott.

¹ Romsics Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 626.

² Meg kell jegyezni, hogy a szerzőt – saját elmondása szerint – a könyv megjelenésében nem a kilencvenedik évforduló motiválta: http://konyves.blog.hu/2010/06/25/a_mitoszoktol_az_allam_felelossegeig – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 3.)

„Ez a kötet tehát nem történelemtanulmány, inkább rövid segítség azoknak, akik már szembesültek azzal egy taxi anyósülésén, egy házibuliban (hajnaltájt a konyhában) vagy egy kocsmapultnál, hogy a mellettük ülőtől/állótól érkező »és az szerinted véletlen, hogy Trianonban...?« kezdetű kérdésre egyszerűen nem tudnak mit felelni, és minden ösztönük tiltakozik az ellen, hogy igazságnak fogadják el a hallottakat. Nekik igyekszem írni.” (11.) E szemléletmódnak is köszönhető, hogy a könyv rendkívül olvasmányos, érdekesítő és közérthető stílusú.

A tartalomjegyzék és a kötet áttekintésekor rögtön szembeötlik – amennyiben ismerjük a szerző korábbi munkásságát –, hogy a 2002-ben megjelent azonos című tanulmány továbbgondolt változatával van dolgunk.³ E benyomásunkat a szerző is megerősíti (10–11). A korábbi írásban tárgyalt témakörök (az Apponyi Albertről szóló legendárium; Georges Clemenceau magyar menyének ügye; a Kis- vagy Nagy-Trianon problematikája; az Ipoly, a Ronyva és a „hajózható folyók” kérdése; további kisebb geszták és legendák) adják a kötet gerincét, sőt, a tanulmány szövegének jó része szó szerint, módosítás nélkül került át a könyvbe. Ablonczy azonban további részterületeket is beemelt vizsgálódásába. Példaként említhetjük itt

³ Ablonczy Balázs 2002: *Trianon-legendák*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhit a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 132–161.

a szabadkőművesekről vagy a „tudatlan szakértőkről” írt részeket. Néhol pedig (mint például a Clemenceau magyar menyének szerepét tárgyaló tematikus egységben) újabb adalékokkal szolgált korábbi munkájához képest.

A könyv az *Előszó* után tizenkét fejezetet és egy *Összegzést* tartalmaz. *A történeti Trianon* című részben rövid historiográfiai áttekintést olvashatunk, ahol a szerző öt pontba szedve taglalja azokat a főbb területeket, ahol szerinte még adós maradt a történetírás a Trianon-problematika tekintetében. *A politika Trianonja* és a *Trianon a társadalomban* egyaránt olyan fejezetek, amelyek tartalma újdonságot jelent a korábbi tanulmány tematikájához képest. A szerző előbb röviden felvázolja, hogy a két világháború közötti időszakról kezdve egészen napjainkig miként nyilvánult meg a politika Trianon értékelése kapcsán (29–32). Gondolatmenetét azzal vezeti át a következő fejezetre, hogy kijelenti: a tárgyalta „pártálláspontok és beszéd-módok a magyar társadalomban létező politikai akaratképzés lenyomatai” (33). Ezek után rávilágít a napjainkban tapasztalható ismeretbeli hiányságokra, téves képzetekre a trianoni békekötés és a határon túli magyarság helyzetének vonatkozásában (33–37). Tekinthejtük ezt egyfajta öngazolásnak is arra nézve, hogy miért volt szükség egy ilyen jellegű, szakmai alapokon álló, forrásokkal alátámasztott könyv megírására. Amint írja, az általa példával illusztrált „ismerethiány nem elválasztható a magyar társadalomban (főleg a jobboldalon) kialakult »Trianon-biznisz« és a hozzá kapcsolt termékek (könyvek, filmek, újságok vagy épp

a Magyar Sziget Fesztivál) által termelt tudástól, amely a legtöbb esetben torz, egyszerűsítő és legendásító.” (35.)

Mielőtt a szerző megkezdene az általa összegyűjtött, s megcáfolni kívánt tévhitek ismertetését, külön fejezetben foglalkozik az összeesküvés-elméletek és a legendák közti lényegi különbség felvázolásával. Okfejtése a címválasztást indokolja. Rámutat, hogy egy-két kivételtől eltekintve a tárgyalta történetek nem tekinthetők összeesküvés-elméletnek, sokkal inkább legendának, hiszen majdnem mindegyik rendelkezik valós alapelemekkel. Ugyanakkor szerinte „ezek a traumára adott, téves és egyszerűsített magyarázatok a kibeszéletlenség és a túlbeszélés együttes jelei; illetve a Közép-Európában oly gyakori felfelé/másra mutogatás tipikus esetei [...] A legendák a tehetetlenség magyarázatai, öngazolások és egy narcisztikus világkép televényei.” (42.)

Ezt követően a szerző több fejezetet szán specifikus témákra, amelyekben tételszerűen ismerteti a közszájon forgó történeteket, hogy aztán megfelelő forrásanyaggal alátámasztva adja meg azok cáfolatát is. Elsőként az Apponyi Albert személyéhez tapadó mitikus szerepkört próbálja tisztázni (*Az Apponyi-legendárium*), különös tekintettel arra, hogy valójában milyen hatása lehetett a békekonferencián 1920. január 16-án elmondott híres beszédének (45–57). Őt követően egy újabb legendás alak, *Georges Clemenceau magyar menyé* kerül fókuszba. Ablonczy is megerősíti, hogy a francia miniszterelnök fia valóban magyar hölgyet vett feleségül, azt a nézetet azonban elveti, mely szerint

Clemenceau-nak a magyar politikusok iránt érzett ellenszenvé menyével való kapcsolatának függvénye lett volna (59–70). A következő fejezet a békekötés aláírásának helyszínével foglalkozik (*Trianonok: Kis- és Nagy-*). Ugyancsak fajsúlyos kérdésről van itt szó, hiszen a történettudomány berkein belül is számos félreértésre adott ez már okot – erre a szerző hoz is néhány példát. Meggyőző erővel számol le azzal a tévhittel, mely szerint a trianoni békeszerződés aláírásának helyszíne a Kis-Trianon palota lett volna (71–79). *A hajózható patakok balladája* cím alatt tárgyalja azokat a téves képzeteket, amelyek arra irányulnak, hogy az antant küldötteit hogyan vezették meg az utódállamok illetékesei a számukra kedvező határkijelölés érdekében (81–95). A történelmi Magyarország felosztásában igen sokan tulajdonítanak meghatározó szerepet a szabadkőműves szervezkedésnek is. Ezt a kérdést is körüljárja a szerző egy önálló egység keretében (*Szabadkőművesek*, 97–111). Az új határok kijelölése kapcsán felmerült továbbá a döntéshozók tájékozatlansága a térség földrajzi adottságai terén (*Tudatlan szakértők*). Ezt az álláspontot leginkább Emmanuel de Martonne francia földrajztudós személyén keresztül kérdőjelezi meg Ablonczy: szerinte ugyanis Martonne volt az egyetlen olyan geográfus, aki komoly szerepet vállalt a békekonferencia munkájában. Alapos ismerője volt Erdélynek, de a románok iránti elfogultság jellemezte. Az ismeretek hiánya a szerző szerint legfeljebb a politikusokat, döntéshozókat jellemezte, de a szakértőket semmiképpen (113–126).

A továbbiakban Ablonczy *Kisebbségek* gyűjt csokorba, amelyeknek nem szentel egy-egy különálló tematikus egységet, de mégis fontosnak tart lejegyezni róluk néhány gondolatot. Így kerül elő például az a nézet, amely szerint az utódállamok közül egyik-másik (leginkább Románia) kénőket bízott meg abból a célból, hogy az antant szakértőit kedvezőbb döntésre bírja a határkijelölések tekintetében. Emellett a szerző foglalkozik azzal a – szintén sokakat lázban tartó – kérdéssel is, hogy vajon hány évre szól a trianoni békeszerződés (127–134). Az ezt követő, *Utóéletek* címet viselő fejezet két konkrét esetre van kihegyezve. Először is egy petícióra, amelyet 2001-ben álnéven egy Svájcban élő magyar emigráns nyújtott be egy nem létező vatikáni intézet nevében a Hágai Nemzetközi Törvényszék Főügyészéhez azzal a határozott kéréssel, hogy az állítson fel egy vizsgálóbizottságot a területcsonkítás felülvizsgálatára. A beadvány felsorolja a magyar részről elszenvedett sérelmeket, de összekeveri a trianoni és a párizsi békeszerződések rendelkezéseit, pontatlan történelmi ismeretekről téve tanúbizonyságot. Ennél jóval részletesebben értekezik a szerző a „rózsadombi paktum” néven elhíresült antiszemita hangvételű, radikális jobboldali nézeteket tükröző, ám a valóságban egyáltalán nem létező dokumentumról. A 20 pontos irományt magyarázó sajtócikkek szerint állítólag a rendszerváltás idején egy budai villában a KGB, a Moszad és a CIA tisztjei néhány meghatározó magyar politikussal együtt aláírtak egy dokumentumot, amely a demokratikus átalakulás sarokpontjait rögzítette, és annyiban érintette

Trianon kérdését, hogy leszögezte: állandóan hangoztatni kell a magyar határok véglegességét, továbbá, hogy a románok, a jugoszlávok és a szlovákok felé csak barátságos nyilatkozatok tehetők. Az ügy szálai szintén magyar emigránsokhoz vezethetők vissza. Természetesen mindkét esetben néhány túlbuzgó „hazafi” agyszüleményéről van csak szó (135–159). Itt azonban meg kell jegyezni, hogy noha ez a két eset érdekesnek mondható, – a megelőző fejezet kidolgozatlanságával összevetve – mégis indokolatlanul nagy hangsúlyt kap. A kötet tematikájához ugyanis az úgynevezett kisebb geszták szorosabban kötődnek, ezért talán további kutató- és feldolgozó munkát igényeltek volna, vagy legalább, ha nem is külön fejezetben, de részletesebben írhatott volna róluk a szerző.

Az *Összegzés*ben Ablonczy Balázs hét pontba szedve vázol fel néhány fontos szempontot a trianoni békeszerződés értékelése kapcsán (151–158). Többek között itt emlékezik meg néhány mondat erejéig Károlyi Mihály szerepéről is. Leszögezi, hogy „Károlyi Mihály, sőt, bizonyos értelemben Kun Béla sem volt oka, inkább következménye a magyar összeomlásnak. [...] Károlyi Mihály vagy Jászi Oszkár a legkevésbé sem volt eszköze, netán mozgatója valamiféle összeesküvésnek, amelyet Magyarország ellen szőttek volna.” (155.) Noha a szerző világossá teszi, hogy az említett személyek ilyen jellegű tevékenységének vizsgálata nem témája a kötetnek, az utóbbi időben felerősödött – bár nem új keletű – viták igazolják, hogy nem lett volna teljesen indok nélküli, ha behatóbban foglalkozott volna a kérdéssel.

Maga a kötet egyébként nem túl terjedelmes, a képanyag és a tördelés azonban jócskán növeli az oldalak számát. A könyvben megjelenő illusztrációk ugyanis egész oldalakat foglalnak el (még az igen kicsi fotók is), és mellettük csak a képaláírások kaptak helyet. Ahogyan már említettem, a szerző korábbi tanulmánya szövegének nagy részét változtatás nélkül ültette át e kötetbe, ugyanakkor több új témát emelt be a vizsgálódásba, és a feldolgozott forrásbázist is jócskán kibővítette. Ennek ellenére bizonyos részek kidolgozottsága hagy némi kívánnivalót maga után, s ezt a korábban jelzett példákkal igyekeztem érzékeltetni. A kötet hiányosságait maga a szerző sem rejti véka alá, amikor a könyv elején önkritikusan figyelmeztet: „Gondolatmenetemnek szükségképpen lesznek hiányosságai is” (13). Mindazonáltal megállapítható, hogy a mű megjelenését igen komoly kutatómunka előzte meg. Vizsgálata során a szerző a vonatkozó hazai és külföldi levéltári kútfőkre, illetve szakirodalomra, a korabeli folyóiratok, valamint internetes források által megszerzhető ismeretanyagra támaszkodott. Az ezekre való hivatkozás fejezetenként, végjegyzet formájában található a kötetben. A mű egyik nagy erénye, hogy a szerző állításait bőven alátámasztotta forrásokkal, azok pontos megjelölése biztosítja az ellenőrizhetőséget és az általa leírtak hitelességét.

Összegzőként elmondható, hogy Ablonczy Balázs könyve – apró hiányosságai ellenére – nagy jelentőséggel bír a Trianon-kutatás terén. Az általa választott kényes témát szigorú szakmaisággal elemezte végig, és vizsgá-

lódása nem korlátozódott a kiválasztott legendák bemutatására, hanem a korunkban fellelhető, e téma körül kialakult társadalmi problémák illetve feszültségek mibenlétét is igyekezett röviden megvilágítani. Kötete jelentős lépés abba az irányba, hogy bárki, aki kicsit is érdeklődik a történelem iránt, tiszta képet kaphasson a napjainkig ható Trianon-problematikáról. Ezt meghaladva pedig fontos iránymutatást ad a történész szakmának is: az általa továbbgondolásra ajánlott szempontok, s a mindmáig megválaszolatlanul hagyott kérdések tisztázása további kutatómunkát igényel.

A könyv megjelenése óta immár két év telt el, és ha a közéletre gyakorolt hatását kívánjuk megvizsgálni, az eredmények láttán van okunk a szkepszisre. Az egyik vezető napilap például a legutóbb lezajlott évforduló

alkalmából címlapon közölt egy fotót a Kis-Trianon palotáról, és a hozzá fűzött szöveg is egyértelműen e helyet jelölte meg a békekötés aláírásának helyszínéként⁴ – Ablonczy kutatásai és meggyőző érvei nyomán kijelenthetjük: tévesen. Ez mindössze egy apró szelete annak, hogy a közgondolkodásban milyen mélyen gyökereznek azok a tévképzetek, amelyek leleplezésére Ablonczy Balázs törekedett. Nem beszélve arról, hogy bizonyos körök számára a legendák, nemzeti mítoszok minden meggyőző szakmai érv ellenére is fontosabbak, mint az a kép, ami a források alapján felrajzolható. Úgy tűnik, hogy egyes tévhitek továbbra is makacsul továbbélnek a mindennapi történeti gondolkodásban. Ez azonban már nem a szerző érdemeit csorbítja.

Vezsenyi Péter

⁴ Emlékezés Trianonra. *Magyar Nemzet* 2012. június 2.

SZERZŐINK

Alabán Péter (1979) történész, tagintézmény-vezetőhelyettes
(Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat
József Attila Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium
Bolyai Farkas Szakképző Tagiskolája, Ózd)
alaban.peter@gmail.com

Bartha Eszter (1975) történész, szociológus
(ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék)
barthaeszter@hotmail.com

Csunderlik Péter (1985) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
csunderlikpeter@gmail.com

Laczó Ferenc (1982) történész, tudományos munkatárs
(Jénai Egyetem)
laczofl@yahoo.com

Mészáros Tamás (1978) jogász-történész
tamasmeszáros.78@gmail.com

Murányi István (1959) szociológus
(Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék)
muranyi.istvan@arts.unideb.hu

Nagy Péter (1988) PhD-hallgató
(Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskola)
petiuraj@freemail.hu

Püski Levente (1965) történész
(Debreceni Egyetem Új- és Modernkori Magyar Történeti Tanszék)
puslev@freemail.hu

Simon Zoltán Boldizsár (1979) történész
zoltanbsimon@gmail.com

Valuch Tibor (1963) történész

(MTA TK Politikatudományi Intézet; Debreceni Egyetem Szociológia
és Szociálpolitika Tanszék)

valuch@t-online.hu

Varga Zsuzsanna (1970) történész

(ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék)

varga.zsuzsanna@btk.elte.hu

Vezsenyi Péter (1987) levéltár mesterszakos egyetemi hallgató

(ELTE BTK)

vezsenyip@caesar.elte.hu

CONTENTS

WORKERS' LIFE IN THE 20TH CENTURY HUNGARY

Tibor Valuch	Workers – Society – History. Approaches and Concepts	5
Péter Nagy	“Where Company Management Rules...” The Structure of Social and Welfare Institutions at Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co., Ózd	17
Zsuzsanna Varga	What is a Worker Worth, if he's a Peasant (too)? Rural Workers and Power in the Kádár-era	37
Eszter Bartha	“This Workers' Hostel Lost Almost Every Bit of Added Value it had”. Workers' Hostels, Social Rights, and Legitimation in Welfare Dictatorships	58
Péter Alabán	From Shifts to the Street. Industrial Workers at the Fault Lines of the Ózd Micro-Region	82
István Murányi	The Characteristics of the Local Identity of Borsodnádásd Workers	106

BOOKS

Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban.	128
– Ferenc Laczó	
From State to Nationalized Society Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.	132
– Levente Püski	
Achtung, Habsburg! Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.	137
– Péter Csunderlik	
The Historicity of the Concept of Asymmetrical Counter-Concepts Kay Junge – Kirill Postoutenko (eds.): Asymmetrical Concepts after Reinhart Koselleck: Historical Semantics and Beyond.	145
– Zoltán Boldizsár Simon	
Immanuel Wallerstein: Bevezetés a vilárendszer-elméletbe.	153
– Tamás Mészáros	
Ablonczy Balázs: Trianon-legendák.	161
– Péter Vezsenyi	
Authors	166
Contents	168
Abstracts	170

ABSTRACTS

Péter Alabán: From Shifts to the Street. Industrial Workers at the Fault Lines of the Ózd Micro-Region

The demographics and social composition of the district (later, micro-region) of Ózd in Northern Hungary was shaped by various historical factors. Industrialisation, which began in the mid-nineteenth century, followed by world wars, annexation, land reforms, forced industrialisation and reorganisation of agriculture, and finally the crisis and liquidation of heavy industries, were determinative for the lives of the people living in the region in the past hundred years. In the twentieth century, intensive immigration to the region caused a major population increase, which eventually gave way to a dramatic decrease due to the regression of the iron industry after 1985.

During the 1970s shortage of steel in Hungary, the steel industry continued to use obsolete technologies and the product structure was never reorganised to satisfy the demands of international markets. By the 1990s, mining ceased altogether, heavy industry plants stopped operation, and the Ózd Metal Works was divided into parts, and even their successors are long gone by now. Besides Ózd itself, the agglomeration and nearby settlements were in the same position: their development ground to a halt, new opportunities were hard to find. Contrary to the national tendencies at the time, the job market entered an unfavourable phase. While the number of pensioners was above national average, the majority of the unemployed were young (under 35) with no education and technical skills. With the disappearance of the formerly prevalent metal and mining industries, the re-employment of people over 40 became very difficult. Although the number of registered unemployed dropped between 1995 and 2005, the figures were still very high in January 2005 (nearly 5000 people), and the situation has not improved since then.

Analysing the realignment of the layers of local society, the study explores the predominance of industrial workers, the distribution of employment by economical branches in three settlements, and the most important elements of the crisis that evolved after the change of regime in Hungary.

Eszter Bartha: “This Workers’ Hostel Lost Almost Every Bit of Added Value it had”. Workers’ Hostels, Social Rights, and Legitimation in Welfare Dictatorships

The study presents everyday life in East German and Hungarian workers’ hostels in the age of Socialism and aims to contextualise this micro-historical examination in the wider socio-political context of the work politics of the two countries. Because the bitter experience of forced modernisation in both countries resulted in bringing improving living standards and consumer politics to the forefront, these regimes are referred to as ‘welfare dictatorships’ in this paper. Although in the short term the paternalistic state was popular, in the long term it became obvious that the Socialist industry could not come near the consumer standards of developed capitalist countries, in fact, it cannot even maintain the steady development of standards achieved in the 1970s.

Workers’ hostels reflected the two faces of the paternalistic state precisely. On one hand the state attempted to provide shelter for everyone, on the other hand, for a significant portion of workers, this shelter was provided in the form of workers’ hostels, which lacked minimal comforts. The latter was also noted by lower-level party officials during the period of the regime’s disintegration. Their reports began to contain increasingly sharp criticism, which not only shows the regime’s legitimisation crisis, but also that the loss of its social support.

István Murányi: The Characteristics of the Local Identity of Borsodnádásd Workers

The main question addressed in this study is why the people of Borsodnádásd, formerly described as the ‘worker bourgeoisie’, failed to adapt to the changing circumstances in the settlement, which finally achieved city status in 2001. Along with the discussion of the structural and economic responses that lead to this failure to adapt (for example, the 1992 closure of the Sheet Metal Foundry, Borsodnádásd’s main employer, the subsequent mass unemployment, as well as the region’s economic and social depression), the paper also examines socio-psychological factors: the disintegration (confusion, cessation and lack) of the worker identity encouraged by the socialist regime, and that of the closely associated local identity. All this requires the interpretive framework and methodology of social representation, in addition to the traditional sociological paradigms and methodology. The fieldwork conducted for this research is connected to three university summer projects in 2006, 2007 and 2008. This entailed two surveys (in 2006 N=396, in 2007 N=201 probability sample of adults) and 38 narrative life story interviews. The present study examines the transformation of local and worker identity through the analysis this material.

Péter Nagy: “Where Company Management Rules...”
The Structure of Social and Welfare Institutions
at Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co., Ózd

This study presents the social and cultural institutions of the Ózd iron works in the first half of the twentieth century. In this period, the Rimamurány–Salgótarján Iron Works Co. (‘Rima’), founded in 1881, was one of Hungary’s most important industrial companies. High-quality welfare and cultural institutions were created for the benefit of the employees, which made the lives of both officers and workers easier. The study is an analysis of the Ózd institutions from the turn of the century to the nationalisation of the company, because, in the author’s opinion, their services were eminent both within the company and nationwide.

The opening of the iron works in a village formerly inhabited by just a few hundred people, set off a dramatic wave of development, which fundamentally transformed the life in the settlement by the 1900s. Besides the early adoption of social security, the increasing population of both blue and white collar employees were provided with newly-built residential buildings, grocery stores, indoors swimming pool, officers’ clubs, reading clubs, and schools. This suggests that the company was keen to provide a relatively high quality of life for its workers. Several charity organisations were also founded in the factory environment, which often co-operated with churches to support the poor and needy.

In reality, however, life in Ózd was far less idyllic. Working conditions in the factory were poor, so employers were exposed to accidents and health risks. According to contemporary witnesses, the sum of insurance was rather low. Those living in workers’ colonies had better access to welfare services and quality entertainment for their free time than the rest of the villagers. Contemporaries, especially left-wing media, argued that the social politics of the company aimed to artificially segregate different layers of society and prevent organising advocacy. The analysis of archival documents, press and recollections makes the examination of the main theme of the study from several aspects. Naturally, the conditions in Ózd can only be sufficiently described in a larger spatial context. Thus, in this comparative analysis, local conditions are presented against the backdrop of the social politics of the ‘Rima’ and the whole country in general. The aim of the study is to draw attention to an eminent example for corporate welfare policies, while revealing the negative aspects of the system as well.

Tibor Valuch: Workers – Society – History. Approaches and Concepts

Although the weight and position of the Hungarian working class often underwent radical transformation in the course of the twentieth century, its determinant role in changes of modern society in this period is unquestionable. The main aim of this study is to give a comprehensive review of how Hungarian historiography and socio-historical scholarship presented this social group in the decades before and after the end of the Socialist regime. In addition to the literature review and historiography of the question, the study also undertakes the summary of ‘workers’ concepts in present-day social sciences.

Zsuzsanna Varga: What is a Worker Worth, if he’s a Peasant (too)? Rural Workers and Power in the Kádár-era

It is a widely known fact that the influx of various groups of rural population into industry was accelerated significantly by the repeated collectivisation campaigns. In many cases, however, those leaving agriculture behind changed their occupation, but not their place of residence. This was one of the survival strategies employed by peasant families. By ‘standing on more than one leg’, a large number of rural families adopted a mixed occupation structure. The contribution of the family member working in industry made the family income higher and more evenly distributed, and their social security and pensions were more favourable than those employed in agriculture too. In return, the Establishment expected them to adapt a ‘conscious worker’ identity. At the same time, on the turn of 1960s and 1970s, it became clear that large numbers of industrial workers who were formerly employed in agriculture were far from the norm that the Establishment prescribed for industrial workers.

The study examines how the party-state handled the paradoxical situation, in which over half of all Hungary’s industrial workers lived in rural settlements. In addition, it aims to describe the interpretive frameworks that built up around the double lives of this unique social group. Documents of the increasingly bitter debate over income policies in the late 1960s provide an excellent resource for this analysis.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléklek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetések két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézírtattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

ELTE TáTK Hallgatói Bolt
1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Ráday Könyvesház
1092 Ráday utca 27.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Megjelent az
AETAS történettudományi folyóirat
2012. évi harmadik száma

Hahner Péter: Talleyrand a Vadnyugaton

Lévai Csaba: „Van esély a nyitásra a császár részéről”. Egy Habsburg–amerikai kereskedelmi egyezmény terve

Bagi Zoltán Péter: A főélelmester és a kenyérmester feladatai a tizenötéves háború időszakában

Vári László: Hadik-Barkóczy Ilona és a szabadkőművesek

Havasdi József: Egészségügyi zárvonalak Tolna megyében az 1831. évi kolerajárvány idején

Erős Vilmos: Az angol történetírás a 20. században

Bemutatjuk Holger Fischer német történészt

*A folyóirat megrendelhető, illetve előfizethető a szerkesztőség címén.
Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)
Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség
Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft*

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

LEVELEZÉS

HELLER ÁGNES KÖNYVÉRŐL

SZEMLÉ

BÍRÁLAT

BARTHA ÁKOS –

BOGNÁR BULCSU ERDEI-KÖNYVÉRŐL

B. NAGY ANIKÓ – GÁBOR ESZTER KÖNYVÉRŐL

ZOMBORY MÁTÉ – JAMES MARK KÖNYVÉRŐL

SYI – A RACIONÁLIS ARACIONÁLIS

PESTHY MONIKA,

KENDEFFY GÁBOR, HANÁK ANDRÁS,

GÁRDOS BÁLINT, BÓDY ZSOMBOR,

JUHÁSZ PÁL RECENZIÓI

MI A PÁLYA?

SUE HALPERN – HŐSŐK-E A HEKKEREK?

PROBLÉMA

RIGÓ MÁTÉ – A FELEJTHETŐ POGROM

WEHLI TÜNDE – A HÁROM ERNUSZT

SZENTPÉTERI MÁRTON –

TEPSIK ÉS ÉJJELIK

(MAGYAR DESIGNMÚZEUM)

FONTOS KÖNYVEK

M E G J E L E N I K

2012. NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

A Múltunk 2012. évi 1-2. számának tartalmából:

Száz éve született Kádár János

Tematikus összeállítások Kádár Jánosról és a korszakról

Egy korszak arcai

Majtényi György a privat Kádárról
Borhi László az amerikai politika Kádár-képéről
Dunai Andrea Kádárról NDK-beli látogatásai tükrében
Mari Vares a finn Kádár-képről és kádárizmus fogalomról
Hell Roland Kádár emlékezetéről az egykori vezető káderek körében

Budapest a Kádár-korszakban

Kocsis János Balázs a lakáspolitiká másfél évtizedéről
Szívós Erika a Klauzál-téri bérházak világáról
Kondor Attila Csaba a budapesti iparpolitikáról

A társadalom és a politika

Valuch Tibor a korszak társadalmi átalakulásáról
Tomka Béla a szociálpolitikáról
Takács Róbert a kádári sajtópolitikáról
Fleck Zoltán a jogszolgáltatásról
Ispán Ágota a faluvillamosításról alulnézetből
Sipos Levente az 1963-as amnesztiáról

Egy korszak mérlege

Földes György a desztalinizációról
Mitrovits Miklós Rainer M. János könyvéről és a kádárizmusról
Egry Gábor Tomka Béla könyvéről és a gazdasági leszakadásról

Fotók a Kádár-hagyatékből

Az 1-2. szám megjelenik május 23-án.

A *Múltunk* elérhető www.multunk.hu címen.

Számaink megvásárolhatóak és lapunk előfizethető a Napvilág Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 2.), előfizetési díj egy évre 2400 Ft.

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

ÁTFEDŐ KONTEXTUSOK TÁRSADALMI TERE:

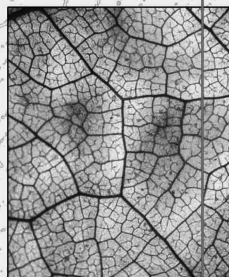
HARRISON WHITE RELACIONÁLIS SZOCIOLÓGIÁJA

75

2011/2

SZUPERHÁLÓ

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 2. kötete:

Granasztói György

A VÁROSI ÉLET KERETEI A FEUDÁLIS KORI MAGYARORSZÁGON

Kassa társadalma a 16. század derekán

A mindennapi élet története másképpen érdekes, mint a csatáké, politikai küzdelmeké, kis vagy nagy királyoké. A mindennapi élet múltjából a legtöbb ember a saját jelenére ismer. Ennek, „A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon” című könyvnek Kassa a főhőse, a legfontosabb szereplői pedig maguk az itt lakók. A hétköznapi városi élet kereteinek alakulását az a háttér határozta meg, amelynek megismerése másképpen érdekfeszítő, mint a regényesnek képzelt mozzanatok. Például mindaz, ami két, európai viszonylatban is egyedülálló, különleges családtörténeti forrásból olvasható ki. Ezekből rendkívül érdekes ismereteket sikerült nyerni a magyarországi városi polgári családról, többek között a családi élet időtartamáról, a késői házasságról, a háztartások összetételéről, vagy a gyermekek feltűnően alacsony számáról. Több európai analógia segítségével a sok hasonlóság mellett néhány, mondhatni „magyaros” sajátosságra is sikerült fényt deríteni. Más forrásokkal kiegészítve a több tevékenységre alapozott polgári életforma természetét, a céhes iparosság jelentős átalakulását, a piacon zajló életet, a politikai közélet szociológiáját, vagy éppen a német–magyar együttélést lehetett megfigyelni. Városunkat Hufnágel György színes metszete segítségével, amely mintha fotó lenne, könnyű magunk elé képzelni. Az ezen a „fényképen” látható Kassát azonban a benne lakók kelthetik számunkra életre. Róluk, mindennapjaikról olvashatunk ebben a könyvben.

A kötet bolti ára 3900 Ft,

megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (2925 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (3510 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 3. kötete:

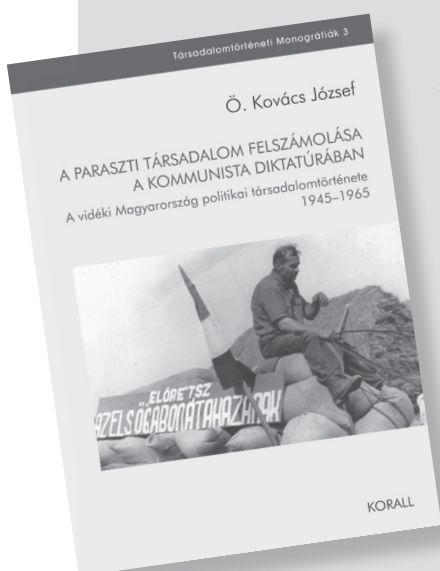
Ö. Kovács József

A PARASZTI TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSA A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965

Ö. Kovács József monográfiája széles körű alapkutatásra épülő, a külföldi jelenkorkutatás elméleti-módszertani kérdéseit is tárgyaló, megkerülhetetlen munka. A szerző a kollektivizálás folyamatát a paraszti életvilágok szemszögéből mutatja be. A mikroperspektívát előtérbe helyező társadalomtörténeti elemzés a kollektivizálásra olyan hadjáratként tekint, amelynek célja az volt, hogy felszámolja a kommunista diktatúra útjában álló utolsó, önálló gazdasági alappal, értékrenddel, ezáltal autonómiával rendelkező társadalmi nagycsoportot, a parasztságot. Ez a programadó ideológusok munkáiból és a végrehajtás módzataival egyértelműen igazolható megközelítés segít az események és következmények súlyának, téjténe megértésében. A szerző forrásként elsősorban az MDP–MSZMP-iratokat használta, a fővárosban őrzött állagok mellett feltárta valamennyi megyei levéltár vonatkozó dokumentumait. A hivatalos normákat ütközteti a pártfondokban fennmaradt, megannyi jogsértésről, megaláztatásról, sőt terrortól tanúszkodó beszámolóival. E forrásbázis kiaknázásával egyszerre képes megjeleníteni a diktatúra logikáját és a paraszti életvilágok reakcióit.

Horváth Gergely Krisztián

Az 540 oldalas kötet számos fotóillusztrációt tartalmaz, függelékében 33 korabeli válogatott dokumentum szövegét adja közre.

A kötet bolti ára 5500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.
Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (4125 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4950 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 40: *Lak-hatás a 20. században* (1000 Ft)
- 41. *Történetírás és emlékezet* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)